

Magyar névkutatás: irányok és perspektívák*

1. A kutatók – napi munkájukat végezve – viszonylag ritkán kerülnek olyan helyzetbe, hogy az általuk művelt tudományterület állapotát, eredményeit alaposan végiggondolják, áttekintsék. Amikor egy-egy téma előadásként, tanulmányként, netán könyvként való kidolgozásába belefogunk, mindig tisztában vagyunk persze azzal, hogy milyen tudományos előzményekhez kapcsolódunk, milyen konkrét tudományos problémák megoldására vállalkozunk, és ennek révén aztán milyen irányban lépünk tovább a tudományos megismerés terén. Ebből a kontextusból azonban többnyire legfeljebb néhány mondatnyi magyarázat kerül bele az aktuálisan készülő dolgozatokba.

Rendszeres tudományterületi áttekintésekre, értékelésekre általában külső készítésre vállalkozunk: ez lehet egy nagyszabású kongresszus, konferencia vagy éppen a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlése, amelynek idei alkalmára a Társaság vezetőségétől én magam is erre az előadásra a felkérést kaptam. A feladatra jó szívvel vállalkoztam, mivel úgy gondolom, hogy egy-egy tudományterületnek, vagyis igazából a művelőinek valóban a hasznára válhat, ha időnként összefoglaljuk az ottani történéseket és értékeljük az elért eredményeket. Ezáltal, távolabb lépve a napi kutatási feladatoktól ugyanis más perspektívában láthatjuk az elvégzett munkát. Ez a szembesítés pedig nem ritkán módosítja az éppen folyamatban lévő vagy akár csak tervezett kutatási elképzeléseket, sőt új utakat nyithat, új lehetőségeket is felvillanthat számunkra.

Az ilyen jellegű munka hasznosságának tudatában én is szívesen, visszavisszatérően foglalkoztam a nevek vizsgálatának történetével úgy is, mint aki e folyamatnak immár csaknem fél évszázada a részese. Ez irányú érdeklődésemet mutatja az a terjedelmesebb munkám, amely nem a magyar névkutatás egészével foglalkozik ugyan, hanem annak csak egy fontos részterületével, a helynevek vizsgálatával, s amely Magyar helynévkutatás 1958–2003 címmel jelent meg 2003-ban. Ennek megírására az készítetett, hogy úgy éreztem, a magyar helynévkutatás a 20. században olyan hallatlanul gazdag ismeretanyagot halmozott fel, amelynek nemcsak a részletei, hanem a főbb irányai is nehezen ragadhatók meg

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság tisztújító közgyűlésén 2021. szeptember 24-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

anélkül, hogy ezekkel tudománytörténeti aspektusból, tudománytörténeti folyamatként foglalkoznánk. Ezek nélkül az ismeretek nélkül pedig akkoriban nehéz lett volna a magam és a tanítványaim számára meghatározni a hosszabb távú célokat, de még az aktuális kutatási feladatokat is.

A 2003-ban elvégzett felmérés megerősítette bennem azt a tapasztalatot, hogy a nevekkel való foglalkozás különösen fontos, komoly eredményeket felmutató területe volt a 20. század magyar nyelvtudományának. Ma is csak remélni tudom, hogy áttekintésem meggyőzte erről azokat is, akik e tudományterületről másként vélekedtek. Talán már a könyv borítója is jelzi, hogy az akkori tudományosságban a névkutatás milyen lényeges területe volt: a magyar nyelvtudomány olyan hatalmas alakjai szerepelnek ugyanis rajta, mint KNEI ZSÓFIA, MELICH JÁNOS, SZABÓ T. ATTILA, KÁLMÁN BÉLA és BÁRCZI GÉZA, akiknek a munkásságában a nevek vizsgálata fontos, olykor meghatározó tevékenységet jelentett, s e tudományterületen is maradandót alkottak. E könyv fedelén természetesen csak azok láthatók, akik a munka megjelenésekor már nem voltak az élők sorában. Azóta sajnos már ott kellene lennie a magyar névkutatás olyan nagyságainak is, mint KISS LAJOS és MEZŐ ANDRÁS, akik éppen a könyv megjelenésének évében hunytak el, vagy folytathatnám a sort az azóta közülünk eltávozott BENKŐ LORÁNDdal, B. GERGELY PIROSKÁval, HAJDÚ MIHÁLYlyal és ÖRDÖG FERENCCEL, akik munkásságának meghatározó része ugyancsak a 20. századhoz köthető.

Úgy gondolom – immár két évtizedes távlatból nézve is –, hogy a magyar névkutatásnak a 21. század első éveiben egy nagyszerű eredményeket hozó, erősen felfelé ívelő szakasza zárult le, és persze ezzel együtt kezdetét vette egy új korszaka is. Ezt mutatják annak a kötetnek az írásai is, amely – egy 2014-ben megrendezett konferencia anyagát közreadva – a magyar névkutatás legújabb eredményeit tekinti át: *Magyar névkutatás a 21. század elején* címmel (FARKAS–SLÍZ szerk. 2015).

A továbbiakban azt kívánom bemutatni, hogy miben látom egységesnek, de még inkább különbözőnek a 21. század első évtizedeinek magyar névkutatását a korábbi időszakokhoz képest. Az itteni keretek között nyilvánvalóan csak a legfontosabb jelenségek kiemelésére vállalkozhatom. Eközben az értékelés szempontját – mint e tudományterület egyik művelője – nem kívánom túlzottan előtérbe állítani, de mégsem mellőzhetem teljesen, mivel a névkutatás jövőbeli lehetőségeiről, perspektíváiról s ezzel együtt gondjairól és korlátairól is szólni kívánok.

2. Az elmúlt két évtized újszerű vonásainak ismertetését néhány mennyiségi jellemző bemutatásával kezdem, annak ellenére is, hogy – másokhoz hasonlóan – magam sem tartom szerencsésnek a bölcsészeti tudományokban a metrikus értékelés minden mást háttérbe szorító tényerését. A magyar névkutatás egésze szempontjából fontos ugyanakkor kiemelni azt a körülményt, hogy a nevekkel foglalkozó kutatók száma a korábbiakhoz képest látványosan gyarapodott, s ami külön öröm: mindez magas tudományos minősítettséggel is együtt jár. Ezt objektív mérőszámokkal nehéz lenne ugyan kifejezni, a folyóiratok tartalomjegyzékeit, a megjelent könyvek listáját böngészve mégis feltűnő lehet ez bárki számára. A névkutatók létszámnövekedésének egyik fontos okaként az új rendszerű doktori képzés névtani műhelyeinek hatékony működését említhetjük meg.

A kutatói potenciál növekedéséhez emellett egy másik tényező is hozzájárult: az egyéni kutatói arculatok egyre specifikusabbá és ezzel együtt egyneműbbé válása. Az efféle specializálódás a tudományos kutatás általános jellemzője, ami a nyelvtudományon belül is mindinkább érvényesülő tendencia. A nevekkal foglalkozó magyar kutatók a 20. században jórészt a nyelvtörténészek közül kerültek ki, másoknál a nyelvjáráskutatással párhuzamosan jelent meg ez az érdeklődés, és feltűnően sok szlavista művelte az onomasztika bizonyos területeit. A 20. század második felében aztán feltűntek olyan nyelvészek is, akiknek meghatározó tevékenységévé lett a névkutatás, mint például HAJDÚ MIHÁLY és MEZŐ ANDRÁS esetében. De jellemző volt ez a tematikus értelemben vett egyneművé válás a náluk idősebb generációhoz tartozó kutatók pályáján is. KISS LAJOS az 1970-es évektől bő három évtizeden át szinte kizárólag helynevekkel, főleg helynév-etimológiával foglalkozott. BENKŐ LORÁND pályájának utolsó másfél évtizedében túlnyomórészt régi neveinkről tett közzé igen fontos publikációkat, köztük több könyvnyi méretű dolgozatot is. Ez a folyamat tovább folytatódik a 21. század elején színre lépő névkutató generáció működésében: egyre többen vannak olyanok, akiknek a kutatómunkájában ez a tematika meghatározó szerepet játszik.

Az itt említett változások eredményeképpen a 21. században a névtani tárgyú publikációk tetemes gyarapodását érzékelhetjük. Ez viszonylag jól mérhető jelenség, hiszen míg a 20. század folyamán született magyar névtani munkákat mintegy 130 oldalon át sorolja a megfelelő bibliográfia (HOFFMANN ed. 2001), lényegében ugyanilyen terjedelmet igényelt a 2000 és 2016 között megjelent onomasztikai írások listája is (HLAVACSKA–KOVÁCS ed. 2017): eszerint az utóbbi időszakban évente 160–170 publikáció látott napvilágot a magyar névkutatók tollából.

Két évtizedes távlatban ez több ezer publikációt jelent, amelynek a tudományos hozadékát még nagy vonalakban sem tudom áttekinteni a mostani előadás keretében. Itt ezért a továbbiakban csak a két ősi névfajtát, a személyneveket és a helyneveket érintő alap kutatásokról szólok. A további tulajdonnévfajták (pl. az intézménynevek, a márkanevek) vizsgálata jórészt az alkalmazott onomasztikai kutatások körébe tartozik, de ide sorolhatók olyan területek is, mint például a térképi névhasználat kérdése vagy a mai keresztnévadás, a családnév-változtatás vagy az irodalmi névadás vizsgálata. Az alkalmazott névtan szerteágazó problematikájának tárgyalására sem vállalkozhatom itt most, noha azt az onomasztika fontos, az élet számos területével kapcsolatban lévő ágazatának tartom.

A kutatói létszám növekedése, a publikációs aktivitás fokozódása önmagában, minőségi szempontok nélkül természetesen nem jellemezheti valósan valamely tudományterületet helyzetét. Ezekre a minőségi szempontokra alább, az egyes kutatási témák kapcsán térek ki.

3. A publikációs tevékenység megélénkítéséhez publikációs fórumokra van szükség. Nagy hagyománya van annak, hogy legjelentősebb nyelvészeti folyóirataink rendszeresen közölnek nevekkal foglalkozó írásokat. Ez az érdeklődés azt követően sem lanyhult, hogy speciális onomasztikai tematikájú folyóiratok indultak útjukra. Több mint négy évtizedes múltra tekint vissza a Névtani Értesítő, amely az utóbbi évtizedekben FARKAS TAMÁS szerkesztői irányításával

színvonalát tekintve nemcsak a vezető magyar nyelvészeti folyóiratok mellé zárkózott fel, hanem egyenrangú társa a külföldön megjelenő – egyre gyarapodó számú – onomasztikai folyóiratoknak is.

Ehhez kapcsolódóan érdemes röviden kitérni a magyar és a nemzetközi onomasztika viszonyára is. A névkutatók döntő többsége e tudományra ma is úgy tekint, mint elsősorban nemzeti tudományra, amely – speciális vizsgálati anyaga alapján – valamely nyelv és nép ismeretéhez járulhat leginkább hozzá. A folyóiratok hasábjain és a nemzetközi konferenciákon azonban egyre intenzívebb tudományos kommunikáció folyik a különböző nyelveket vizsgáló névkutatók között. Ebben a dialógusban a magyar szakemberek igen eredményesen vesznek részt. A rendszeresen megjelenő idegen nyelvű tanulmányok és előadások mellett ma már könyvnyi terjedelmű összefoglalások is tájékoztatást adnak a magyar névkutatás legfontosabb eredményeiről. Mind a magyar helynevek (HOFFMANN, ISTVÁN – RÁCZ, ANITA – TÓTH, VALÉRIA, *History of Hungarian Toponyms*. 2017), mind pedig a személynevek (SLÍZ, MARIANN, *Personal Names in Medieval Hungary*. 2017c) történetét angol nyelvű monográfiák mutatják be a nemzetközi tudományos közösségnek, és az onomasztika névtani terminológiájáról is készült összegző munka (BÖLCSKEI, ANDREA – FARKAS, TAMÁS – SLÍZ, MARIANN szerk., *Magyar és nemzetközi névtani terminológia / Hungarian and International Onomastic Terminology*. 2017). Emellett mintaadó módon nemzetközi együttműködés keretében közös kutatási program is folyt a patrocíniumi településnevek alaposabb megismerése érdekében, amelynek tanulmányai közös kötetben jelentek meg (TÓTH, VALÉRIA ed., *Patrociny Settlement Names in Europe*. 2011). Hasonló munkákat célszerű lenne kiadni más tudományos problémákról is, és tovább erősítendő a Kárpát-medencebeli nyelvek kutatóinak együttműködése is. Az idegen nyelven, külföldi fórumokon megjelenő publikációk is azt mutatják, hogy a magyar névkutatás a nemzetközi onomasztika élvonalába tartozik.

Ezt a nemzetközi kutatói közösség többek között azzal is elismerte, hogy a Nemzetközi Onomasztikai Társaság 2017-ben Magyarországon, Debrecenben rendezte meg 26. világtudományos kongresszusát. Szép sikere a magyar névkutatásnak az is, hogy a Társaság vezetőtestületének folyamatosan van magyar tagja, sőt idén augusztusban Krakkóban, a 27. kongresszuson Reszegi Katalint a vezetőtestület elnökévé választották, ami a magyar névkutatás előtt – főként nemzetközi kapcsolatait illetően – további új lehetőségeket nyithat meg.

A nemzetközi szintéren való jelenlétet célozta meg a nemzetközi szerkesztőbizottsággal 2000-ben útjára indult *Onomastica Uralica*, amelynek 15 száma – folyamatos támogatás híján – inkább sorozatszerűen tudott megjelenni. A hazai folyóiratok sorát folytatva: a 2004-ben alapított Helynévtörténeti Tanulmányok címében is kifejezett módon a fentieknél szűkebb tematikát kíván megjeleníteni. A könyvsorozatok közül kiemelendő A Magyar Névtan Archivum Kiadványai, amelyben 1998 óta 25 monográfia és 10 szótári jellegű kötet látott napvilágot, a Magyar Névtani Értekezések sorozatában pedig 7 kötet jelent meg az elmúlt években.

Joggal tűnhet úgy a tisztelt hallgatóságnak, hogy az eddigiekben a magyar névkutatásnak csak a külső feltételeiről beszéltem, a tartalmi, a színvonalat érintő ügyeiről azonban nem. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy a publikációs fő-

rumok működése érdemi módon befolyásolja egy-egy tudományterület művelését, mivel ezek működése nemcsak az ott megjelent publikációk színvonalára van hatással, hanem ennek révén a publikációk mögött húzódó kutatómunkát is nagy mértékben orientálja.

Hasonló összefüggés mutatkozik a tudományos pályázatok és az egyéni tudományos munka között is. Az elmúlt két évtizedben a nyelvész szakma pályázati lehetőségei az előző időszakokhoz képest jelentősen gyarapodtak, ami persze nem jelenti azt, hogy elégségesnek éreznék ezeket, különösen annak fényében, hogy mindez nem járt együtt a nyelvtudomány kutatási helyzetének – más szakmákhoz viszonyított – javulásával. Egyéni kutatói pályázatok keretében jó néhány kollégánk nyert el ugyanakkor támogatást névtani témával. Kevésbé látom sikeresnek a csoportos pályázatokat, igaz ilyenekből jóval kevesebbet is hirdetnek meg. A pályázati rendszer fontos szellemi hozadékaként értékelhetjük viszont azt, hogy ennek révén egyéni kutatói szinten is megjelenik a tudományos kutatómunka tervezésének igénye.

4. A fentiekben említett doktori képzések, az ezeket működtető egyetemi tanszékek, a hozzájuk kapcsolódó publikációs fórumok és kutatási programok körül két jelentős hatású kutatóműhely alakult ki az utóbbi évtizedekben: az egyik Budapesten, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, a másik pedig a Debreceni Egyetemen. E műhelyekhez a hazai és a határon túli magyar névkutatás többi szereplője vagy legalábbis azok nagy része erős szálakkal kapcsolódik. A két műhely munkájában az alapvető szemléleti azonosság mellett egyfajta munkamegosztás is kialakult a két legnagyobb forrásértékű tulajdonnévfajta vizsgálata mentén. A budapesti kutatók elsősorban a személynevekkel, a debreceniek pedig főképpen a helynevekkel foglalkoznak. A két kutatói közösség viszonyát nem annyira a rivalizálás, hanem sokkal inkább az együttműködés jellemzi. Ezt azért fontos kiemelni, mert a műhelymunka és a kooperáció valamely tudományterületet sikeres művelése szempontjából meghatározó tényezőnek látszik.

Egy-egy kutatási terület megbecsültségét, rangját leginkább az ott elvégzett nagyszabású, átfogó kutatási programok eredményei teremthetik meg. Ilyen feladatokat egyéni munkával is el lehet végezni ugyan, ám ezekhez többnyire évtizedek kitarató munkájára van szükség, amire a kutatómunka mai körülményei és feltételei, a kutatókkal szembeni elvárások egyre kevésbé biztosítanak lehetőséget. A természettudományok mintájára a humán tudományokban is mind inkább előtérbe kerülnek ugyanakkor az összehangolt, többek által végzett kutatások. Nem csupán kutatócsoportok működésére kell ezzel összefüggésben gondolnunk, hanem akár informálisan egyeztetett, nem feltétlenül közös finanszírozásban, hanem egyfajta szellemi közösségben végzett, egy irányba mutató, egymást kiegészítő kutatómunka formájában is megvalósulhat ez a tevékenység.

A magyar névkutatásban az ilyen típusú kutatói magatartás, az egymásra figyelő szemlélet megítélésem szerint egyre szélesebb körben működik, és ez a kölcsönösség az egyéni munka hatékonyságát és hatását jelentékeny mértékben növeli. A magyar névkutatás újabb időbeli sikereinek egyik fontos összetevőjét én magam éppen ebben az együttműködő magatartásban látom. Ennek kialakításában nagy szerepe van a személyes kapcsolatok mellett a kevésbé formális

tanácskozásoknak, műhelymegbeszéléseknek, szemináriumoknak, amelyeken alkalom nyílik a kutatói szemlélet összecsiszolására, a véleménykülönbségek jó szándékú megvitatására, és mindezek révén a kölcsönös bizalom kialakítására, amely nélkülözhetetlen a tudományos együttműködésben is.

A tudomány hatékony működésében – mint ahogyan az élet más területein is, különösen a gazdaságban – fontos szerepe van a versenynek. A gazdaságot vizsgáló kutatók azonban egyre inkább a kooperációt tartják a fejlődés legfőbb hajtóerejének. Talán nem minden alap nélkül gondolom ugyanezt az onomasztika jövőbeli lehetőségeiről is: a tudományterület előtt álló nagy feladatok ugyanis csakis a legszélesebb körű együttműködéssel végezhetőek el.

5. A 21. századi névkutatás megújulásában lényeges szerepet játszott az onomasztika diszciplináris helyzetének módosulása is. A múlt század második felében a névkutatás önálló tudományként való elismertetése sok kutató számára – itthon és külföldön – a tudományterület egyik legfontosabb kérdése volt. Én magam – őszintén szólva – soha nem tudtam igazán értelmezni az onomasztika „önelvűségét”, s a kutatók ilyen irányú törekvésében elsősorban a névkutatás presztízsének emelési szándékát láttam megjelenni. A tudományos közvélemény mára kétségkívül elfogadta e tudományszak létét, amelyet leginkább – BENKŐ LORÁND többször kifejtett véleményéhez (vö. pl. 1970: 7) hasonlóan – a nyelvtudomány kereteiben értelmezhetünk. Egyetérthetünk BENKŐVEL abban is, hogy valamely tudományterület „értékét” leginkább az adja, hogy ismeretanyaga milyen más tudásterületeket támogat (1997: 6–7). Ebben a tekintetben pedig az onomasztika a nyelvtudománynak különösen „értékes”, hasznos területe, mivel számos, főleg történeti jellegű tudomány épít a kutatási eredményeire.

Napjaink tudományában a névkutatás önállóságának, diszciplináris helyzetének a kérdése alig vetődik fel, ugyanakkor viszont – némileg talán paradox módon – megnőtt az onomasztikai kutatások elméleti érzékenysége. Az onomasztika – mint bármely más nyelvtudományi részdiszciplína – elmélete és módszere (látenszen vagy deklaráltan) mindig valamilyen nyelvészeti irányzathoz kötődik. A névkutatás akkor művelhető a legsikeresebben, ha olyan nyelvtudományi elméletre támaszkodik, amely a legtöbb lehetőséget adja ahhoz, hogy a nevekben mint gazdag kulturális értékeket hordozó nyelvi jelekben rejlő ismereteket minél mélyebben és sokoldalúbban felfejthessük és bemutathassuk.

Ezt az elméleti hátteret a 21. század névkutatása a funkcionális nyelvészetben találta meg. (Megjegyzem, ide sorolom azt a nyelvészeti irányzatot is, amelyet a budapesti nyelvtörténeti iskola újabban dimenzionális nyelvszemléletnek nevez.) Ennek a nyelvelméleti alapnak az elvszerű és következetes alkalmazása fontos, új eredményekre vezetett. (Ehhez l. HOFFMANN 2012.)

6. Ezek közül elsőként azt említem meg, hogy a névtudomány körében is kialakultak a rokon diszciplínákkal való érintkezések mentén interdiszciplináris határterületek, éppúgy, mint ahogyan a nyelvtudomány szélesebb környezetében ez általában is megtörtént.

Közülük legerőteljesebben talán a szocioonomasztika fejlődött. E diszciplína helynevekre vonatkozó fogalomkészletét és leírási keretét empirikus kutatásokon alapuló monografikus igényű munkában vázolta fel GYÖRFFY ERZSÉBET (Helynév-szociológia. 2018). Újabb szempontok bevonásával bővítette ezt az elemzési rendszert E. NAGY KATALIN doktori értekezésén alapuló, megjelenés alatt álló könyve (Empíria és teória a helynév-szociológiában. 2021). A névismeret e munkák a kor, nem, foglalkozás, társadalmi csoport összefüggésrendszerében vizsgálják, összekapcsolva a névközösség formálódó fogalmával. A névismeret változásának elemzése pedig e tudományterületről a névtörténeti vizsgálatok felé nyit teret.

Szélesebb körben, de inkább mozaikszerűen végzett vizsgálatokat mutat be BAUKÓ JÁNOS kötete (Társadalom és névhasználat. 2019), amely elsősorban a személynevek szocioonomasztikáját elemzi, különös tekintettel a kétnyelvűség nyelvi viszonyaira. Ebből adódóan munkájában érthetően fontos szerepet kap a névpolitika mint alkalmazott tudományterület szempontja. A kisebbségi helynévhasználattal kapcsolatos igen fontos és tanulságos eredményeket tárgyal a romániai partiumi térségre vonatkozóan SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA ugyancsak megjelenés alatt álló munkája (Helynév-szociológiai vizsgálatok a Partiumban. 2021).

E munkák azt jelzik, hogy a szocioonomasztikai nézőpont mint nyelvhasználati aspektus áthatja a névkutatás egész témakörét, ami komoly perspektívát jelent e diszciplína számára. Különösen fontosnak gondolom a névszociológiai kutatásokat a magyar nyelv külső régióiban, ahol ez a program ráadásul elválaszthatatlan az adott térségek élőnyelvi helynévanyagának a feltárásától is.

A szociolingvisztika mellett az elmúlt évtizedekben talán a kognitív nyelvészet volt legnagyobb hatással a magyar névtani kutatásokra. Ez az irányzat a funkcionális névszemlélettel összeegyeztetve fontos pontokon módosította a névkutatás elméleti kereteit, és változásokat hozott konkrét elemzési kérdésekben is, főként a helynevek és a személynevek vizsgálatában. Eddig azonban csupán egyetlen munka vállalkozott nagyobb szabású szintézisre: RESZEGI KATALIN habilitációs értekezése, amely ugyancsak megjelenés alatt áll (Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok. 2021). Az értekezés egyik bírálója, TOLCSVAI NAGY GÁBOR joggal állapította meg e munkáról azt, hogy „a disszertáció a kognitív névelméleti kutatások komoly elméleti alapozását adja, nemzetközileg is autentikus elméleti keretben és módszertannal”. Emellett fontos új ismereteket tár fel a kognitív térkép és a téri megismerés összefüggésében, valamint a metonímia és a metafora névtípológiai értelmezésével kapcsolatban is.

7. Az onomasztika diszciplináris kapcsolatrendszerében a nyelvészeti, elsősorban a nyelvtörténeti kutatások hagyományos területeivel összefüggésben is mélyreható változások következtek be. Címük alapján joggal gondolhatjuk hangtörténeti tárgyú munkáknak KENYHERCZ RÓBERT és KATONA CSILLA jelenségmonográfiáit (A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. 2013; illetve: Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban. 2020), ám ezek fontos névtörténeti kutatási eredményekhez is kapcsolódnak. Egyrészt a helynévtörténeti kutatások által újabban feltárt nyelvi anyagra támaszkodnak, ami nagyságrendben haladja meg a korábbi hangtörténeti kutatások forrásbázisát.

Ennél is fontosabb talán az a módszertani szempont, hogy e munkák ténylegesen névként interpretált adatokat használnak fel, amihez tisztázni kellett a forrásokban szórványként szereplő hely- és személynevek hangtörténeti forrásértékét s – igen fontos kérdésként – a nyelvi kölcsönzés neveket érintő jellegzetességeit.

Hasonló módon gazdagította a magyar történeti morfológiát a régi magyar helynévképzők vizsgálatával BÉNYEI ÁGNES (*Helynévképzés a magyarban.* 2012). A szókincstörténet ismeretanyagához járult hozzá a magyar szókincs vitathatatlanul legjobb adatolható csoportjának, a földrajzi közneveknek a nyelv- és névtörténeti vizsgálatával BÁBA BARBARA munkája (*Földrajzi köznevek térben és időben.* 2016). A szókincstörténet és az onomasztika szempontjait is figyelembe véve nyílt ugyanis lehetősége a földrajzi köznévfogalmának a korábbinál pontosabb értelmezésére és a szóező történeti változásainak bemutatására.

A névkutatás hangtörténeti, szókincstörténeti kapcsolatai és a névföldrajzi kutatások hozták előtérbe a nyelvjárástörténeti vizsgálatoknak az ómagyar, főleg a korai ómagyar korra vonatkozó megújításának a fontosságát. Nyilvánvaló, hogy e forráshiányos időszak területi nyelvváltozatait a korlátok ellenére is döntően a rendelkezésünkre álló korabeli nyelvi adatok alapján kell felvázolnunk, amelyben névtudományi módszerek (pl. a helynév-rekonstrukciós eljárás) alkalmazása lehet elsősorban segítségünkre. E téren születtek ugyan fontos tanulmányok, de összefoglaló munkák megjelenése még várat magára.

Abban, hogy egy, a 20. század közepén kedvelt nyelvtörténeti műfaj, a nyelvemlék-monográfia az elmúlt évtizedekben újjáéledt, egyrészt a névtörténeti kutatások elméleti és módszertani megújulásának hatását látom megjeleneni. De nagy érdeme van ebben BENKŐ LORÁNDnak is, aki többször, visszatérően hangsúlyozta a kulcsfontosságú nyelvemlékek újraelemzésének szükségességét (vö. pl. 1984: 390).

A Tihanyi alapítólevélről BÁRCZI GÉZA 1951-ben írt monográfiát, amely – megítélésem szerint – a magyar nyelvtörténetírás egyik legkiválóbb alkotása. Mégis azt látjuk, hogy a nyelvtörténeti, illetve névtörténeti módszerek fejlődése, valamint az onomasztikai szempontok fokozott érvényesítése fontos új eredményeket hozott az első, eredetiben fennmaradt, hiteles magyarországi oklevél szórványainak vizsgálatában. Nem kis részben pedig az újkori, lényegében élőnyelvi helynévkincsnek a korábbinál alaposabb ismerete segített – bármennyire meglepő lehet is ez majd egy évezrednyi időtávlatból – egyes megoldatlan kérdések tisztázásában. A Tihanyi alapítólevél vizsgálata azt is megmutatta, hogy egymással párhuzamos kutatások – ugyanis SZENGYÖRGY RUDOLF, illetve én magam néhány év különbséggel jelentettük meg idevágó munkánkat (HOFFMANN, A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. 2010; SZENGYÖRGYI, A tihanyi apátság alapítólevele. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása. 2014) – eredményei hogyan egészíthetik ki s erősíthetik kölcsönösen egymást.

E korhoz fontos összevetésül szolgál a 13. század elején keletkezett Tihanyi összeírás vizsgálata, amelyet KOVÁCS ÉVA végzett el igazolva, hogy ez a nyelvemlék sok közvetlen és még több közvetett szálon kapcsolódik első oklevelünkhöz (A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás. 2015).

A figyelem előterébe kerültek olyan fontos, 11. századi oklevelek is, amelyek bizonytalan kronológiai státuszuk (másolt, átfirt, interpolált vagy éppen hamis

voltuk) következtében korábban kívül rekedtek a nyelvtörténeti vizsgálatok körén. SZŐKE MELINDA e nyelvemlékcsoportból a Garamszentbenedeki apátság alapítólevelét elemezte (A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. 2015) azzal a céllal is, hogy nyelv- és névtörténeti ismeretek alapján kidolgozza ennek az oklevéltípusnak a vizsgálati módszertanát. Eredményei elősegítik a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek időbeli rétegeinek szétválasztását, ami fontos új forrásanyag bevonását teszi lehetővé a legkorábbi nyelvemlékes időszakra vonatkozóan. E módszert sikerrel alkalmazta KOVÁCS ÉVA a Százdi alapítólevel vizsgálatában (A Százdi alapítólevel mint helynévtörténeti forrás. 2018). Ehhez a forráscsoporthoz tartozik a Bakonybéli összeírás is, amely PELCZÉDER KATALINTól ugyancsak monografikus feldolgozásban részesült: a habilitációs értekezésésként elkészült munka (2021) könyvként való megjelenése a közeljövőben várható.

A fentiekből talán kitűnik, hogy az onomasztika sok területen hozzájárult a nyelvtörténeti kutatások fellendítéséhez, elméleti-módszertani megújításához. E téren a jövőben a forrásanyag folyamatos bővülésével párhuzamosan a legnagyobb előrelépési lehetőséget a nyelvtörténetírásnak éppen azokon a területein – a helyesírás- és hangtörténeti, valamint a nyelvjárástörténeti kutatások körében – látom, amelyek a magyar nyelvtörténet kulcsidőszakának, a korai ómagyar kornak a vizsgálatában az utóbbi fél évszázadban viszonylag kevesebb új eredmény született.

8. A továbbiakban a magyar névkutatás két meghatározó területét, a személynevek, illetve a helynevek vizsgálatát tekintem át néhány általam fontosnak tartott eredmény és problémakör kiemelésével. Noha a helynevek világával hagyományosan szélesebb kutatói kör foglalkozik, mint a személynevekével, így több publikáció is jelenik meg ebben a témakörben, az utóbbi évtizedben – a korábban említett publikációs paraméterek szerint – kiegyenlítettebbé váltak e kutatási területek publikációs adatai.

A magyar személynévkutatás 20. századi eredményeinek összefoglalását – tudománytörténeti korszakzáró műként – HAJDÚ MIHÁLY Általános és magyar névtan című könyvében (2003) végezte el. E nagyívű munka egy terjedelmes általános névtani fejezetet követően, a könyv alcímének (Személynevek) megfelelően, mintegy 800 oldal terjedelemben foglalkozik e névfajttával. A különböző személynévfajták jellemzőinek taglalása mellett megrajzolja a magyar személynévadás történeti változási folyamatát is. E zárókö szerepet betöltő könyv megjelenését követően az újabb névkutató generáció jóvoltából e tudományterületen a személynévtörténeti vizsgálatok váltak meghatározó szerepűvé. Ebbe az irányba mozdította el a kutatókat az ugyancsak az előző időszakban, hosszú évtizedek munkájával FEHÉRTÓI KATALIN által összeállított Árpád-kori személynévtár is (ÁSznt.), amely az 1301 előttről való forrásokban fennmaradt összes személynévi elem közzétételére vállalkozott.

A névkutatás adatéhségét kielégítendő SLÍZ MARIANN megkezdte az Anjou-kori források személynévanyagának ugyancsak teljességre törő feltárását (Anjou-kori személynévtár 1301–1342, illetve 1343–1359. 2011a, ill. 2017a). Az Árpád-kori és az Anjou-kori kötetek időhatárait, céljaikat tekintve egymás

folytatásának tekinthetők, de részleteikben lényeges különbségek mutatkoznak közöttük. E kötetekéhez hasonló terjedelmű adatállományt (mintegy tizenkétezer nevet) tett közzé N. FODOR JÁNOS jóval tágabb időhatárok között egy nagyobb tájegységre vonatkozóan (A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára 1401–1526. 2010b). Mindkét utóbbi szerző névrendszertani feldolgozásokat is végzett az általa közzétett anyag alapján. SLÍZ MARIANN mind a két kötetéhez kapcsolódóan készített elemzést (Személynévadás az Anjou-korban. 2011b, illetve Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról. 2017b). E munkákban a vizsgált korszakból adódóan az egyénnévnek nevezett névfajta áll a középpontban, de szó esik olyan fontos elméleti kérdésekről is, mint a személynevek fordítása az oklevelekben és a személyneveket érintő kontaktushatások az ómagyar korban. A későbbi korszak folyamányaként N. FODOR JÁNOSnál a családnevek kialakulási folyamata áll a középpontban (Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. 2010b). A személynévadást döntően befolyásoló kulturális tényezők közül SLÍZ MARIANN a szentkultusznak a magyarországi névadásra gyakorolt hatását tárgyalta a közelmúltban megjelent munkájában (Szentkultusz és személynévadás Magyarországon. 2021).

TÓTH VALÉRIA nem valamely konkrét névanyag leírásának, jellemzésének a szándékával írt könyvet a régi magyar személynevekről, hanem elméleti sikről közelített e tulajdonnévfajtaához (Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban. 2016). Célja a funkcionális alapú személynévelemzés megteremtése volt, amely a névadás pragmatikai és kognitív háttére alapján kívánja jellemezni és meghatározni az egyes személynévfajtákat, és ennek megfelelően leírni az egyes korok személynévrendszereit és ezek változását. Ennek révén elemzési modellje univerzális leírási keretként értelmezhető, ami alkalmassá teszi a különböző nyelvek személynévfajtáinak összevetésére is. Munkája a történeti szocioonomasztika felé nyit utat azzal, hogy a forrásokban szereplő személyjelölő szerkezetek mögött a valós, beszélt nyelvi névhasználatot keresi.

A személynévkutatás köréből még egy fontos kezdeményezésről szeretnék szólni: a Történeti magyar családnévatlaszról, amelyet N. FODOR JÁNOS hozott létre az elmúlt évtizedben megvalósult kutatási program keretében (TMCSA.: <https://csaladnevatlasz.hu>). A honlap elsősorban azzal ad követendő példát a kutatók számára, hogy az egyéni kutatások keretében létrehozott adatbázist – amely a 18. század elejéről való népességösszeírások személyneveit tartalmazza – más szakemberek és nem szakember érdeklődők számára is könnyen használható formában teszi hozzáférhetővé. Nagyon kívánatos lenne, hogy a késő ómagyar kori adatállományok is hasonló formában – akár a meglévő adatbázissal közös platformon – elérhetőek legyenek. Ennek nemcsak az lenne a haszna, hogy használatuk megpezsztíthetné magát a személynévtörténeti kutatómunkát, hanem emellett a szélesebb szakmai közönség (helynévkutatók, nyelvtörténészek, történészek, néprajzosok tág köre) is komoly támaszt kaphatna ilyen irányú munkálataihoz. Az egymással párhuzamosan épített, hasonló tematikájú adatbázisok a kutatási potenciál szétforgácsolódását eredményezik, az ilyen munkák közös mederbe terelése viszont megsokszorozza az eredmény hatásfokát.

A magyar történeti személynévkutatás fontos feladatának gondolom az Árpád-kori személynévállomány etimológiai feldolgozását. Ez persze roppant nehéz munka, de főképpen a későbbi, gazdagabb dokumentáltágú korok felől közelítve remélhetünk azért némi sikert. Segítségül hívható e kérdésben a régi magyar személynevek és a helynevek között mutatkozó kapcsolatok elemzése is. Ezzel együtt is arra kell számítanunk azonban, hogy a névfejtések gyakran több megoldási lehetőséget is felvetnek majd, amelyek mindegyikével reálisan számolni kell. Úgy gondolom, hogy ennek megfelelően egyfajta etimológiai valószínűségi skála kidolgozása is segítségünkre lehet az etimológiai magyarázatok tárgyalásában.

9. A helynevekre vonatkozó kutatások az elmúlt két évtizedben döntően az ómagyar korra, annak is elsősorban a korai időszakára irányultak. Ezt nemcsak az a körülmény magyarázza, hogy ebből az időből származnak a legrégebbi nyelvi emlékeink, hanem az is, hogy a későbbi-mai helynévállomány jellemző jegyeit is jórészt e kor névadási folyamatai határozták meg. E korszak helynévadásának jellemzésére a legutóbbi időkig az 1940-es–50-es években kidolgozott történeti helynév-tipológia volt használatban (KNIEZSA 1938, 1943–1944; BÁRCZI 1958), amelyet azonban egyre komolyabb kritikák értek (KRISTÓ 2000; HOFFMANN–TÓTH 2016). Így az 1990-es évektől egyre inkább felváltotta egy olyan funkcionális alapú elemzési keret, amely a nevek jellemző szerkezeti modelljeit és a névadás szemantikai mintáit összefüggő rendszerként kezeli (HOFFMANN 1993¹, újabb kiadása 2007²). Ez a modell az utóbbi időben TÓTH VALÉRIA munkája révén kiegészült a nevek változására vonatkozó elemzéssel (Településnevek változástipológiája. 2008), továbbá a nyelvi érintkezések névrendszertani hatását elemző modullal, amelyet PÓCZOS RITA dolgozott ki (Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása. 2010). A változástipológiának a településnevek korrelációira vonatkozó részét BÖLCSKEI ANDREA mutatta be (A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában. 2010).

Az újfajta elméleti-módszertani megközelítések alkalmazásával megtörtént néhány fontos településnév-típusnak az átfogó elemzése is. A népnévvel alakult nevek vizsgálatát a teljes ide tartozó ómagyar kori névanyag figyelembevételével RÁCZ ANITA két összefüggő kötetben végezte el (Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez. 2011; illetve: Etnonimák a régi magyar településnevekben. 2016). E munkáknak értelemszerűen különösen fontos történettudományi, elsősorban település- és migrációtörténeti vonatkozásai is vannak. Az alakitani jellegzetességei következtében talán legtöbbet vizsgált magyar helynévtípusnak, a személynévből alakult településneveknek az új szemléletű – a funkcionális alapú személynév-értelmezéssel harmonizáló – feldolgozását TÓTH VALÉRIA végezte el, régóta élő névtörténeti „babonákat” is cáfolva (Személynévi helynévadás az ómagyar korban. 2017). BÖLCSKEI ANDREA habilitációs értekezésként készült, megjelenés előtt álló könyve pedig azt követi végig a magyar helynévtörténet egyes korszakaiban, hogy az egyház birtokos szerepe hogyan jelenik meg a helynevekben (Az egyház mint egykori birtokos a magyar helynevekben. 2021). E munka is szemléletesen mutatja az onomasztikai kutatások erős történeti kapcsolatait.

A további helynévfajták közül a víznevek GYÖRFFY ERZSÉBET révén (Korai ómagyar kori folyóvíznevek. 2011), a hegynevek pedig RESZEGI KATALIN érdeméből (Hegynevek a középkori Magyarországon. 2011) részesültek átfogó, korszerű feldolgozásban. Sajnálatos, hogy az ómagyar kori mikronevek sokféle csoportjáról eddig még nem készült összegző elemzés, pedig bizonyos típusú nyelvi vizsgálatokhoz (pl. a nyelvi alapú etnikai rekonstrukcióhoz, a nyelvjárástörténeti kutatásokhoz) éppen ez a névfajta adja a legmegfelelőbb forrásanyagot.

Ezen előmunkálatok alapján készülhetett el a debreceni névkutató műhelyben a régi magyar helynévadást bemutató kötet (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH, Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a nyelvtörténet forrásai. 2018), amely azonban nem csupán összegző munka kívánt lenni, hanem kérdésfelvetéseivel, bizonyos, a szerzők által vállalt szerkezeti aránytalanságaival azt is jelzi, hogy mely kérdésekben állnak fontos megoldandó problémák a kutatók előtt. Perspektivikus újításai közül itt csupán kettőt említek meg: a relatív kronológia módszerének és a névrekonstruktív eljárásnak az alkalmazását. A könyv egyik fejezete a régi Bihar vármegye településneveinek névrendszertani összefüggéseit s főként ezek változásait mutatja be fél évezredes időkeretben. A szerzők ezzel azt kívánták bemutatni, hogy a régi magyar helynévadás lokális jellemzését (ami a helynévrendszerek esetében elengedhetetlen szempont) milyen típusú vizsgálatokkal végezhetjük el a jövőben.

A történeti helynévkutatás terén a további kutatásokat meghatározó, kulcszerepe van az adatfeltárásnak. Fontos kezdeményezésként 33 ómagyar kori vármegye mikronevei láttak napvilágot területi tagoltság szerint, térképekkel kiegészítve a Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból (HA.) négy kötetében. Egy átfogó szótári műnek, a Korai magyar helynévszótárnak (KMHSz.) azonban eddig sajnos csak egyetlen kötete jelent meg, több mint másfél évtizeddel ezelőtt. E sorozat előrevitelét és néhány éven belüli befejezését a korszak kutatása szempontjából az egyik legfontosabb feladatnak tartom.

Annál is inkább, mert egy, a fentebb említett, újabb módszereken alapuló történeti-etimológiai helynévszótár elkészítése is ezáltal válhat aktuálissá. Ez KISS LAJOS nagy jelentőségű, ismert munkájától, a Földrajzi nevek etimológiai szótárától (FNESz.) – amelynek bővített, javított kiadásának a megjelenését is várjuk – az adatolás bőségében, az elemzések mélységében és komplexitásában különbözhet leginkább, és ennek révén szolgálhatja még hatékonyabban nemcsak az onomasztikai kutatásokat, hanem más történeti diszciplínák igényeit is. E munkához fontos előtanulmányt jelentenek azok a korábban megjelent vármegyei etimológiai szótárak (Abaúj, Bars, Bihar, Bodrog, Borsod, Győr vármegyékről; ezekhez I. BÉNYEI–PETHŐ 1998; TÓTH 2001a; PÓCZOS 2001; RÁCZ 2007), amelyek még a korábbi módszertannal készültek ugyan, de hozzájuk a névrekonstruktív eljárás fontos részét képező területi alapú névrendszertani vizsgálatok is kapcsolódtak (BÉNYEI–PETHŐ 1998; TÓTH 2001b; PÓCZOS 2001; RÁCZ 2005). Az e témakörbe tartozó munkák közül kiemelendő egy újabban megjelent könyv, KOCÁN BÉLA munkája, az Ugocsa vármegye helyneveit bemutató kötet, amely az elemzés időhatárát a középmagyar kor felső határáig, 1772-ig terjesztette ki (Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében. 2017), és ezáltal a rendszerkapcsolatok

új dimenzióját tudta bemutatni. Maga a névanyag szótári formában külön kötetben jelenik meg rövidesen.

Az újabb kori helynévkincs átfogó elemzése terén sajnos jóval kevesebb eredményről számolhatunk be. Annál inkább dicséretes DITRÓI ESZTER munkája (Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. 2017), amely a névjárások elkülöníthetőségét a helynévminták összevető analízisével kívánta bizonyítani, korábban nem alkalmazott statisztikai módszerek felhasználásával. Itt említhető meg a kiváló német dialektológus, JOSEF SCHWING munkája is, amely a dunántúli német helynevek nyelvjárási vizsgálatát végezte el (Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südransdanubiens. 2011).

Több tekintetben is rendkívül fontos munkát tett közzé BÁRTH M. JÁNOS Névöldrajzi térképlapok Erdélyből címmel (2018). A vizsgált térség – sajátos helyzetéből adódóan – eleve megkülönböztetett figyelmet érdemel a magyar névkutatáson belül. A könyv SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjtésén alapul, s így benne a közép- és újmagyar kor helynévtörténete kerül középpontba, amiről névrendszertani tekintetben talán a legkevesebb ismeretünk van. A könyv alcíme (A helynévadás területi variabilitása a történeti adatok tükrében) pedig jelzi azt is, hogy a szerző fő célja a területi változatosság vizsgálata. Ehhez BÁRTH M. JÁNOS számára az általa létrehozott kiváló publikus adatbázis, az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár (EHA: <http://eha.elte.hu>) anyaga biztosított vizsgálati lehetőséget. A debreceni kutatók az elmúlt években Magyar Nemzeti Helynévtár néven hoztak létre adatbázist (MNH.: <http://mnh.unideb.hu>), amely elsősorban élőnyelvi adatokat tartalmaz, de fejlesztés alatt áll korai ómagyar kori modulja is. E két, összesen közel egymillió helynévadatot tartalmazó adatbázis egyesítése – a fentebb említett kooperáció előnyeit érvényesítve – megkezdődött, s ezen túl a név- és szótörténeti szempontok mellett megvalósulóban van a helyesírás- és hangtörténeti elemzés lehetősége is. Az ilyen multifunkcionális, publikus adatbázisok fejlesztése az onomasztikai-nyelvtörténeti kutatások egyik legígéretesebb iránya lehet.

Jóval nehezebb eltüntetni ugyanakkor azt az igen jelentős hiányt, amely a modern kori, élőnyelvi helynévkincs dokumentáltságában mutatkozik. Egy teljességre törekvő onomasztikon létrehozása a magyar tudományosság két évszázaddal ezelőtt megfogalmazott céljaként még ma is távol áll a megvalósulástól. Az utóbbi időben sajnos alig jelent meg olyan munka, amely ezt a hiányt csökkentette volna. Mindössze két ilyen könyvet tudok említeni: a Hajdú-Bihar megye helynevei 1. kötetét (BÁBA szerk. 2015) és az Aranyos vidékének helynevei című munkát (T. SZABÓ–ANDRÁS 2020).

Néhány évvel ezelőtt 18 magyarországi és határon túli intézmény névkutató szakemberei közös szándéknyilatkozatot írtak alá egy széleskörű helynévfeltárási program elindításáról. Úgy számoltak, hogy jelentős szakmai összefogás, egyetemi hallgatók bevonása mellett is legalább egy évtizednyi munkára lenne szükség a feladat elvégzéséhez, amely az egyes településeken lefolytatott időigényes gyűjtőmunkával valósítható meg. Sajnálatos, hogy a meglévő pályázati rendszerek nem alkalmasak ilyen átfogó, nagy volumenű, hosszú időn átívelő kutatási programok támogatására. Mivel a feladat nemcsak az onomasztika és a nyelvtudomány érdekeltségi körébe tartozik, hanem bőven érint számos más tudományterületet is,

abban bízhatunk leginkább, hogy a Magyar Tudományos Akadémia integratív szerepet vállal e komplex kutatási program megvalósításában. Ennek révén az Akadémia nemcsak a szaktudományi kutatásokat támogatná, hanem kulturális örökségünk e fontos részletének, a magyar helynévkincsnek a megőrzését is elősegítené.

Kulcsszók: tudománytörténet, magyar onomasztika a 21. században, az onomasztika fórumai, személynévkutatás, helynévkutatás, digitális onomasztikai adatbázisok.

Hivatkozott irodalom

- ÁSznt. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 39. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BÁBA BARBARA szerk. 2015. *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 35. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁRTH M. JÁNOS 2018. *Névföldrajzi térképlapok Erdélyből. A helynévadás területi variabilitása a történeti adatok tükrében*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- BAUKO JÁNOS 2019. *Társadalom és névhasználat. Magyar névtani kutatások Szlovákiában*. Magyar Névtani Értekezések 8. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2020/17>
- BENKŐ LORÁND 1970. Névtudományunk helyzete és feladatai. In: KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Budapest 1969*. Nyelvtudományi Értekezések 70. Akadémiai Kiadó, Budapest. 7–16.
- BENKŐ LORÁND 1984. A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Léved és Etelköz* kapcsán. *Magyar Nyelv* 80: 389–419.
- BENKŐ LORÁND 1997. Névtudományunk. In: B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.)* 1–2. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézet, Budapest–Miskolc. 1: 5–9.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BÉNYEI ÁGNES – PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BÖLCSKEI ANDREA 2010. *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar

- Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 2. Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest.
- BÖLCSKEI ANDREA 2021. *Az egyház mint egykori birtokos a magyar helynevekben*. Károli Könyvek. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- BÖLCSKEI, ANDREA – FARKAS, TAMÁS – SLÍZ, MARIANN szerk. 2017. *Magyar és nemzetközi névtani terminológia / Hungarian and international onomastic terminology*. International Council of Onomastic Sciences – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Uppsala–Budapest. <https://doi.org/10.26546/5061110>
- DITRÓI ESZTER 2017. *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 40. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- EHA. = Erdélyi Helynévtörténeti Adattár és Interaktív Nyelvöldrajzi Atlasz: <http://eha.elte.hu>.
- FARKAS TAMÁS – SLÍZ MARIANN szerk. 2010. *Magyar névkutatás a 21. század elején*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- N. FODOR JÁNOS 2010a. *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban*. Magyar Névtani Értekezések 2. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest.
- N. FODOR JÁNOS 2010b. *A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára 1401–1526*. Magyar Névtani Értekezések 3. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest.
- GYÓRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 20. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- GYÓRFFY ERZSÉBET 2018. *Helynév-szociológia*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 47. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye, 2. Doboka–Győr vármegye, 3. Heves–Küküllő vármegye, 4. Liptó–Pilis vármegye*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997–2017.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- HLAVACSKA, EDIT – KOVÁCS, ÉVA ed. 2017. *Selected Bibliography of the Onomastics of the Hungarian Language 2000–2016*. Onomastica Uralica 9. Debrecen University Press, Debrecen–Helsinki.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993¹. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 7. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007². *Helynevek nyelvi elemzése*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 67. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

- HOFFMANN ISTVÁN 2012. Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. *Magyar Nyelvjárások* 50: 9–26.
- HOFFMANN, ISTVÁN ed. 2001. *Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages. Hungarian*. *Onomastica Uralica* 1b. K. n., Debrecen–Helsinki. 295–427.
- HOFFMANN, ISTVÁN – RÁCZ, ANITA – TÓTH, VALÉRIA 2017. *History of Hungarian Toponyms*. Buske Verlag, Hamburg.
- HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- KATONA CSILLA 2020. *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 51. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 28. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 2: 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF – GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1: 111–313.
- KOCÁN BÉLA 2017. *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 44. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KOVÁCS ÉVA 2018. *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 48. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- MNH. = Magyar Nemzeti Helynévtár: <http://mnh.unideb.hu>.
- E. NAGY KATALIN 2021. *Empíria és teória a helynév-szociológiában*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 53. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- PELCZÉDER KATALIN 2021. *A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás*. Habilitációs értekezés. Kézirat. Veszprém.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- PÓCZOS RITA 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 18. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2005. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 9. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.

- RÁCZ ANITA 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névérték Kiadványai 12. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez*. A Magyar Névérték Kiadványai 19. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névérték Kiadványai 37. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névérték Kiadványai 21. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RESZEGI KATALIN 2021. *Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok*. A Magyar Névérték Kiadványai 54. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SCHWING, JOSEF 2011. *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn)*. A Magyar Névérték Kiadványai 34. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SLÍZ MARIANN 2011a. *Anjou-kori személynévtár 1301–1342*. Históriaantik, Budapest.
- SLÍZ MARIANN 2011b. *Személynévadás az Anjou-korban*. Históriaantik, Budapest.
- SLÍZ MARIANN 2017a. *Anjou-kori személynévtár 1343–1359*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. <https://doi.org/10.26546/5061158>
- SLÍZ MARIANN 2017b. *Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- SLÍZ, MARIANN 2017c. *Personal Names in Medieval Hungary*. Baar-Verlag, Hamburg.
- SLÍZ MARIANN 2021. *Szentkultusz és személynévadás magyarországon*. Szent István Társulat, Budapest.
- T. SZABÓ CSILLA – ANDRÁS ZSELYKE 2020. *Aranyos vidékének helynevei*. Erdélyi Magyar Helynévtár I/1. Erdélyi Magyar Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA 2021. *Helynév-szociológiai vizsgálatok a Partiumban*. A Magyar Névérték Kiadványai 55. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SZÖKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névérték Kiadványai 33. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- TMCSA. = Történeti Magyar Családnévátlasz: <https://csaladnevatasz.hu>.
- TÓTH VALÉRIA 2001a. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. A Magyar Névérték Kiadványai 6. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2001b. *Az Árpád kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névérték Kiadványai 4. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névérték Kiadványai 14. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névérték Kiadványai 38. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. A Magyar Névérték Kiadványai 41. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- TÓTH, VALÉRIA ed. 2011b. *Patrocinny Settlement Names in Europe*. Onomastica Uralica 8. Debrecen University Press, Debrecen–Helsinki.

Hungarian onomastics: Directions and perspectives

The paper provides an overview of 21st-century Hungarian onomastics that represents the most recent era in the history of the field. This is confirmed by the growing number of scholars working in this area, the transformation of research profiles, as well as the significant expansion of publication forums and the increasing internationalization of Hungarian onomastics. Research cooperation has come to the fore, research groups have been founded, and long-term research programs have been outlined. At the same time, the disciplinary position of onomastics has also changed: research is more abundant in the related areas surrounding the discipline perceived as an independent field of scholarship, primarily in terms of socio-onomastics and the traditional perspectives of historical linguistics and historical dialectology. The paper provides a detailed overview of the most recent findings in two key areas of onomastics, research on anthroponyms and on toponyms. The opportunities for studying anthroponyms have expanded with the publication of sources and the application of new theoretical approaches. Research activities focused on the personal name system of the 14th to 18th centuries. As opposed to this, toponym studies focused more on the era prior to the 14th century, with scholars publishing a series of monographs on remnants and onomastic phenomena, also creating an important toponym synthesis. Digital databases indicate the future directions of research in both areas and their incorporation within a uniform framework may best guarantee the continued development of onomastics.

Keywords: history of science, Hungarian onomastics in the 21st century, forums of onomastics, anthroponym studies, toponym studies, digital onomastics databases.

HOFFMANN ISTVÁN
Debreceni Egyetem

A Szarvasi tütartó felirata*

1. Bevezetés. A Szarvasi tütartó esetében a számítógépes paleográfia és az írásinformatika eszközeinek felhasználásával az olvasatokhoz felhasznált ábécé egyes grafémái származásának vizsgálatával foglalkozunk. A számítógépes paleográfiában, illetve az ennél tágabb értelmű, az írások evolúciójának vizsgálatára koncentrált írásinformatikában használt fogalmakat korábban ismertettük (HOSSZÚ–ZELLIGER 2014: 188–189, 417–431; HOSSZÚ 2019: 120–124).

A Szarvasi tütartó jelentőségét az adja, hogy míg a legtöbb Kárpát-medencei rovás írásemlék csak néhány szavas (ZELLIGER 2019: 12), addig a Szarvasi tütartó felirata négy sorból áll. A szakirodalomban ismert olvasati kísérletek szerzői a tütartón látható jeleket részben máshogy értelmezik. Mivel régészeti és anyagtudományi vizsgálatokat nem folytattunk, ezért a tütartó jeleinek eltérő alakzati leképezésével (grafikai értelmezésével) általában nem foglalkozunk. Elemzésünk első részében nyelvészeti, illetve szemantikai szempontból vizsgáljuk meg az olvasati kísérleteket. Ezt követően tipizált grafémaalakokkal egy saját alakzati értelmezést adunk, majd ehhez egy nyelvészeti és paleográfiai érvekkel alátámasztott olvasati javaslatot közlünk. Végül az általunk azonosított grafémák számítógépes paleográfiai összefüggéseit tárgyaljuk. A cikkben a tömörség kedvéért a következő rövidítéseket alkalmaztuk: a *kmr.* rövidítés a Kárpát-medencei rovást, az *sr.* a steppei rovást, az *szmr.* a székely-magyar rovást és a *tr.* a türk rovást jelenti.

A cikkben a magyar egyezményes hangjelölést használjuk a hangok jelölésére, kivéve az 1. táblázatot, ahol a török nyelvű olvasathoz török hangjelölést használunk, és a 3. táblázatot, ahol a többségében nem magyar nyelvre használt grafémák jelenléte miatt egységesen nemzetközi hangjelölést alkalmazunk. A grafémák átbetűzésére (< és > jelek között) az egész cikkben nemzetközi átbetűzési értékeket használunk.

2. A Szarvasi tütartó és felirata. 1983. április 27-én JUHÁSZ IRÉN, a szarvasi Tessedik Sámuel Múzeum régésze Szarvas határában egy késő avar kori temető egyik sírjában egy csont tütartót talált, amely a juh sípcsontjából (tibiából) készült, és hosszúkás, téglalap alakúra csiszolt volt (JUHÁSZ 1983: 373–377, 1985: 92–95). A tütartó a 8. század első feléből származik (JUHÁSZ 1985: 95), ami a késő avar korszakba (700–791) tartozik. Az 1. ábra bemutatja a tütartó négy oldalát.

* A szerzők köszönetüket fejezik ki PALÁDI-KOVÁCS ATTILA akadémikusnak, etnográfusnak, a Szarvasi tütartón lévő szöveg néprajzi vonatkozásainak felkutatásában nyújtott hasznos segítségéért.

1. ábra

A Szarvasi tűtartó négy oldala (JUHÁSZ 1983: 375); az eredeti fényképhez képest az a), c) és d) oldalak $+90^\circ$ -kal, a b) -90° -kal elforgatva, és a sorrendjük módosítva szerepel

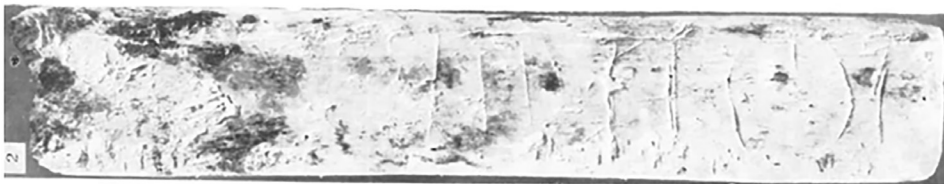
a)

b)

c)

d)

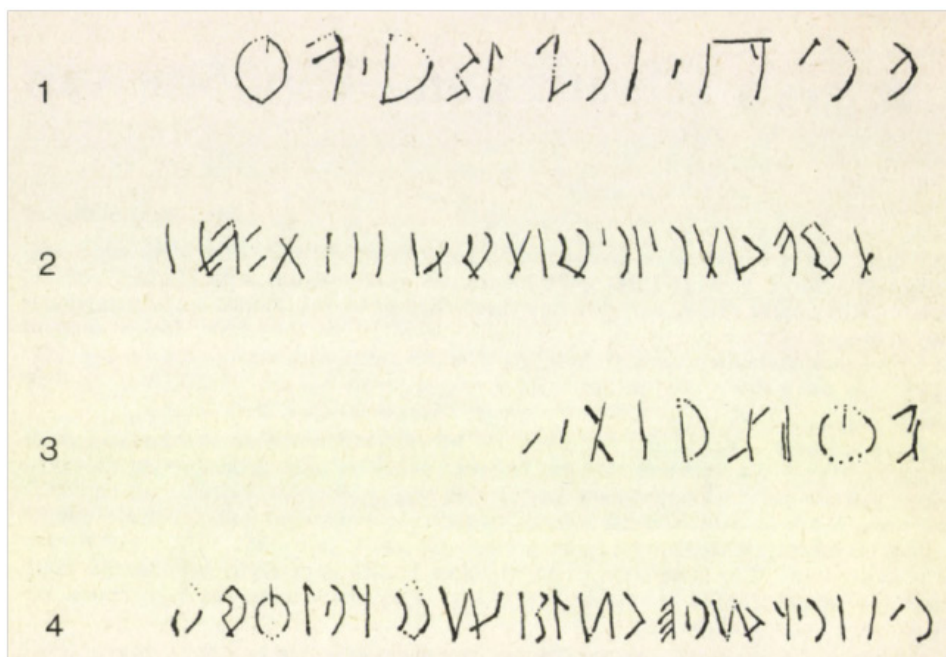

A feliratról számos fénykép és rajzolat készült, melyek hozzáférhetők a különböző közleményekben (JUHÁSZ 1983: 376, 377, 1985: 94; RÓNA-TAS 1985b: 230–235; VÉKONY 1985b: 1134, 1987b: 235; RÓNA-TAS 1990: Tafel 3–4; HARMATTA 1990: 256; RÓNA-TAS 1996: 111; GARAM 2002: 109; FEHÉR 2020a: 135, 2020b: 114). Ezek közül a VÉKONY által az íráslelék tanulmányozása alapján készült rajzolatot mutatja be a 2. ábra. A felirat jeleinek azonosítását nehezíti, hogy a tűtartó élei lekoptak, ezért a felirat jeleinek felső és alsó széle legtöbbször hiányzik (VÉKONY 1985a: 154). Az egyes rajzolatok számos ponton különböznek. Például a 2. ábra harmadik sorának jobbról 1. jele VÉKONY szerint \mathfrak{A} , de ettől eltérő átraj-

zolások is vannak, amelyekben a mellékvonalak száma és elhelyezkedése változó (RÓNA-TAS 1985b: 231; HARMATTA 1990: 256; FEHÉR 2020a: 135).

2. ábra

A Szarvasi tűtartó feliratának rajzolata VÉKONY szerint (1985b: 1134)

A Szarvasi tűtartó egyik oldallapjának jelei a többi oldallal ellentétes irányban állnak. Általános vélemény, hogy a Szarvasi tűtartó feliratának jelei legalább részben azonosak a Nagyszentmiklósi aranykincs rovás felirataival, melynek lelőhelye egyébként 100 km-re található Szarvastól (JUHÁSZ 1985: 95; RÓNA-TAS 1985a: 96, 1996: 110, 1999: 132; BÁLINT 2002: 3; VÁSÁRY 2003: 137). RÓNA-TAS szerint a Nagyszentmiklósi aranykincs hat leggyakoribb jele a Szarvasi tűtartó feliratán is a leggyakoribbak közé tartozik. Ennek alapján szerinte valószínűsíthető, hogy a szarvasi és a nagyszentmiklósi feliratok nyelve azonos vagy hasonló szerkezetű.

3. A Szarvasi tűtartó feliratának korábbi olvasatai. A Szarvasi tűtartó általunk vizsgált, a szakirodalomból ismert olvasati kísérleteinek eredményét az 1. táblázatban foglaltuk össze.

1. táblázat

A Szarvasi tütartó feliratának korábbi olvasati kísérletei

Szerző	Olvasat
HARMATTA JÁNOS	A keskenyebbik oldalon található jeleket ún. kelet-európai (nagyszentmiklósi) rovásírással készített török nyelvű szövegnek tartotta. Ezzel szemben a tütartó két szélesebb oldalán gyakorlatlanabb kéz nagyobb méretű, erőteljesebben, mélyebben bekarcolt jelekkel (3. ábra), a szmr. írást használó rövidebb, magyar nyelvű feliratot vésett be (HARMATTA 1990: 256–258; GYÖRFFY–HARMATTA 1997: 154), amely magyar fonetikával a következő: 1. sor: /En ^ε χ t ^{ui} : sz ^ε n ^ε q szö ^ü ni : Q ^{ar} ly/ 'Ené tui szönyeg szöni. Karvaly' 2. sor: /apo ^u : q ^ε sz ^ε χ ^ε v ^{ém} / 'apó készítém'
RÓNA-TAS ANDRÁS	Kelet-európai (nagyszentmiklósi) rovásírással írottnak feltételezi, török nyelvű olvasatot ad (RÓNA-TAS 1985a: 95–98, 1985b: 225–248, 1986a: 35–37, 1986b: 70–71, 1990: 1–30, 1996: 110, 1999: 132), amely török fonetikával a következő: 1. sor: / ^(A) V ^{ar} o ^q n s ⁿ r ^q r ^{im} (?) ??v?k??/ ' ^(A) Varobokán Téged imádlak...' 2. sor: /T ^ö rg ^{üs} (^ü) s ⁿ k ^ü s ^ü nn ^ü y ^ε b ^{ol} / 'Törgüsz, a Te óhajod teljesüljön' 3. sor: / ^r s ^ε s ⁿ a ^{gu} q ⁿ jo ^q d bu ^{qr} a ^s a ^{yl} r (v?)'/Ersze, Te [általad] a mérge [a rossz] semmisüljön meg. Összeróva bevésve' 4. sor: /b ^{ol} s ⁿ a ^{ysn} u ⁿ / 'Legyen! Véssék be!'
VÉKONY GÁBOR	Kárpát-medencei (nagyszentmiklósi) rovásírással írottnak feltételezi, magyar nyelvű olvasatot ad (VÉKONY 1985a: 153–166, 1985b: 1133–1140, 1987a: 56–73, 1987b: 234–248, 254–255, 1997: 1328–1329, 2004a: 158–181), amely magyar fonetikával a következő: 1. sor: /Üng ^{ür} : 'sz ⁿ k im ⁱ : β ^{as} u/ 'Üngür démon ellen ím e vas' 2. sor: / ^[t] ly t ^β dy ^{én} : 'sz ⁿ : t ^{ly} t ^{ly} sz ^{ur} s b ^k s β ^{rr} β/ 'tű szúródjon a démonba, tű, tű, szúrj, bökj, varrj (el)!' 3. sor: / ^f s ^{sz} : e ^l é ⁱ sz ^{al} / [^a sz...]' (ki) szétfejtesz, egybeölt[esz ...]' 4. sor: /Üng ^{ür} n ^ε : édy ^{én} : i ^{zd} - ^ε y im ^ε szd- ^ε y t ⁿ : ist ⁿ em/ 'Üngür ne egyen [meg engem], üzd, emészd [el] őt, én istenem!'

RÓNA-TAS és VÉKONY szerint a Szarvasi tütartó és a Nagyszentmiklósi aranykincs feliratai nagyrészt azonos ábécével készültek (RÓNA-TAS 1990: 20; VÉKONY 1987a: 57). Megjegyzendő, hogy ugyanebbe a körbe tartozik a kiskun-dorozsmai íjmarkolatlemez felirata is (HOSSZÚ–ZELLIGER 2019).

Az 1. táblázatban szereplő olvasati kísérletek közül HARMATTAét paleográfiai okokból el kell vetnünk, mivel ő szmr. grafémáknak értelmezte a Szarvasi felirat jeleit. Ettől eltekintve is, ebben a korban a hosszú /ó/ se kiírva, még kevésbé jelöletlenül nem lehetséges, még záródó diftongus formában sem. Ami lehetne: /iβ/, /eβ/, /oβ/ – de a megfelelő betűk hiányoznak. A *készítévém* igealak ebben az időben ugyancsak nem lehetséges. Később sem volt (a benne vélt /v/-vel együtt). RÓNA-TAS olvasati kísérletével kapcsolatban megemlítendő, hogy nem számolt azzal a lehetőséggel, hogy a feliratot magyarul lehet olvasni. A magyarok korai Kárpát-

medencei jelenlétére vö. KIRÁLY 2006: 88–216. Ez megalapozhatja a korszakban a magyar nyelv és egyes írásemlékek magyar nyelvű olvasatának lehetőségét (vö. ZELLIGER 2019; HOSSZÚ–ZELLIGER 2019). RÓNA-TAS olvasatát több bíráló érte (pl. SZALONTAI–KÁROLY 2013: 384–385; továbbiakra vö. FEHÉR 2020a: 115–116).

FEHÉR a VÉKONY által adott olvasatot sem tartja elfogadhatónak (FEHÉR 2020a: 114–116). FEHÉR egyik érve, hogy a tütartó feliratában az oldalak VÉKONY által feltételezett sorrendje nem lehetséges. Véleményünk szerint azonban elvileg nem lehet rekonstruálni, hogy milyen sorrendben karcolták be a feliratot. FEHÉR másik érve, hogy a VÉKONY által harmadik sornak és részben lekopottnak feltételezett oldal (2. ábra) nem kopott le, hanem ott volt vége a szövegnek, vagyis az a szöveget záró, utolsó sor. Azonban VÉKONY erre a sorra biztosan csak egy nagyon egyszerű alakzatú |<s> részbeni lekopását feltételezte, így FEHÉR érvelése erre vonatkozóan nem látszik döntőnek. Végül FEHÉR harmadik érve, hogy az írásemléken látható és szóelválasztónak értelmezhető rövid függőleges jelek (') nem a VÉKONY által feltételezett szövegeken vannak. Véleményünk szerint egy ilyen rövid jel elhelyezkedése, amit ráadásul nem is használtak következetesen a feliraton (vagy nem látható a használatának nyoma) nem lehet döntő.

A feliratnak a 2. táblázatban látható, egyes grafémaalakjai VÉKONY rekonstrukciói: első sor jobbról 4. (Π), második sor jobbról 1. (И), 10. (ϑ), 12. (ϑ), 13. (И), 15. (Π), 17. (ϕ), negyedik sor jobbról 3. (Π), 17. (ϑ), 24. (○) és 25. (з) jele (VÉKONY 1987a: 57).

A VÉKONY által a Szarvasi tütartó feliratára adott olvasat esetén a felirat értelme összhangban áll a felirat hordozójának funkciójával. Az általa használt hangértékek figyelembevételével sikerült megtalálni a Szarvasi tütartón lévő jeleknek megfelelő grafémák rokonait különböző, Belső-Ázsiában használt írásokban (l. 3. táblázat). A VÉKONY által adott megfejtés ellenőrzéséhez szükséges a magyar nyelvű olvasatok nyelvi elemzése. Ennek során VÉKONY olvasatának számos pontatlanságát sikerült javítani, így a következőkben a javítások után kapott, módosított olvasatot fogjuk részletesen megvizsgálni.

A Szarvasi tütartó feliratával további, a jelen cikkben máshol nem említett közlemények is foglalkoznak (ERDÉLYI–RÁDULY 2010: 27–29; HOSSZÚ 2013a: 147–150, 2013b: 32–34, 2013c: 94–97; SÁNDOR 2017: 188; FEHÉR 2020b: 112–115).

4. A Szarvasi tütartó javasolt olvasata. A Szarvasi tütartó VÉKONY által adott olvasatával kapcsolatos fenntartásokra lásd HOSSZÚ GÁBOR tanulmányát (2013a: 147–150). Az ott megadott korrekciónk óta történt kutatásaink további megfontolandó gondolatokat vetettek föl, amelyek a 2. táblázatban közölt olvasathoz vezettek.

A most elgondolkodtatónak ítélt sajátosságok egy része a hangjelöléssel kapcsolatos. Azt a tételt már megfogalmaztuk a rovás írásemlékeinkkel kapcsolatban, hogy bármely nyelvtörténeti korszakban egy hangjelölésen alapuló írásrendszerben minden fonémához kell, hogy tartozzon egy graféma. A tapasztalat azt mutatja, hogy adott korban egy fonémát esetleg több grafémával vagy grafémaalakokkal jelölték. Van példa az egy graféma : több jelentősen eltérő hangértékre is, arra azonban nem találtunk példát, hogy ezek egyazon írásműben forduljanak elő. A vizsgálandó

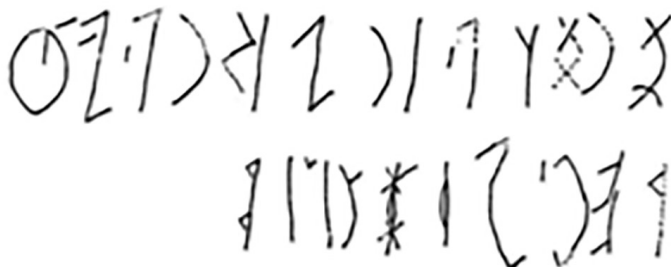
eset a Szarvasi tütartón az első sor jobbról 11. és a harmadik sor 6. jele (D), amely a Kárpát-medencei rovásban általában a /j ~ j̃/ fonémát jelölő grafémaként értelmezhető. Ezzel a hangértékkel fordul elő a Nagyszentmiklósi aranykincs feliratában és a Szarvasi tütartó harmadik sorában is. VÉKONY GÁBOR általunk vitatott olvasata is ebben a hangértékben mutatja. Szerinte (2004: 168) az első sor 11. jeleként szereplő D /j ~ j̃/ a megelőző magánhangzóval alkotott kettőshangzó második eleme lenne, ami az ilyen diftongusok szabályos hangfejlődése ($e_j > é > e$) után eredményezné a ma ismert /e/ hangot az *íme* szó végén. Az általa javasolt magyarázat etimológiailag nem védhető: az *íme* -e eleme az *e* közelre mutató névmással azonos (D. MÁTAI 1991: 421).

A HOSSZÚ GÁBORRAL korábban javasolt megoldásunk, a 11. jel (D) /ly/ hangértéke (HOSSZÚ 2013: 32–34) ma már nem látszik megnyugtatónak. A mai nyelvi tudat számára ugyan a *j* és az *ly* felcserélhetősége könnyen elképzelhető, mivel az *ly* csupán szűk nyelvjárási körben élő fonéma, a köznyelvi kiejtés csak a *j*-t ismeri, a standard nyelvhasználatban csupán a hagyományban gyökerező helyesírási sajátosság. A tütartó keletkezési idejében – és még sok évszázadon keresztül – a két hang egybeesése valószínűtlen, nyelvtörténeti adatok nem támogatják.

Ezért megoldásként csak olyan olvasat merülhet fel, amelyben a D jel hangértéke /j/. Itt állhatna a *jó* korabeli *joβ* alakja, ami létrejöhetne úgy, hogy a szóvégi β írása elmarad a rá következő szó (*βās^u*) azonos mássalhangzója következtében, amivel az első sor olvasata megfelelő lenne: /Ūng^ur iszn^{ek} im j^{oβ} β^{as^u}/ azaz 'üngür íz ellen ím megfelelő vas', ahol az *isz* ~ *iz* mai nyelvjárásainkban nemcsak szitokszóként, de különféle betegségek megnevezésére és 'ördög, fene' jelentésben is élő szó (vö. ÚMTsz. *iz*³). Azonban a D utáni szóelválasztó jel (°) alapján a *joβ* szót indokolt külön kezelni a következő ʀ <β>-tól. Felmerülhetne, hogy a 11. jel nem egyetlen graféma (D <j>), hanem egy ʀ <β> és egy D <j> ligatúrája. A Szarvasi tütartó feliratáról készült eddigi rajzolatok általában az első sor 11. jeleként egyszerű D alakot mutatnak úgy, hogy a felső és az alsó vége lekopott, ezért az íves rész nem érintkezik a függőleges gerinccel, kivéve a HARMATTA által közölt rajzolat (3. ábra), amelyen a felül és alul kopott D jelhez csatlakozik balról egy ferde vonal. Összességében azonban ezen érvek alapján nem látszik rekonstruálhatónak a 11. jel helyén egy <jβ> ligatúra.

3. ábra

A Szarvasi tütartó feliratának rajzolata HARMATTA szerint (HARMATTA 1990: 256)

Létezik egy másik megoldás a D <j> értelmezésére, ez az /uj/ 'ujj' olvasat feltételezése, ami az íráskép alapján problémamentes. Ezzel az első sor második része így olvasható: /im u_j : β^{as}/ 'ím ujjhoz való vas'.

A graféma és fonéma viszonyt érintő másik kérdéskör a tütartón több helyen is előforduló, máshonnan viszont ebben a formában nem ismert jel: a második sor jobbról 4. \mathfrak{V} , a negyedik sor 7. \mathfrak{V} és 16. jele \mathfrak{W} . Ezek VÉKONY szerint a > <d> és a \mathfrak{N} <γ> betűkapcsolatát (/d γ /) jelölik. Szerintünk ez állandósult betűkapcsolat, amit ligatúrának tekinthetünk, és a következőkben együttesen a tipizált \mathfrak{W} alakkal hivatkozunk rájuk.

A \mathfrak{W} alak első két előfordulásakor mind VÉKONY olvasatában (1. táblázat), mind az általunk javasolt olvasatban (2. táblázat) felszólító módú igealakokban szerepel, amelyekben a -d végű igetökhöz a felszólító mód jele (a -γ > -j) járul. A vizsgált igealakok: $t^e\beta^s d\gamma^e n$, $\ddot{e}d\gamma^e n$ (VÉKONY 2004a: 169, 171), illetőleg a javasolt elemzésünk szerint $t^e\beta^e d\gamma^e n$, $\ddot{a}d\gamma^e n$, ahol a *d* és *γ* ligatúrája az időközben végbement hangtani változások következtében /d γ s/ hangértéknek megfelelő graféma (HOSZSZÚ 2013: 34). A *d* végű igék felszólító módjának alakulása morfológiai szempontból valóban az idézett helyeknek megfelelően történt (a VÉKONY-féle magyarázatban szereplő *eszik* esetében ettől eltérő folyamatról van szó, de ez a lényeg nem érinti, ezért itt nem térünk ki rá). A két mássalhangzó (*d* és *γ*) a tütartó keletkezésének idejét megelőzően már korábban /d γ s/-vé olvadt össze. Az eddig ismert korai kmr. írás emlékeinkben ez a fonéma, és így az azt jelölő jel sem fordult elő, ezért csak következtetni tudtunk a kmr.-ben szükségképpen meglevő grafémájára. Ha ez valóban az említett <d γ > ligatúrával jött létre, akkor a kmr. írás (illetőleg legalábbis a kérdéses <d γ > graféma) korára vonatkozóan is következménye van.

A \mathfrak{W} jel harmadik előfordulása az emlékből (negyedik sor 16. jel) az <I m s d γ t> (illetve feltételezésünk szerint: <I m s d γ t>) betűsorral jelölt szóban található. Itt valószínűleg nem valamelyik *d* végű ige felszólító módú alakja szerepel. Ha a megfejtés jó úton jár, akkor egy *d γ s* (> *gy*) végű névszó -t tárgyragos alakjáról lehet szó. A feltett alapszó vagy kihalt a nyelvünkől, vagy egy ismeretlen eredetű szavunk eleme lehet. További kérdés, hogy a teljes <I m s d γ t> betűsor egyetlen szó-e. Nem lehet kizárni, hogy az első sorhoz hasonlóan az *ím* rámutató szó szerepel itt is, ami megelőzi a tárgyragos névszót, még ha ez a mai nyelvi tudatunk számára szokatlan szörend is.

Az elemzett \mathfrak{W} jel egyetlen, /d γ s/ hangértékű grafémaként való meghatározását támogatja a szövegben kínálózó, éppen az utolsó sorban a vizsgált $\ddot{a}d\gamma^e n$ szó utáni nyelvi elem \mathfrak{W} <z d γ> írásképe. A <z d γ> betűsor megfelel a Nagyszentmiklósi aranykincsen is megtalálható (\mathfrak{N} > \mathfrak{A} /^zdoy/) *izadoy* olvasatú, 'hevülő; hevítő' jelentésüként megfejtett szónak (ZELLIGER 2019: 16). A Szarvasi tütartó negyedik sorában lévő \mathfrak{W} jelsorban nem alkalmazták a \mathfrak{W} ligatúrát, mivel az igető tövégi soránhangzós változatához járul a folyamatos melléknévi igenévképző: ^zd^ad^sγ [izzadó]. A kétféle írásképp (egyrészt \mathfrak{V} , \mathfrak{W} és \mathfrak{W} , másrészt \mathfrak{W}) ezek szerint hangtanilag is, morfológiaiként is különböző nyelvi elemeket jelöl. Ezek alapján a \mathfrak{W} jelet megfeleltethetjük egy <d γ s> /d γ s/ grafémának.

A második sorban szereplő \mathfrak{I} /sz^r/ 'szúr' és \mathfrak{X} /b^k/ 'bök' módjel nélküli felszólító módú igealakok.

A második sor balról utolsó, több vonalból álló $\text{V} \text{K}$ részét VÉKONY egy jelnek tekintette, az ő értelmezése szerint ez a 18. jel, amelyet a $\text{r} <\beta> + \text{r} <\text{r}> + \text{r} <\beta>$ ligatúrájaként rekonstruált – feltételezve, hogy a második $\text{r} <\beta>$ középpontosan tükrözve lett berajzolva –, és $/\beta^{\text{r}}\beta/$ -ként értelmezte (VÉKONY 2004a: 161). VÉKONY rekonstrukciójához képest a 18. jel ($\text{V} \text{K}$) rekonstrukcióját módosítottuk, és a $\text{r} <\beta> + \text{r} <\text{r}> + \text{r} <\gamma>$ ligatúrájaként alkottuk újra: $\text{V} \text{K}$. Ennek a rekonstrukciónak előnye, hogy nem kell feltételeznünk azt, hogy egy betűt tükrözve rajzoltak be. Szerintünk a felirat készítője először a $\text{r} <\beta>$ -t és az $\text{r} <\text{r}>$ -et karcolta be, de ekkor a szöveg elérte a tütartó végét, és a szóból hátralévő $\text{r} <\gamma>$ számára nem maradt hely. Ezért a $\text{r} <\gamma>$ -t beszúrta a kettő közé felhasználva a $\text{r} <\beta>$ és az $\text{r} <\text{r}>$ függőleges vonalait, illetve a $\text{r} <\beta>$ alsó ferde vonalát, így kialakítva a $\text{V} \text{K}$ ligatúrát. Vagyis a helyhiány miatt kényszerből jöhetett létre a ligatúra. Megjegyzendő, hogy ez a sor a felirat leghosszabb sora. A feliratban látható, együttesen 18. jelnek nevezett $\text{V} \text{K}$ vonalcsoporthoz az $\text{r} <\text{r}>$ -nek rekonstruált két függőleges vonal közül a jobb oldalához alul jobbról csatlakozik ugyan egy rövid ferde vonal, amit magyarázatlanul hagy a $\text{V} \text{K}$ rekonstrukció; ez azonban adódhatott a sorból való kifizetés miatti szükségéből létrehozott ligatúra készítésekor esetleg fellépett bizonytalanságból. A $\text{V} \text{K} <\beta\text{r}\gamma>$ ligatúrát $/\beta^{\text{r}}\gamma/$ alakban olvassuk, amelynek jelentése 'varrj', ahol $/\gamma/$ a felszólító mód jele.

A harmadik sor 3. jele ($\text{l} <\text{s}>$) után közvetlenül áll egy rövidebb függőleges vonal, ami lehet az $\text{l} <\text{s}>$ megerősítése, de lehet egy szóelválasztó is.

A harmadik sor második szava ($\text{D} \text{l} <\text{l} \text{j}> / \text{e} \text{i} /$) határozószó vagy igekötő. Ennek a későbbi alakja az *elé* szó. Később az igekötő megrövidült: *el-* (D. MÁTAI 2003: 411). Az *elé* -*é* lativuszragjának fejlődése a következő volt: $/\text{e}\gamma/ > / \text{e} \text{i} / > / \text{é} /$. Következésképpen ebben az esetben a kmr. $\text{D} <\text{j}>$ graféma $/\text{j}/$ helyett jelölhet $/\text{i}/$ -t is, amelynek a kiejtése nagyon hasonlít a $/\text{j}/$ -hez.

A harmadik sor utolsó szava VÉKONY szerint részben lekopott (VÉKONY 1985a: 153), FEHÉR véleménye viszont az, hogy nem látszik további jelek nyoma (FEHÉR 2020a: 114). A 6. és 7. jelet VÉKONY $\text{l} <\text{s}>$ és $\text{l} <\text{l}>$ grafémaként azonosítja. Ezután a harmadik sorban már csak két rövid ferde vonal látható. Ebből jobbról az első (i) megfelel egy, a tütartón gyakran alkalmazott elválasztójelnek (i), ezért csak ezt vesszük figyelembe.

A negyedik sorban az $\text{D} \text{V} \text{e} \text{n} : \text{ist}^{\text{n}} \text{e} \text{m}$ kifejezésben az $/ \text{e} \text{n} /$ személyes névmás birtokos jelzői szerepben áll (D. MÁTAI 1999: 442–446). Az *isten* szó eredetére vö. RÉDEI tanulmányát (1999: 40–45). A szó esetleges keresztény jelentéstartalmának lehetőségére vö. KIRÁLY tanulmányát (2006: 254, 6. melléklet).

A Szarvasi tütartó olvasata, értelmezése az ismertetett szempontok alapján a 2. táblázatban látható.

2. táblázat

A Szarvasi tütartó feliratának átírása és olvasata

Tipizált kmr. betűkkel leírva (részben rekonstruált)	$\text{D} \text{V} \text{e} \text{n} : \text{ist}^{\text{n}} \text{e} \text{m}$ $\text{D} \text{V} \text{e} \text{n} \text{ : } \text{ist}^{\text{n}} \text{e} \text{m}$ $\text{D} \text{V} \text{e} \text{n} \text{ : } \text{ist}^{\text{n}} \text{e} \text{m}$ $\text{D} \text{V} \text{e} \text{n} \text{ : } \text{ist}^{\text{n}} \text{e} \text{m}$
--	---

Nemzetközi jelölés szerinti átbetűzés	<Ŵngr : snk im j : βš [t]γ t̃βd̃zn : sn : tγ tγ sr bk βγr f̃ss : lj sl : ngr n : Ad̃zn : zdγ Im sd̃gt An : Išt̃nm>
Magyar egyezményes hangjelölés szerinti átírás	/üŋg ^ų r : ʰszn ^ɛ k im ʷj : β ^ʰ s ^u [t]ʰγ t ^ɛ β ^ɛ d̃zs ^ɛ n : ʰsz ^ɛ n : t ^ʰ γ t ^ʰ γ sz ^u r b ^ɛ k β ^ʰ rγ f ^ɛ s ^ɛ sz ^ɛ l ^ɛ j sz ^l : ^u ŋg ^ų r n ^ɛ : ád̃zs ^o n : ʰz ^ʰ d̃sγ im sz ^ɛ d̃zs ^ɛ t (?) ɛn : ist ^ɛ n ^ɛ m/
Értelmezés mai magyar nyelven	Üngür iz ellen, im ujjhoz való vas: Tű tövedjen izen! Tű, tű, szúr! Bök! Varrj! Fejtesz: elhasít! Üngür ne adjon ím/ilyen égető bajt/szégyent (?), én Istenem!

5. Grammatikai, szókinestani, művelődéstörténeti vonatkozások. A szövegben feltűnően sok felszólító módú igealak van. A felszólító paradigma és a módjel alakulása szorosan összefügg azzal, hogy a *-k módjel alakilag egybeesett a folyamatos melléknévi igenévképzővel és az elbeszélő múlt belőle alakult időjelével. A folyamatos melléknévi igenév képzőjével ellátott alakra szövegünkben a Nagyszentmiklósi aranykincsről ismert, azzal megegyezőnek látszó /ʰz^ʰd̃sγ/ 'hevítő, égető' a példa. A hármas homonímia feloldása kapcsán a felszólító mód jele a személyragos alakokban intervokalikus helyzetbe került, amelyben a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülése folytán a módjel előtti magánhangzó kiesett, a módjel közvetlenül a mássalhangzós tövéghez kapcsolódott (*vároyak > várjak, *kéreyek > kérjek). A harmadik személy -n személyragot kapott: *vároyon > várjon, *kéreyen > kérjen. Az igei paradigmára jellemző, hogy a leggyakoribb alak (kijelentő és feltételes módban, múlt időben a harmadik személy) ragtalan: vár, várna, várt, kér, kérne, kért. A felszólítás leggyakrabban az egyes szám második személyhez szól. Itt egy *kérey formából a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülésével a kérj alak nem jöhetett létre: a nyomatékosan ejtett pusztá igető tölthette be ezt a szerepet. A Szarvasi tütartó szúr!, bök!, (el)szil! alakjai ezt az állapotot tükrözik. A várj típusú egyes szám második személyű felszólító igealakok a paradigma többi tagjának analógiájára másodlagosan keletkezettek, amit a Szarvasi tütartó varrj! adata példáz (vö. E. ABAFFY 1991: 111–112).

A -j módjel a megelőző mássalhangzók egy részével már az ősmagyar kor folyamán összeolvadt. A d végű igéknél az összeolvadás következtében d̃zs (> gy) keletkezett, vö. pl. HB.: ovga, oggun. A Szarvasi tütartó tövedzsen, ad̃zson adatai mutatnak erre.

A szövegben több olyan szó van, amely csak nyelvjárásaink némelyikében él, vagy mai származékszavak alapszavát ismerhetjük föl bennük.

Az iz ~ isz szókincsünk ősi örökségébe tartozik. Rokon nyelvi megfelelői alapján 'árnyék, árnyéklélek' jelentése következtethető ki, amelyből 'ijesztő, betegséget okozó szellem' jelentése alakulhatott ki (vö. TESz. iz³). Általánosabban szitokszóként ismert. Nyelvjárásainkban különféle betegségeket jelent, szitokszói használata mellett 'ördög, fene' jelentése is van (ÚMTsz. iz³). Az emlék első

sorában az *üngür* szóval szerepel együtt. Ez a szó tulajdonnév, az *isz* ártó szellem neve lehet. Ugyanez a név VÉKONY GÁBOR olvasata szerint szerepel a jánoshidai avar kori temetőből előkerült, a szarvasinál valószínűleg valamivel korábbi, a 7. sz. utolsó harmadából való tütartón is (ERDÉLYI 1958: 39, XLIV/2. táblázat, 1961: 279–280; VÉKONY 2004a: 183). VÉKONY a Jánoshidai tütartó két oldalán lévő jeleket kmr. grafémákként értelmezte, és török nyelven a következő kifejezést olvasta el 'Tü, \ gyözd le Üngürt!' (VÉKONY 1985a: 166–168, 1987a: 74–76, 1987b: 249–251, 2004a: 182–191). VÉKONY szerint az *üngür*-nek a török nyelvekben közszói értelme ('barlang', 'démon', 'ördög') is van, amelynek a rontáshoz, az ártó szellemek működéséhez köze lehet. A török *üng* 'kiváj' ige származéka (VÉKONY 2004a: 166, vö. ED. 169: *üñ*- 'to dig a hole [something Acc.]; to hollow [it] out'). Az /*üñg^ur*/ megvan az ujjurban, az /*üñg^r*/ változat pedig a kazakban (VÉKONY 2004a: 166). A szó két különböző nyelvű emléken való előfordulása avar kori közös kulturális (mitológiai) kincset sejtet. (Az *üngür* szó további kapcsolataira vö. VÉKONY 2004a: 166–167.)

Vajon lehetséges valamilyen kapcsolat a török *üngür* és a magyar *ördög* ~ *ördögös* (vö. HB. *urdung*) között?

A szöveg második sorában a szavak nagy része egy szócsaládba tartozik. A többször ismétlődő *tü* szó a nyelvünkől a 17. századra visszaszorult, ősi szókincsünkhöz tartozó *tövik* ige főnevesült folyamatos melléknévi igeneve. Olyan eszköznév, mint az *ásó*, *véső* (TESz.). A *tövedjen* felszólító módú igealak ennek a *tövik* igeének lehet a *-d* gyakorító képzős származéka, amelyre ugyan írásos adatunk nincsen, de a képzővel korai funkcionális szembenállást mutató *-szt* képzős származék, a *töveszt* nyelvjárási előfordulásai ismertek (MTsz.), ami a *töved* egykori valóságos meglétét igazolhatja. A *-d* : *-szt* képzőszembenállás az ősmagyar kor óta része nyelvi rendszerünknek (D. BARTHA 1991: 60, 62).

A harmadik sor igéi tartalmukban az előzőekhez kapcsolódnak. A *fesesz* a *feslik* *fes-* alapszavával azonos egyes szám második személyű igealak, '(szét)bomlasz, (szét)nyílsz' jelentésben. A másik ige a *szil* 'hasít' ősi hangutánzó eredetű ige igetői alakban van (utána egy elválasztójel áll). Az ige előtt az *elé* lativusragos határozószó, a későbbi *el-* igekötői előzménye áll. Ragtalan voltával az előző sor hasonló módjel nélküli felszólító módú igealakjai közé illeszkedik, jelentése 'elhasíts!'

A negyedik sor a megfejtetlen <s dž t> szó egyfajta értelmesítésével (/sz^edzs^{ct}/ [!?!]) az Üngür által keltett baj elhárításának óhaját fejezi ki: 'Üngür ne adjon im hevítő/arcpirító szégyent [!?!] én Istenem!' – de lehetne 'hevítő lázat /hagymázt' is, ha az ismeretlen szót az *íz* alapján töltjük meg jelentéssel.

A szöveg a tütartóhoz illően mágikus vers az Üngür nevű ártó szellem legyőzése érdekében. A *töved*, *szúr*, *bök*, *varr* igék a kötés, a *fes*, *szil* igék az oldás műveletét fejezik ki. A *tü*, *tűszúrás* varázsszerépét már IPOLYI említi utalva ennek európai kapcsolatrendszerére (1854/1987: 207, 373, 395, 515; 419). Az oldás eszköze bármely vasból készült szerszám: patkószeg, balta, fejsze stb. lehet. A vas szellemző szerepe a réz- és bronzkorszak után alakult ki. Ahol később ismerkedtek meg a vassal (pl. az amerikai indiánok), akkor és ott is hasonló hiedelmek alakultak ki (SOLYMOSSY 1939: 103, 114–115). Máig őrzik babonák a régi hiedelmek nyomát: eszerint például nem szabad ajándékba szűrő vagy vágó

tárgyat adni, mert az a barátságot elvágja. A varázserőt úgy lehet megtörni, ha az ajándékozó megszúrja a megajándékozott ujját (BALASSA–ORTUTAY 1979: 654). A gombostűt a gonosz elűzésére az ablakfába szúrták gonoszjáró napokon, pap után dobták, sóba állították gonosznak tartott ember házba jöttekor. Rontás céljából a lábnyomába szúrták annak, akinek a betegségét, halálát akarták; a kikapós férj vizelőhelyére helyezték, hogy a szeretőjével tehetetlenné váljon. Varrótűt szúr a nászágya lepedőjébe a mindenáron lányt akaró újasszony; varrótűt adtak az először látogatóba vitt kislány kezébe. Rontás elhárítására a varrótűre fejték a véres tejet, a nyilallásos beteg három varrótűről itta a vizet (SZENDREY 1937: 392). Ha valaki (a tiltás ellenére) csütörtökön boszorkányt emlegetett, ezt kellett mondani: „Tű a fülibe, vasnyárs a seggibe” (PÓCS 1986: 92–93). A Szarvasi tütartó feliratának tartalmát alátámasztja, hogy „a rosszindulatú természetfeletti lények analógiás megsebesítésére egész Európában éles, hegyes tárgyakat használnak: kést, tűt, ollót, fejszét” (A mágia eszközkészlete: MN. 7: 647).

Ha tartalmilag elemezzük a feliratot, akkor az első sor egy leíró mondat: Üngür íz ellen alkalmas a vas. A második és a harmadik sor összetartozik, a tű biztatásáról szól azért, hogy a tű kerüljön kapcsolatba az ízzel, szúrja, bökje, varrja, hasítsa. A negyedik sor egy fohász Istenhez: Üngür ne tudjon bajt/szégyent (?) okozni. Ezek alapján érthető, hogy a harmadik sor miért nincs továbbírva: minden egyes új gondolat a tütartó új oldalán kezdődik; a harmadik sorba az került, ami a második sorba nem fért ki, illetőleg amik a második sor megkötésre utaló igéivel szemben az oldást fejezik ki. Az egyes sorok hosszát az oda írt tartalmi egység szabja meg.

6. Írásinformatikai összefüggések. Az írások fejlődésének, egymással való evolúciós kapcsolatainak feltárásához a biológiai evolúció vizsgálati módszereiből érdemes kiindulni, ezek egyike a fenetika. A fenetikai modellezésnek célja elsődlegesen nem az osztályozási egységek (taxonok) leszármazási, evolúciós összefüggéseinek feltárása (PODANI 2000: 175), hanem azok hasonlósági viszonyainak leírása. Míg a biológiában a taxonnak rendszerint egy faj felel meg, addig az írásinformatikában a taxonok szerepében az írások vagy írásváltozatok állnak (HOSSZÚ 2021a: 17–18). A biológiai evolúció másik módszere, a kladisztika a fenetikától eltérően a taxonok közötti leszármazási viszonyokat igyekszik felderíteni (PODANI 2017: 156). Azonban ha nem nyilvánvaló az előd-utód kapcsolat az elemzett taxonok között, akkor a kladisztikai módszerek elégtelenek, és helyettük a fenetikai megközelítést érdemes alkalmazni (PODANI–MORRISON 2017).

A biológiai fajok vizsgálatához hasonlóan az írásokat mint taxonokat is jellegekkel írhatjuk le. Ilyen jele g (feature) lehet az adott írásban előforduló, szemiotikai értelemben vett szimbólum, írásszabály vagy elrendezési szabály (HOSSZÚ 2021a: 11–12). A szemiotikai értelemben vett sz i m b ó l u m lehet graféma (betű, ligatúra, számjegy, írásjel stb.), tamga vagy díszjel. A g r a f é m a hangértékkel vagy jelentéssel rendelkezik, a t a m g a csak jelentéssel bír, a d í s z j e l egyikkel sem. Egy írásba tartozó díszjel lehet például egy sorkitöltő minta. Í r á s s z a b á l y (orthographic rule) többek között az elválasztás, az írásirány, a sorok sorrendje, a kis- és nagybetűk esetleges megkülönböztetése. Az e l r e n d e z é s i s z a b á l y (layout rule) meghatározza a felirat elhelyezését, sorok szélre való kihúzását és

az általános megjelenését. A jelen vizsgálatban díszjelekkel és elrendezési szabályokkal nem foglalkozunk.

Az írások fenetikai tanulmányozása során kiderült, hogy a véletlen egybeesések sokkal gyakoribbak, mint a biológiai fajok esetében; ezért az egyszerű fenetikai modellezés (HOSSZÚ 2017) kiegészítésre került az egyes jellegek származási lehetőségeit is figyelembe vevő kiterjesztett fenetikai modellel (HOSSZÚ 2019, 2021a). A kiterjesztett fenetikai modell adatvezérelt kiértékeléséből (HOSSZÚ 2020, 2021a, 2021b) kiderült, hogy a steppei népek által használt, általunk vizsgált négy írás (szmr., tr., kmr. és sr.) Belső-Ázsiából származik, és két fő gyökere egyrészt egy vagy több arám-középiráni írás (hivatalos [birodalmi] arám, párthus, szogd vagy középperzsa), másrészt a Belső-Ázsiában az első évezredben folyó buddhista hittérítésnél alkalmazott bráhmí írás (HOSSZÚ 2021a: 229–231). Az elvégzett vizsgálatok alapján feltételezhető, hogy a négy vizsgált írásnak volt egy feltételezett közös, p r o t o r o v á s - n a k nevezett elődje. Az arám-középiráni írások JB haladási irányúak, és a magánhangzókat általában nem jelölik, míg a bráhmí írás általában BJ haladási irányú, és minden magánhangzót jelöl. A vizsgált írásokhoz (szmr., tr., kmr. és sr.) tartozó feliratok néhány kivételtől eltekintve JB haladási irányúak, és csak hiányosan jelölik a magánhangzókat, ezért biztos, hogy ezen írások kialakulásában először az arám-középiráni írásbeliségeknek volt szerepük. Mind a négy vizsgált írás jellegei között hasonló arányban megtalálhatók az arám-középiráni és a bráhmí eredetűek is, ezért feltételezhető, hogy ezen írások használói Belső-Ázsiát mint az írásaik szempontjából egy evolúciós fülkét akkor hagyták el, amikor mind az arám-középiráni írás csoport egy vagy több tagja, mind a bráhmí írás hatott az írásukra vagy azok közös elődjére, a feltételezett protorovásra. A Kárpát-medencében már a 7. sz. elejétől vannak írásmélték (pl. Jánoshidai tütartó, 7. sz. utolsó harmada), így az Első Türk Kaganátus (552–659) és a Második Türk Kaganátus (682–744) korát tekintve látszik, hogy a feltételezett protorovás kialakulása az Első Türk Kaganátusnál nem történhetett később. Ezek alapján a 7. sz.-ban már biztosan hatott a protorovásra vagy annak utódaira a bráhmí írás, így az arám-középiráni írásbeliségek hatása valószínűleg az 5. sz.-nál nem későbbi; de lehet akár sokkal korábbi is, ha figyelembe vesszük, hogy a bráhmí kulturális hatás nem tudta megváltoztatni a vizsgált írások (szmr., tr., kmr. és sr.) alapvető tulajdonságait.

A cikkben szereplő grafémaalakok leszármazási vizsgálata során feltárt valószínű rokonsági kapcsolatok (HOSSZÚ 2021a: 53–206) egyszerűsített változata látható a 3. táblázatban, ahol a vizsgált grafémáknak a hivatkozott közleményben lévő hasonlósági jellegcsoportokba (SFG-kbe) való tartozása is feltüntetésre került a könnyebb visszakereshetőség érdekében. Az eddigi vizsgálatok alapján biztosnak látszik, hogy a steppei népek által a letelepedett kultúrákból történő írás-átvételnél a grafémaalakokat az átvevő népesség saját, tagokkal kapcsolatos írástechnológiai hagyományai befolyásolták, így számos esetben az átvett grafémaalak helyett valószínűleg az ahhoz valamennyire hasonló, már korábban is ismert tagaalkakot alkalmazták. Ezért a 3. táblázatban az egyes vizsgált grafémaalakokra esetleg ható taggák közül néhány felsorolásra került; ezek részletesen egy korábbi közleményben szerepelnek (HOSSZÚ 2021a: 61–184). Az egyes

vizsgált (rovás) grafémák mellett felsorolt tamgák nem feltétlenül befolyásolták a vizsgált (rovás) graféma alakját.

A 3. táblázatban szereplő rovás grafémaalakokkal kapcsolatos közleményekből – azok gyakran igen nagy száma miatt – csak néhány kerül az alábbiakban megemlítésre, korábbi publikációkban ezek részletesebben is fel lettek sorolva (legutóbb HOSSZÚ 2021a). Továbbá az ismétlődő írás emlékek esetén általában csak az első előfordulásakor hivatkozunk szakirodalmi forrásra. A felsorolt kmr. grafémák közül a ' <g> (vö. SFG-19), az l <s> (vö. SFG-101) és a ' <szóelválasztó> (vö. SFG-110) alakja nem jellegzetes, amit kifejez, hogy mindegyiknek a grafémaalak-összetettségi mutatója (HOSSZÚ–ZELLIGER 2014a: 178–179) csak 1, így nehéz meghatározni az eredetüket.

3. táblázat

A cikkben szereplő kmr. grafémák lehetséges kapcsolatai (nemzetközi fonetikai jelöléssel)

<p>R o v á s g r a f é m a (vö. SFG-8)</p> <p>kmr. (Szarvas, 8. sz. első fele) ʎ; (Nagyszentmiklós [8–11. sz.], 6. sz. korszó) ʎ (ZELLIGER 2019: 13–23) <A> /á, e/;</p> <p>sr. (Zsitkov [Rosztovi terület, Oroszország], 8. sz. első harmada) ʎ, ʎ /a, ā, ä/ (VÉKONY 2004a: 122, 2004b <i>apud</i> HOSSZÚ 2013a: 173); (Novocserkasszk [Rosztovi terület, Oroszország], 8–10. sz.) ʎ (szóvéjelző felső ponttal) /a/ (VÉKONY 1987a: 27, 2004a: 250); (Humara-7 [Karacsáj-Cserkesz Köztársaság, Oroszország]) ʎ /a/; Humara-8 [másolatban]) ʎ /a/ (VÉKONY 2004a: 314–315, 5. oszlop, 2004b <i>apud</i> HOSSZÚ 2013a: 176–179) <A>.</p> <p>L e h e t s é g e s e l ő d</p> <p>párthus (Hājiābād, Kr. u. 3. sz.) ʎ (TAYLOR 1883. 2: 236) 'ālap <'> /a, ā/;</p> <p>szogd (Régi levelek, Kr. u. 4. sz. eleje) ʎ (HARMATTA 2004: 186) 'ālap <'> /a, ā, ə/.</p> <p>M e g j e g y z é s</p> <p>Az (Amu-darja és a Szir-darja medencéi, Kr. e. 6–2. sz.) ʎ (YATSENKO 2001: 177, Рис. 27) <tamga> befolyásolhatta a rovás graféma alakját.</p>
<p>R o v á s g r a f é m a (vö. SFG-15)</p> <p>kmr. (Szarvas) ʎ ;</p> <p>szmr. (Konstantinápoly, 1515) ʎ /b/ (BABINGER 1913: 129–139; SEBESTYÉN 1913: 139–146; ZELLIGER–HOSSZÚ 2014: 89–124);</p> <p>sr. (Majackoje-2 [Voronyezsi terület, Oroszország], 9. sz.) ʎ (VÉKONY 2004a: 314–315, 6. oszlop, 2004b <i>apud</i> HOSSZÚ 2013a: 122); (Homokmégy-Halom, 10. sz.) ʎ (VÉKONY 1992a: 542–545) /b/.</p> <p>L e h e t s é g e s e l ő d</p> <p>bráhmi (Sander-r és -s [korai turkesztáni]) ʎ (SANDER 1968: Tafel 30) <bha> /b^h/;</p> <p>tr. (orhoni) ʎ, ʎ, (jenyiszjeji) ʎ, ʎ (THOMSEN 1893: 9) <b²> /b, ʎ/;</p> <p>kmr. (Nagyszentmiklós, 6. sz. korszó) ʎ (VÉKONY 2004a: 145) /ʎ/.</p> <p>M e g j e g y z é s</p> <p>Az (ősi türk törzsi tamgák) ʎ (VÁMBÉRY 1885: 6); (Altaj) ʎ (YATSENKO 2001: 185, Рис. 35) <tamga> befolyásolhatta a rovás graféma alakját.</p>

R o v á s g r a f é m a (vö. SFG-16)

- kmr.** (Szarvas) ʃ/β/; (Kiskundorozsma, 8. sz. vége vagy utolsó harmada) ʃ/β/ (HOSSZÚ–ZELLIGER 2019); (Nagyszentmiklós) ʃ/β, v/ (VÉKONY 2004a: 126–157) <β>;
szmr. (Bodrog–Alsóbü, 900 körül vagy 10. sz. első fele) ʃ <βna> /βna/ (ZELLIGER 2012: 12; HOSSZÚ–ZELLIGER 2014b: 417–431; ZELLIGER 2019: 13–14; SZENTGYÖRGYI 2019: 38–40; HOSSZÚ–ZELLIGER 2020: 61–63; SZENTGYÖRGYI 2020: 267–269; ZELLIGER 2020: 316–317);
sr. (Majaki [Donyecki terület, Ukrajna], amforafelirat, 8–9. sz.) ʃ (VÉKONY 2004a: 267–273); (Majackoje-10) ʃ (VÉKONY 2004a: 314–315, 7. oszlop, 2004b *apud* HOSSZÚ 2013a: 179–181) <β> /β/.

L e h e t s é g e s e l ő d

- bráhmī** (közép-ázsiai kurzív gupta) ʃ (FISCHER 2001: 109) <ba>;
bráhmī (Sander-t [észak-turkesztáni A típus]) ʃ, (standard észak-turkesztáni [Sander-u, B típus]) ʃ (SANDER 1968: Tafel 34) <bu>.

M e g j e g y z é s

Az (Altaj) ʃ (YATSENKO 2001: 185, Рис. 35) <tamga> befolyásolhatta a rovás graféma alakját.

R o v á s g r a f é m a (vö. SFG-19)

- kmr.** (Szarvas) ʃ <g>; (Jánoshida, 7. sz. utolsó harmada) ʃ <rg> /rg/ (VÉKONY 2004a: 182–191).

L e h e t s é g e s e l ő d

- párthus** (Avroman [Irán], Kr. e. 13 vagy 12) ʃ, ʃ (IVANTCHIK–LURJE 2013: 290); (feliratos) ʃ (SKJÆRVØ 1996: 518) *gāmal* <g> /g, ʃ/;
középperzsa (könyves pehlevi) ʃ (SKJÆRVØ 1996: 518); ʃ (ROSENTHAL et al. 1986–2011: Table 3) *gāmal* <g> /g, ʃ/.

M e g j e g y z é s

Az (Amu-darja és a Szir-darja medencéi, Kr. e. 1. sz. – Kr. u. 3. sz.) ʃ (YATSENKO 2001: 178, Рис. 28); (Beszkepe [Kazahsztán]) ʃ (SMAGULOV–YATSENKO 2019: 193); (Altaj) ʃ, (Mongólia) ʃ (YATSENKO 2001: 185, Рис. 35) <tamga> befolyásolhatta a rovás graféma alakját. A jánoshidai ʃ <rg> valószínűleg a kmr. ʃ <ɾ> (vö. SFG-95) és a kmr. ʃ <g> (vö. SFG-19) ligatúrája (VÉKONY 1985a: 167).

R o v á s g r a f é m a (vö. SFG-21)

- kmr.** (Szarvas) ʃ; (Nagyszentmiklós) ʃ, ʃ, ʃ <ɾ>;
tr. ʃ (Kyzlasov, I. L. 1994: 118); (Zhalgyz-Tjobe I [Altaj Köztársaság, Oroszország]) ʃ (KONKOBAEV et al. 2015: 124–130.) <g¹> /ʃ/;
szmr. (Vargyas, 12–13. sz.) ʃ <ɾ> /ʃ/ (BENKŐ 1996: 31–33; ZELLIGER 2012: 12–15; SZENTGYÖRGYI 2019: 43–47, 2020: 269; ZELLIGER 2020: 318);
sr. (Zsitkov) ʃ, ʃ, ʃ /g, ʃ/; (Acsiktas [Talas-völgy, Kirgizisztán], 8. sz.) ʃ /ʃ/ (VÉKONY 2004a: 285–297); (Majackoje-10) ʃ /ʃ/; (Humara-6) ʃ /ʃ/; (Humara-8 [másolatban]) ʃ /ʃ/; (Kijevi levél, 955–961) ʃ /ʃ/ (VÉKONY 2004a: 276–284) <g¹>.

L e h e t s é g e s e l ő d

szogd (Régi levelek) ʃ (HARMAITA 2004: 186) *gāmal* <ɾ> /g, ʃ/ (SKJÆRVØ 1996: 519, 530).

M e g j e g y z é s

Az (Altaj) ʃ (YATSENKO 2001: 185, Рис. 35); (ősi türk törzsi tamgák) ʃ (VÁMBÉRY 1885: 6) <tamga> befolyásolhatta a rovás graféma alakját.

<p>R o v á s g r a f é m a (vö. SFG-25)</p> <p>kmr. (Szarvas) ʘ; (Kiskundorozsma) ʘ; (Nagyszentmiklós) ʘ <d> /d/;</p> <p>sr. (Zsitkov) ʘ /δ/; (Acsiktas) ʘ /δ/; (Majaki) ʘ /j/; (Novocserkasszk) ʘ /δ/; (Majackoje-1) ʘ /δ/; (Majackoje-2) ʘ /δ/; (Majackoje-10) ʘ /δ/; (Humara-6, Humara-7, Humara-8 [másolatban]) ʘ /δ/; (Kijevi levél) ʘ /δ/ <d>.</p> <p>L e h e t s é g e s e l ő d</p> <p>párthus (korai, Nisza [Türkmenisztán], Kr. e. 1. sz.) ʘ (ROSENTHAL et al. 1986–2011: Table 3); (feliratok, Kr. u. 3. sz.) ʘ (MACKENZIE 1971: xi) <i>dālet</i> <d> /d, δ/;</p> <p>szogd (Régi levelek) ʘ (SKJÆRVØ 1996: 519) <i>dālet</i> <d> /d, δ/.</p> <p>M e g j e g y z é s</p> <p>A (Csu-Ili folyóköz) ʘ (YATSENKO–ROGOZHINSKII 2019: 41) <tamga> befolyásolhatta a rovás graféma alakját.</p>
<p>R o v á s g r a f é m a</p> <p>kmr. (Szarvas) ʘ, ʘ, ʘ <ḡ> /ḡ/.</p> <p>L e h e t s é g e s e l ő d</p> <p>A kmr. ʘ, ʘ <γ> (vö. SFG-21) és a kmr. ʘ <d> (vö. SFG-25) ligatúrája.</p>
<p>R o v á s g r a f é m a (vö. SFG-36)</p> <p>kmr. (Szarvas) ʘ; (Kiskundorozsma) ʘ; (Nagyszentmiklós) ʘ, ʘ <W̃> /ü/;</p> <p>sr. (Majackoje-10) ʘ /ü/; (Humara-8 – másolatban) ʘ /ö/ <W̃>.</p> <p>L e h e t s é g e s e l ő d</p> <p>tr. (orhoni, talaszi, jenyiszeji) ʘ (KYZLASOV 1994: 72) <W̃> /ö, ü/.</p> <p>M e g j e g y z é s</p> <p>A kmr. és a sr. grafémaalak kialakulása a tr. grafémaalakból ívesedéssel történhetett.</p>
<p>R o v á s g r a f é m a (vö. SFG-41)</p> <p>kmr. (Szarvas) ʘ; (Kiskundorozsma) ʘ; (Nagyszentmiklós) ʘ, ʘ, ʘ <z> /z/.</p> <p>L e h e t s é g e s e l ő d</p> <p>bráhmī (gupta, Kr. u. 4–6. sz.) ʘ (SALOMON 1998: 32); (Sander-q [turkesztáni gupta]) ʘ, ʘ, ʘ, (Sander-r és -s [korai turkesztáni]) ʘ, ʘ, ʘ (SANDER 1968: Tafel 29) <ja> /j/.</p> <p>M e g j e g y z é s</p> <p>A (Kanka [Sas/Chach, Üzbegisztán]) ʘ (YATSENKO–SMAGULOV 2019: 204) <tamga> befolyásolhatta a rovás graféma alakját. Feltűnő, hogy a bráhmīből kifejlődött tibeti írásban a <za> [zà/sà] graféma alakja ʘ (RÓNA-TAS 1991: 117, Table VII).</p>

R o v á s g r a f é m a (vö. SFG-50)

kmr. (Szarvas) 𐰇 <I>;

tr. (jenyiszeji, orhoni, talaszi) 𐰇 (KYZLASOV 1994: 71) <I> /i, i/, az orhoni feliratok esetében /ë/ is (KARA 1996: 537);

szmr. (Homoródkarácsonyfalva, köfelirat, 13. sz. körül) 𐰇 /i/ <i> (VÉKONY 2004a: 9–16, 111–114; ZELIGER 2020: 319–320);

sr. (Zsitkov) 𐰇 /i/; (Majaki) 1 /i/ <I>.

L e h e t s é g e s e l ő d

hivatalos arám (Baktria) 𐰇, 𐰇, 𐰇 (IVANTCHIK–LURJE 2013: 290) *yōd* <y> /y, i/;

hvarizmi [horezmi] (Toprak-kala) 𐰇 (VAINBERG 1977: Table 8) *yodh* <y>;

párthus (korai, Nisza, Kr. e. 1. sz.) 𐰇 (SKJÆRVØ 1996: 518); (Nisza) 𐰇, 𐰇, 𐰇, (Avroman, Kr. e. 13 vagy 12) 𐰇, 𐰇, 𐰇 (IVANTCHIK–LURJE 2013: 290); (feliratos) 𐰇 (SKJÆRVØ 1996: 518) *yōd* <y> /y, ë, ï/.

M e g j e g y z é s

Az (Amu-darja és a Szir-darja medencéi, Kr. e. 1. sz. – Kr. u. 3. sz.) 𐰇 (YATSENKO 2001: 178, Рис. 28); (Szarmatia, Kr. u. 1. sz. második fele – 2. sz. első fele) 𐰇 (YATSENKO 2001: 155, Рис. 5); (Mongólia) 𐰇 (YATSENKO 2001: 185, Рис. 35) <tamga> befolyásolhatta a rovás graféma alakját.

R o v á s g r a f é m a (vö. SFG-55)

kmr. (Szarvas) 𐰇; (Kiskundorozsma) 𐰇; (Nagyszentmiklós) 𐰇 <j> /j, i/;

tr. (jenyiszeji, orhoni) 𐰇, 𐰇 (THOMSEN 1893: 9); (jenyiszeji, orhoni, talaszi) 𐰇 (KYZLASOV 1994: 70) <y¹> /y/ [j];

szmr. (Botnaptár, kb. 15. sz. egy 17. sz.-i másolatban) 𐰇 (SÁNDOR 1991); (Konstantinápoly) 𐰇 <I> /j, i/;

sr. (Zsitkov) 𐰇; (Acsiktas) 𐰇; (Majackoje-1) 𐰇; (Humara-6, Humara-8 [másolatban]) 𐰇 <y¹> /y/.

L e h e t s é g e s e l ő d

párthus (Nisza) 𐰇 (IVANTCHIK–LURJE 2013: 290) *yōd* <y> /y, ë, ï/.

M e g j e g y z é s

Az (Amu-darja és a Szir-darja medencéi, Kr. e. 6–2. sz.) 𐰇 (YATSENKO 2001: 177, Рис. 27); (Kr. e. 1. sz. – Kr. u. 3. sz.) 𐰇 (YATSENKO 2001: 178, Рис. 28) <tamga> befolyásolhatta a rovás graféma alakját. Megjegyzendő továbbá, hogy a szmr. <I> kapcsolata a többi SFG-55-beli grafémával bizonytalan.

<p>R o v á s g r a f é m a (vö. SFG-58)</p> <p>kmr. (Szarvas) ᵛ <k>;</p> <p>tr. (talaszi) ᵛ, ᵛ, ᵛ, (jenyiszeji, orhoni) ᵛ, (jenyiszeji) ᵛ, (orhoni) ᵛ (KYZLASOV 1994: 70–71) <^q^A> vagy <k^l> /q/;</p> <p>szmr. (Nikolsburg, 1490–1526) ᵛ <i>ac</i> <k> /k/ (JAKUBOVICH 1935: 1–17).</p> <p>L e h e t s é g e s e l ő d</p> <p>hivatalos arám (emlékművi, Kr. e. 6. sz.) ᵛ, (kurzív, Kr. e. 5–4. sz.) ᵛ (MNAMON: Aramaic, letöltve: 2018. május 26.); (Kandahár [Afganisztán]) ᵛ (ROSENTHAL et al. 1986–2011: Table 3); ᵛ (MACKENZIE 1971: xi) <i>kāp̄</i> <k> /k, χ/;</p> <p>középperzsa (érmék, Kr. u. 4–6. sz.) ᵛ, ᵛ (TAYLOR 1883. 2: 236) <i>kāp̄</i> <k> /g, k/.</p> <p>M e g j e g y z é s</p> <p>A (Bayte III [Ustyurt-hátság, Kazahsztán]) ᵛ (YATSENKO 2019: 82); (Amu-darja és a Szir-darja medencéi, Kr. e. 6–2. sz.) ᵛ (YATSENKO 2001: 177, Рис. 27) <tamga> befolyásolhatta a rovás graféma alakját.</p>
<p>R o v á s g r a f é m a (vö. SFG-66)</p> <p>kmr. (Szarvas) ᵛ, ᵛ <l>.</p> <p>L e h e t s é g e s e l ő d</p> <p>tr. (jenyiszeji) ᵛ (VASIL'EV 1983 <i>apud</i> HARMATTA 2004: 186), (jenyiszeji, orhoni, talaszi) ᵛ, (jenyiszeji) ᵛ, (kézirat) ᵛ (VON GABAIN 1941); (Kalbak-Taš II [Közép-Altaj], 8. sz.) ᵛ (KUBAREV 2016: 92–101); (Urkosh [Altaj Köztársaság, Oroszország], 8–9. sz.) ᵛ (TUGUSHEVA et al. 2014: 78, 81) <l²> /l/</p> <p>M e g j e g y z é s</p> <p>Az (Akhaimenida iráni) ᵛ, ᵛ (YATSENKO 2001: 182, Рис. 32); (Koy-Krylgan-kala [Khwarazm], cserépedény) ᵛ (YATSENKO 2001: 180, Рис. 30) <tamga> befolyásolhatta a rovás graféma alakját.</p>
<p>R o v á s g r a f é m a (vö. SFG-69)</p> <p>kmr. (Szarvas) ᵛ; (Nagyszentmiklós) ᵛ <m> /m/;</p> <p>sr. (Acsiktas) ᵛ, ᵛ; (Majaki) ᵛ; (Majackoje-2) ᵛ; (Majackoje-10) ᵛ; (Humara-6, Humara-8 [másolatban]) ᵛ <m> /m/.</p> <p>L e h e t s é g e s e l ő d</p> <p>tr. (jenyiszeji, orhoni) ᵛ (THOMSEN 1893: 9); (Kalbak-Taš IV/VI [Ongudaji járás, Altaj Köztársaság, Oroszország]) ᵛ (KONKOBAEV et al. 2015: 89–91); (Hentij [Mongólia], 8. sz. második fele – 9. sz. eleje) ᵛ (KLYASHTORNY 1978: 156–158) <m> /m/;</p> <p>párthus (feliratok, Kr. u. III. sz.) ᵛ (MACKENZIE 1971: xi); ᵛ (SKJÆRVØ 1996: 518); (párthus királyok érméi, Kr. u. 1–2. sz.) ᵛ, ᵛ (TAYLOR 1883. 2: 236) <i>mēm</i> <m> /m/.</p> <p>M e g j e g y z é s</p> <p>A (baktériai jel, Észak-Afganisztán, bronzkor) ᵛ (ILYASOV 2019: 99); (baktériai jel, Sapallikultúra, bronzkor) ᵛ, ᵛ (ILYASOV 2019: 99); (Bayte III) ᵛ (YATSENKO 2019: 82); (Kultobe [Turkesztáni terület, Kazahsztán], Kr. u. I–3. sz.) ᵛ (SMAGULOV–YATSENKO 2019: 164) <tamga> befolyásolhatta a rovás graféma alakját.</p>

R o v á s g r a f é m a (vö. SFG-72)

kmr. (Szarvas) ᵛ <n> /n/; (Nagyszentmiklós) ᵛ <ń> /ń/;

tr. (jenyiszeji, orhoni, talaszi) ᵛ (THOMSEN 1893: 9) <n> /n/;

szmr. (Vargyas) ᵛ <n> /n/;

sr. (Zsitkov) ᵛ; (Majackoje-10) ᵛ; (Humara-6) ᵛ; (Homokmégy-Halom) ᵛ <n'> /n'.

L e h e t s é g e s e l ő d

hivatalos arám (Kr. e. 7. sz.) ᵛ, ᵛ, ᵛ, (Kr. e. 6. sz.) ᵛ, ᵛ, ᵛ, ᵛ (GIBSON 1975) *nūn* <n> /n/;

párthus (korai, Nisza) ᵛ, (feliratos) ᵛ (SKJÆRVØ 1996: 518) *nūn* <n> /n/;

szogd (korai, Kultobe, Kr. u. 4. sz.-nál korábbi) ᵛ (SIMS-WILLIAMS-GRENET 2006: oldalszám nélküli színes lapok); (Régi levelek) ᵛ (HARMATTA 2004: 186) <n>.

M e g j e g y z é s

A párthus és a szogd írás a hivatalos arámból fokozatos elkülönüléssel jött létre.

R o v á s g r a f é m a (vö. SFG-80)

kmr. (Szarvas) ᵛ, (*ᵛ) <f>;

szmr. (Nikolsburg) ᵛ *ep* <p> /p/;

sr. (Acsiktas) ᵛ (TURČANINOV 1971: XXVII–XXVIII, Табл. XXXIX) <p> /p/ (VÉKONY 2004a: 285–297).

L e h e t s é g e s e l ő d

hivatalos arám (babiloni tálak) ᵛ (FAULMANN 1880: 79) *pē* <p> /f, p/;

bráhmī (Sander-r és -s [korai turkesztáni]) ᵛ, ᵛ (SANDER 1968: Tafel 34) <pū>.

M e g j e g y z é s

Az (Altaj) ᵛ (YATSENKO 2001: 185, Рис. 35) <tamga> befolyásolhatta a rovás graféma alakját. Ebben az esetben nem egyértelmű, hogy az előd graféma az arám vagy a bráhmī írásból származik.

R o v á s g r a f é m a (vö. SFG-95)

kmr. (Szarvas) (részben lekopott) ᵛ (*ᵛ); (Nagyszentmiklós, 6. sz. korszak) ᵛ; (Nagyszentmiklós, 23. sz. kehely) ᵛ <r>;

sr. (Zsitkov) ᵛ; (Acsiktas) ᵛ; (Humara-7) ᵛ <r'> /r'.

L e h e t s é g e s e l ő d

tr. (Qarī čor tegin sírfelirata) ᵛ (RYBATZKI–WU 2014: 122–123); (Hentij [Mongólia], 8. sz. második fele – 9. sz. eleje) ᵛ (KLYASHTORNY 1978: 156–158); (Toñuquq, 726) ᵛ (CLAUSON 1970: 75) <r'> /r'.

sr. (Majackoje-10) ᵛ <r> /r/.

M e g j e g y z é s

A (Bayte III) ᵛ (YATSENKO 2019: 82); (Szarmatia, térségi jelek, Kr. u. 2. sz. második fele – 3. sz. első fele) ᵛ (YATSENKO 2001: 155, Рис. 6); (Szikak [Turkesztáni terület, Kazahsztán] szentély, Kr. u. 5. – korai 8. sz.) ᵛ (SMAGULOV–YATSENKO 2019: 166); (Shaushukumtobe, Sas/Chach [Üzbegisztán]) ᵛ (YATSENKO–SMAGULOV 2019: 204) <tamga> befolyásolhatta a rovás graféma alakját.

<p>R o v á s g r a f é m a (vö. SFG-99)</p> <p>kmr. (Szarvas) (*); (Kiskundorozsma) ; (Nagyszentmiklós) , <š> /š/;</p> <p>szmr. (Nikolsburg) us (NÉMETH 1934) <š> /*š/.</p> <p>L e h e t s é g e s e l ő d</p> <p>bráhmi (archaikus tohár) (MAUE 2010: 10); (észak-turkesztáni) (RÓNA-TAS 1991: 73) <ša>;</p> <p>bráhmi (tohár) (SANDER 1968: Tafel 41); (észak-turkesztáni) (RÓNA-TAS 1991: 73) <ša>.</p> <p>M e g j e g y z é s</p> <p>Az (Akhaimenida iráni) (YATSENKO 2001: 182, Рис. 32) <tamga> befolyásolhatta a rovás graféma alakját.</p>
<p>R o v á s g r a f é m a (vö. SFG-101)</p> <p>kmr. (Szarvas) l; (Nagyszentmiklós) l <s> /s/;</p> <p>tr. (jenyiszjeji, orhoni) l <s¹, s², š¹, š²> /s, š/ (RÓNA-TAS 1987: 9, 13);</p> <p>szmr. (Homoródkarácsonyfalva, köfelirat) l <s> /s/;</p> <p>sr. (Zsitkov) l; (Majackoje-10) l; (Homokmégy-Halom) l <s> /s/.</p> <p>L e h e t s é g e s e l ő d</p> <p>tr. (orhoni, talaszi) Ÿ, Ƴ; (jenyiszjeji, orhoni) Ƴ (RÓNA-TAS 1991: 111, Table I) <s¹, š>.</p> <p>M e g j e g y z é s</p> <p>A tr. grafémaalak egyszerűsödése történhetett. A (Taskent-oázis [Üzbegisztán]) l (YATSENKO–SMAGULOV 2019: 222); (Altaj) l (YATSENKO 2001: 185, Рис. 35) <tamga> befolyásolhatta a rovás graféma alakját.</p>
<p>R o v á s g r a f é m a (vö. SFG-108)</p> <p>kmr. (Szarvas) ; (Nagyszentmiklós) , <t> /t/.</p> <p>L e h e t s é g e s e l ő d</p> <p>bráhmi (standard észak-turkesztáni [Sander-u, B típus]) (SANDER 1968: Tafel 33); (standard észak-turkesztáni) (MAUE–SIMS–WILLIAMS 1991: 489 és Tafel I) <tu>.</p>
<p>R o v á s g r a f é m a (vö. SFG-110)</p> <p>kmr. (Szarvas) † <szóelválasztó>;</p> <p>sr. (Humara-7) † <szóelválasztó>.</p> <p>L e h e t s é g e s e l ő d</p> <p>bráhmi (steppei bráhmi, Khüis Tolgoi felirat, Kr. u. 600 után; eredeti helyzetében függőleges oszlopokból álló felirat jobbról balra haladó oszlopsorrenddel és fentről lefelé haladó írásiránnyal) vízszintes vonás <szóelválasztó> (MAUE 2018: 291).</p>

A különböző vizsgált írásokat (szmr., tr., kmr. és sr.) leíró jellegek (grafémák és írásszabályok) közül azok, amelyek egyértelműen meghatározhatók, többségében az arám-középiráni írásokból (hivatalos arám, párthus, szogd és középperzsa) vagy a bráhmi írásból kerülnek ki. Így érdemes megvizsgálni, hogy a rovás írás- emlékekben szereplő jellegek közül hány arám-középiráni és hány bráhmi eredetű. Ennek alapján egy derékszögű koordináta-rendszerben egy-egy ponttal ábrázolhatóvá válik az egyes írás- emlékek eredet szerinti összetétele, ezt mutatja be a 4. ábra.

Ha mind az arám-középiráni, mind a bráhmhi hatás még Belső-Ázsiában, az esetleges szétválásuk előtt érte a négy vizsgált írást, akkor az írásemlékeknek hasonló arányban kellene tartalmazniuk az arám-középiráni és a bráhmhi jellegeket. Ezért érdemes feltárni, hogy van-e valamilyen összefüggés az arám-középiráni és a bráhmhi eredetű jellegek száma között, amihez a lineáris regressziószámítást alkalmazhatjuk, mivel a regressziószámítás a mennyiségi jellegek közötti sztochasztikus összefüggéseket vizsgálja, és a kapcsolat természetét egy függvénnyel írja le. Az írásemlékek között nem várhatunk szoros regressziós kapcsolatot, mivel a feliratok nagyon eltérő hosszúságúak, s különösen a rövidebb feliratoknál esetleges, hogy milyen grafémákra volt szükség a felírásukhoz.

Az $i = 1, 2, \dots, n$ megfigyelt adatpont (itt az íráások teljes jellegkészletét vagy a feliratok jellegkészletét jelenti) tulajdonságait megadó (\bar{x}, \bar{y}) változóvektorokra felírt lineáris regressziójósló függvény az (1).

$$(1) \bar{y} = m\bar{x} + a + \bar{\varepsilon}$$

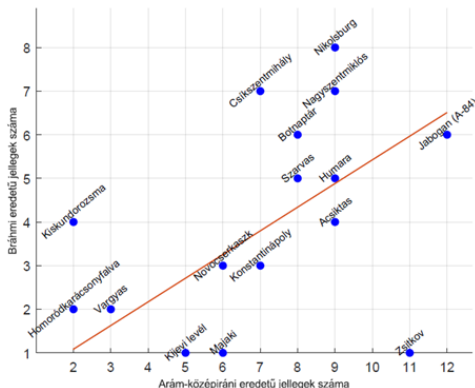
Az (1) függvényben \bar{x} a magyarázó változók vektora, \bar{y} a függő változók vektora, m és a regressziós együtthatók, ahol m a megfigyelt adatokra legjobban illeszkedő egyenes meredeksége (iránytangense), a az egyenes függőleges tengellyel (ordinátával) való metszete és $\bar{\varepsilon}$ egy nem megfigyelt, θ várható értékű valószínűségi változókból álló n elemű vektor, amely a megfigyelés hibáját jelentő zaj (hibatényező). A lineáris regresszió során a legkisebb négyzetek módszerével minimalizáljuk az egyenessel számított értékek $(y_i^{(sz)})$ és a megfigyelt adatokhoz tartozó $(y_i^{(m)})$ változók eltérését, ekkor a célfüggvény (2).

$$(2) \sum_{i=1}^n (y_i^{(m)} - y_i^{(sz)})^2 = \sum_{i=1}^n (y_i - mx_i - a)^2$$

A 4. ábra a MATLAB matematikai keretrendszerrel (MATLAB 2020) készült kiegészítve a labelpoints függvénnyel (DANZ 2020).

4. ábra

Arám-középiráni és bráhmhi eredetű jellegek száma közötti lineáris regresszió

A 4. ábrán látható regressziós modellben a függőleges tengelyen mért változót függő változónak, a vízszintes tengelyen mért változót magyarázó változónak nevezik. A feltüntetett feliratok bráhmí és arám-középiráni eredetű jellegeinek számában megfigyelhető regresszió arra utal, hogy az ezekhez a feliratokhoz használt írásoknak volt valamilyen közös múltjuk. Esetünkben az arám-középiráni eredetű jellegek száma a magyarázó változó, a bráhmí eredetű jellegek száma pedig a függő változó. Ha felcserélnénk a két változó szerepét, akkor is az alábbiaknak megfelelő értékeket kapnánk. A regresszió jóságát az R^2 *d e t e r m i n á c i ó s e g y ü t t h a t ó* val mérjük, amely azt adja meg, hogy a regressziós egyenes milyen mértékben magyarázza az adatpontokhoz tartozó függő változó értékének szóródását (varianciáját) a független változó értéke alapján, lásd (3).

$$(3) \quad R^2 = 1 - \frac{SSE}{SST}$$

A (3) függvényben az *SSE* az egyes adatpontokhoz tartozó függő változóértékek a regressziós egyenes által meghatározott függő változóértéktől való eltérésének négyzetösszege, az *SST* pedig az adatpontokhoz tartozó függő változónak az összes adatponthoz tartozó függő változóértékek átlagától való eltérésének négyzetösszege. Az összes vizsgált írásemlékre alkalmazva a lineáris regressziót, $R^2=0,19$; ez regressziós kapcsolatot jelent, a mértéke megfelel a várakozásunknak.

7. Befejezés. A cikkben ismertettük a Szarvasi tütartó feliratának korábbi megfejtési kísérleteit, és egy új olvasatot javasoltunk. Megvizsgáltuk a vas és a tú varázserejének továbbélését a néphagyományban, továbbá a Szarvasi tütartó feliratában szereplő *üngür* mint ártó szellemet jelentő szó kapcsolatait. A Szarvasi tütartó grafémakészletét összevetettük számos egyéb rovás írásemlék grafémakészletével. A kapott eredményekből az következik, hogy a Szarvasi tütartón használt Kárpát-medencei rovás vagy elődjének használói hasonlóan a székely-magyar rovás és a steppei rovás vagy azok elődírásai használóihoz akkor hagyhatták el Belső-Ázsiát, amikor már mind az arám-középiráni írások, mind a bráhmí írás hatott a rovás írásokra vagy azok feltételezett közös ősére, a protorovársra.

Kulcsszók: írásinformatika, Kárpát-medencei rovás, mágikus felirat, Szarvasi tütartó, számítógépes paleográfia, tú varázsereje.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991. Az igemód- és igeidő-rendszer. In: TNyt. I. 104–121.
 BABINGER FERENCZ 1913. Konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlék 1515-ből. *Ethnographia* 24: 129–139.
 BALASSA IVÁN – ORTUTAY GYULA 1979. *Magyar néprajz*. Corvina, Budapest.
 BÁLINT CSANÁD 2002. A nagyszentmiklósi kincs. *História* 24/3: 3–7.
 D. BARTHA KATALIN 1991. Az igeképzés. In: TNyt. I. 60–103.
 BENKŐ ELEK 1996. A székely rovásírás. A legújabb kutatások. *História* 18/3: 31–33.

- CLAUSON, G. 1970. The origin of the Turkish “Runic” alphabet. *Acta Orientalia Havniae* 32: 51–76.
- DANIELS, PETER T. – BRIGHT, WILLIAM eds. 1996. *The World’s Writing Systems*. Oxford University Press, New York – Oxford.
- DANZ, ADAM 2020. *Labelpoints*, MATLAB Central File Exchange. <https://www.mathworks.com/matlabcentral/fileexchange/46891-labelpoints> (2020. 12. 18.)
- ED. = CLAUSON, SIR GERARD 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Clarendon, Oxford.
- ERDAL, MARCEL 2004. *A grammar of Old Turkic*. Handbook of Oriental Studies. Central Asia. Koninklijke Brill, Leiden.
- ERDÉLYI ISTVÁN 1958. *A jánoshidai avar kori temető*. Régészeti Füzetek II/1. Magyar Nemzeti Múzeum – Történeti Múzeum, Budapest.
- ERDÉLYI ISTVÁN 1961. Új magyarországi rovásfelirat. *Archaeologiai Értesítő* 88: 279–280.
- ERDÉLYI ISTVÁN – RÁDULY JÁNOS 2010. *A Kárpát-medence rovásfelíratos emlékei a Kr. u. 17. századig*. Szerk. ERDÉLYI ISTVÁN. Masszi, Budapest.
- FAULMANN, CARL 1880. *Das Buch der Schrift. Enthaltend die Schriftzeichen und Alphabete aller Zeiten und aller Völker des Erdkreises*. Druck und Verlag der Kaiserlichen Hof- und Staatsdruckerei, Wien.
- FEHÉR BENCE 2020a. Legősibb nyelvelméleink? In: BERTA PÉTER – VIZI LÁSZLÓ TAMÁS szerk., *A Magyarországtudató Intézet évkönyve 2019*. Magyarországtudató Intézet, Budapest. 111–141, 577–579, 626–627. <https://doi.org/10.53644/mkie.2020>
- FEHÉR BENCE 2020b. *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye. I. Korai emlékek (1599 előtt) és kései felíratos emlékek*. Magyarországtudató Intézet, Budapest
- FEHÉR BENCE – FERENCZI GÁBOR szerk. 2020. *Ősi írásaink. Tanulmánykötet a Magyarországtudató Intézet által 2019. december 12–13-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból*. Magyarországtudató Intézet, Budapest. <https://doi.org/10.53644/mkie.2020.137>
- FEJŐS BARBARA 2001. Az alán és az ász név összefüggése a középkori forrásokban. In: MÁRTON ALFRÉD szerk., *A Kárpát-medence és a steppe*. Balassi Kiadó, Budapest. 7–14.
- FISCHER, STEVEN ROGER 2001. *A History of Writing*. Reaktion Books, London.
- VON GABAIN, ANNEMARIE 1941. *Alttürkische Grammatik mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis auch Neutürkisch. Mit vier Schrifttafeln und sieben Schriftproben*. Otto Harrassowitz, Leipzig.
- GARAM ÉVA 2002. Avar kori fejedelmi és köznépi sírleletek kapcsolata a nagyszentmiklósi kincessel. In: KOVÁCS TIBOR főszerk., *Az avarok aránya. A nagyszentmiklósi kincs. Kiállításvezető*. Magyar Nemzeti Múzeum – Helikon, Budapest. 81–112.
- GIBSON, JOHN C. L. 1975. *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions 2. Aramaic Inscriptions including Inscriptions in the Dialect of Zenjirli*. Oxford University Press, Oxford.
- GYÖRFFY GYÖRGY – HARMATTA JÁNOS 1997. Rovásírásunk az eurázsiai írásfejlődés tükrében. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi Kiadó, Budapest. 145–162.
- HARMATTA JÁNOS 1990. A magyarországi őstörténete. *Magyar Tudomány* 97. Új folyam 35: 243–261.

- HARMATTA JÁNOS 2004. Kümüş tudun avar fejedelem sírfelirata a Margit-szigeten. *Archaeológiai Értesítő* 129: 179–193. <https://doi.org/10.1556/archert.129.2004.1-2.7>
- HOSSZÚ GÁBOR 2010. Az informatika írástörténeti alkalmazásai (Plenáris előadás). In: CSERNY LÁSZLÓ szerk., *IKT 2010, Informatika Korszerű Technikai Konferencia (2010. március 5–6.)*. Dunaujvárosi Főiskola Informatikai Intézet, Dunaujváros. 5–21.
- HOSSZÚ GÁBOR 2012. A grafémák leszámazási elemzése. In: HOSSZÚ GÁBOR szerk., *I. Alkalmazott Számítógépes Paleográfiai Konferencia, ASZPK 2012, Budapest, 2012. december 1.* Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Villamosmérnöki és Informatikai Kar, Budapest. 18–36.
- HOSSZÚ, GÁBOR 2013a. *Heritage of Scribes. The Relation of Rovas Scripts to Eurasian Writing Systems*. Third, revised and extended edition. Rovás Alapítvány, Budapest.
- HOSSZÚ GÁBOR 2013b. *Rovásatlasz*. Milani, Budapest.
- HOSSZÚ, GÁBOR 2013c. The Rovas: A Special Script Family of the Central and Eastern European Languages. *Acta Philologica* 44: 91–102.
- HOSSZÚ, GÁBOR 2017. Phenetic Approach to Script Evolution. In: BUSCH, HANNAH – FISCHER, FRANZ – SAHLE, PATRICK eds., *Kodikologie und Paläographie im Digitalen Zeitalter 4. / Codicology and Palaeography in the Digital Age 4*. Schriften des Instituts für Dokumentologie und Editorik 11. Books on Demand, Norderstedt. 179–252.
- HOSSZÚ GÁBOR 2019. Írás emlékek grafémaalakjainak térstatistikai és fenetikai elemzése. In: ZELLIGER szerk. 2019: 120–450.
- HOSSZÚ GÁBOR 2020. Evolúciós számítások írásinformatikai alkalmazása. In: FEHÉR–FERENCZI szerk. 2020: 51–76.
- HOSSZÚ, GÁBOR 2021a. *Scriptinformatics. Extended Phenetic Approach to Script Evolution*. Nap Kiadó, Budapest. http://napkiado.hu/media/Hosszu_Gabor-Scriptinformatics.pdf
- HOSSZÚ, GÁBOR 2021b. Data-Driven Modeling of Scripts’ Evolution. In: LIU, SHIFENG et al. eds., *LISS 2020. Proceedings of the 10th International Conference on Logistics, Informatics and Service Sciences*. Springer, Singapore. 389–403. https://doi.org/10.1007/978-981-33-4359-7_28
- HOSSZÚ GÁBOR – ZELLIGER ERZSÉBET 2014a. Többnyelvű feliratok a Nagyszentmiklósi aranykincsen. *Magyar Nyelv* 110: 177–195.
- HOSSZÚ GÁBOR – ZELLIGER ERZSÉBET 2014b. A Bodrog-alsóbüi rovás emlék számítógépes írástörténeti kapcsolatai és egy olvasati kísérlete. *Magyar Nyelv* 110: 417–431.
- HOSSZÚ GÁBOR – ZELLIGER ERZSÉBET 2019. A Kiskundorozsmai íjmarkolatlemez feliratának elemzése. In: ZELLIGER szerk. 2019: 26–36.
- HOSSZÚ GÁBOR – ZELLIGER ERZSÉBET 2020. Kiegészítés a Bodrog-alsóbüi székely-magyar rovás írás emlék átírásához. *Magyar Nyelv* 116: 61–63. <https://doi.org/10.18349/magyarmyelv.2020.1.61>
- ILYASOV, J. YA. 2019. Chapter 3. Tamgas of Bactria/Tokharistan. In: YATSENKO et al. 2019: 89–140.
- IPOLYI ARNOLD 1854/1987. *Magyar Mythologia*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- IVANTSIK, A. I. – LURJE, P. B. [ИВАНЧИК, А. И. – ЛУРЬЕ, П. Б.] 2013. Две надписи из Чирик-рабата. In: Тохтаева, С. Р. – Лурье, П. Б. eds., *Commentationes Iranicae. Сборник статей к 90-летию Владимира Ароновича Лившица*. Нестор-История, Санкт-Петербург. 286–295.

- JAKUBOVICH EMIL 1935. A székely rovásírás legrégebbi ábécéi. *Magyar Nyelv* 31: 1–17.
- JUHÁSZ, IRÉN 1983. Ein Avarzeitlicher Nadelbehälter mit Kerbschrift aus Szarvas. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35: 373–377.
- JUHÁSZ IRÉN 1985. A szarvasi avar kori rovásírásos tűtartó. *Magyar Tudomány* 30: 92–95.
- KARA, GYÖRGY 1996. Aramaic Scripts for Altaic Languages. In: DANIELS–BRIGHT eds. 1996: 536–558.
- KIRÁLY PÉTER 2006. *A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve.* Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae 10. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyíregyháza.
- KLYASHTORNY, S. G. [КЛЯШТОРНЫЙ, С. Г.] 1978. Наскальные рунические надписи Монголии. *Туркологический сборник* 1975: 151–158.
- KONKOBAEV, KADIRALI – USEEV, NURDIN – ŠABDANALIEV, NEGIZBEK [КОНКОБАЕВ, КАДЫРАЛЫ – УСЕЕВ, НУРДИН – ШАБДАНАЛИЕВ, НЕГИЗБЕК] 2015. *Атлас древнетюркских письменных памятников Республики Алтай.* Ғылым, Astana.
- KUBAREV, G. V. 2016. A Runic Inscription at Kabak-Tash II, Central Altai, with Reference to the Location of the Az Tribe. *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia* 44/4: 92–101. <https://doi.org/10.17746/1563-0110.2016.44.4.092-101>
- KYZLASOV, I. L. [КЫЗЛАСОВ, И. Л.] 1994. *Рунические письменности евразийских степей.* Изд. Восточная литература РАН, Москва.
- LŐRINCZY GÁBOR 2001. Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. In: MÁRTON ALFRÉD szerk., *A Kárpát-medence és a steppe.* Balassi Kiadó, Budapest. 40–47.
- D. MÁTAI MÁRIA 1991. A határozószók. In: TNyt. I. 401–432.
- D. MÁTAI MÁRIA 1999. Névmasok története a középmagyar kor végéig. *Magyar Nyelvőr.* 123: 438–464.
- D. MÁTAI MÁRIA 2003. Szófajttörténet. Az ómagyar kor. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest. 393–429.
- MATLAB 2020. *Matlab version 9.8.0 (R2020a).* The Mathworks Inc. Natick (MA).
- MACKENZIE, D. N. 1971. *A Concise Pahlavi Dictionary.* Oxford University Press, London.
- MAUE, DIETER 2010. *Non-Indian Brāhmī scripts along the Silk Roads.* Kézirat. <https://www.academia.edu/8346125> (2019. 01. 01.)
- MAUE, DIETER 2018. Signs and sounds. *Journal Asiatique* 306: 291–301.
- MAUE, DIETER – SIMS-WILLIAMS, NICHOLAS 1991. Eine Sanskrit-Sogdische Bilingue in Brāhmī. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 54: 486–495.
- MN. = *Magyar Néprajz* 1–8. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988–2011.
- MNAMON = *Antiche Scritture del Mediterraneo. Guida critica alle risorse elettroniche.* Scuola Normale Superiore, section Laboratorio Informatico per le Lingue Antiche (LILA), Pisa. <http://lila.sns.it/mnamon>
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar Tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- NÉMETH GYULA 1934. *A magyar rovásírás.* A magyar nyelvtudomány kézikönyve II/2. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

- PÓCS ÉVA 1986. *Szem meglátott, szív megvert. Magyar ráolvasások*. Helikon Kiadó, Budapest.
- PODANI, JÁNOS 2000. *Introduction to the Exploration of Multivariate Biological Data*. Backhuys Publishers, Leiden.
- PODANI JÁNOS 2017. „Fában gondolkozás” a biológiában, avagy nem minden fa, ami annak látszik. *Magyar Tudomány* 178: 148–164.
- PODANI, JÁNOS – MORRISON, DAVID A. 2017. Categorizing ideas about systematics: alternative trees of trees and related representations. *Rendiconti Lincei. Scienze Fisiche e Naturali* 28/1: 191–202. <https://doi.org/10.1007/s12210-017-0597-z>
- RÉDEI KÁROLY 1999. *Isten szavunk eredete*. *Magyar Nyelv* 95: 40–45.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS ed. 1982. *Chuvash Studies*. Bibliotheca Orientalis Hungarica 28. – Asiatische Forschungen 79. Akadémiai Kiadó – Harrassowitz, Budapest–Wiesbaden.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1985a. A szarvasi tütartó rovásírásos feliratáról. *Magyar Tudomány* 30: 95–98.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1985b. A szarvasi tütartó felirata. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 225–248.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1986a. A szarvasi felirat és az írástudomány. *Élet és Tudomány* 41/2: 35–37.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1986b. A szarvasi felirat megfejtéséről. *Élet és Tudomány* 41/3: 70–71.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 1987. On the development and origin of the East Turkic “runic” script. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 41: 7–14.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 1990. Die Inschrift des Nadelbehälters von Szarvas (Ungarn). *Ural-Altäische Jahrbücher Neue Folge* 9: 1–30.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 1991. *An Introduction to Turkology*. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1995. *A magyarság korai története (Tanulmányok)*. József Attila Tudományegyetem Magyar Östörténeti Kutatócsoport, Szeged.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1996. *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Balassi Kiadó, Budapest.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 1999. *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*. CEU Press, Budapest.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 2001. *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Balassi Kiadó, Budapest.
- ROSENTHAL, F. – GREENFIELD, J. C. – SHAKED, S. 1986–2011. Aramaic. *Encyclopædia Iranica* 2/3: 250–261. <http://www.iranicaonline.org/articles/aramaic-#pt2> (2014. 01. 01.)
- RYBATZKI, VOLKER – WU, KUOSHENG 2014. An Old Turkic Epitaph in Runic Script from Xi’an (China). The Epitaph of Qarī čor tegin. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 164: 115–128.
- SALOMON, RICHARD 1998. *Indian Epigraphy. A Guide to the Study of Inscriptions in Sanskrit, Prakrit, and the Other Indo-Aryan Languages*. Oxford University Press, New York – Oxford.
- SANDER, LORE 1968. *Paläographisches zu den Sanskrithandschriften der Berliner Turfansammlung*. Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland. Supplementband 8. F. Steiner, Wiesbaden.

- SÁNDOR KLÁRA 1991. *A Bolognai Rovásemlék*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 2. József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Szeged.
- SÁNDOR KLÁRA 2017. A Kárpát-medencében kell-e keresnünk a székely írás előzményeit? In: RÉVÉSZ LÁSZLÓ főszerk., *Az Alföld a 9. században 2. Válogatás „Az Alföld a 9. században. – Új eredmények” című konferencián 2014. május 21–23. között elhangzott előadások anyagaiból (MTA SZAB Székház, Szeged)*. Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék, Szeged. 181–208.
- SEBESTYÉN GYULA 1913. Glosszák a konstantinápolyi nyelvemlékhez. *Ethnographia* 24: 139–146.
- SIMS-WILLIAMS, NICHOLAS – GRENET, FRANTZ 2006. The Sogdian Inscriptions of Kultobe. *Shygyys* 2006/1: 95–111 és oldalszám nélküli színes lapok. <https://doi.org/10.4000/abstractairanica.25622>
- SKJÆRVØ, PRODS OKTOR 1996. Aramaic Scripts for Iranian Languages. In: DANIELS, PETER T. – BRIGHT, WILLIAM eds., *The World's Writing Systems*. Oxford University Press, New York – Oxford. 515–535.
- SMAGULOV, E. A. – YATSENKO, S. A. 2019. Chapter 5. Series of Signs in the Oases of Southern Kazakhstan. In: YATSENKO et al. 2019: 159–197.
- SOLYMOSY SÁNDOR 1939. A vas babonás ereje. *Ethnographia* 44: 97–117.
- SZALONTAI, CSABA – KÁROLY, LÁSZLÓ 2013. Runiform fragments of the late Avar period from Hungary. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 66: 365–396. <https://doi.org/10.1556/aorient.66.2013.4.1>
- SZEGFŰ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: TNyt. I. 188–258.
- SZENDREY ZSIGMOND 1937. A varázslatok eszközei. *Ethnographia* 48: 386–405.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2019. Rovásemlékeink nyelvtörténeti és művelődéstörténeti szerepe. In: ZELIGER szerk. 2019: 37–49.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2020. Rovásemlékeink és a magyar nyelvtörténetírás. In: FEHÉR-FERENCZI szerk. 2020: 259–274.
- TAYLOR, ISAAC 1883. *The Alphabet: An Account of the Origin and Development of Letters. Vol. I. Semitic Alphabets. Vol. II. Aryan Alphabets*. Kegan Paul, Trench & Co., London.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + *Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- TLH. = RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* 1–2. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2011.
- THOMSEN, VILHELM 1893. *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. Suomalais-ugrilainen seuran toimituksia 5. La société de littérature Finnoise, Helsingfors.
- TNyt. I. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- TUGUSHEVA, L. Y. – KLYASHTORNY, S. G. – KUBAREV, G. V. 2014. Inscriptions in Uyghur Writing and Runic Characters from the Urkosh Area (Central Altai). *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia* 42/4: 77–92. <https://doi.org/10.1016/j.aear.2015.06.008>
- TURČANINOV, G. F. [ТУРЧАНИНОВ, Г. Ф.] 1971. *Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы*. Наука, Ленинград.

- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VAINBERG, B. I. [ВАЙНБЕРГ, Б. И.] 1977. *Монеты Древнего Хорезма*. Наука, Москва.
- VÁMBÉRY ÁRMIN 1885. *A török faj. Ethnologiai és ethnographiai tekintetben*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- VÁSÁRY ISTVÁN 2003. *A régi Belső-Ázsia története*. Második, átdolgozott kiadás. Balassi Kiadó, Budapest.
- VASIL'EV, D. D. [ВАСИЛЬЕВ, Д. Д.] 1983. *Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея*. Наука, Ленинград.
- VÉKONY GÁBOR 1985a. Késő népvándorláskori rovásfeliratok I–II. *Életünk* 23: 71–84, 147–168.
- VÉKONY GÁBOR 1985b. A szarvasi felirat és ami körülötte van. *Életünk* 23: 1133–1145.
- VÉKONY GÁBOR 1987a. *Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Életünk Szerkesztősége – Magyar Írók Szövetsége Nyugat-Magyarországi Csoportja, Szombathely.
- VÉKONY GÁBOR 1987b. Spätvölkerwanderungszeitliche Kerbinschriften im Karpatenbecken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 39: 211–256.
- VÉKONY GÁBOR 1992a. A halomi honfoglalás kori tegezfelirat. *Életünk* 30: 542–546.
- VÉKONY GÁBOR 1992b. Protobolgárok a Kárpát-medencében. *Komárom–Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 5: 437–458.
- VÉKONY GÁBOR 1997. A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai a 9. században I–II. *Életünk* 35: 1145–1170, 1317–1340.
- VÉKONY GÁBOR 2004a. *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története*. Nap Kiadó, Budapest.
- VÉKONY GÁBOR 2004b. *Hagyaték*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
- YATSENKO, SERGEY A. [ЯЦЕНКО, СЕРГЕЙ А.] 2001. *Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья*. Изд. Восточная литература, РАН, Москва.
- YATSENKO, S. A. 2019. Chapter 2. Signs on the Early Nomads on the Ustyurt Plateau. In: YATSENKO et al. 2019: 58–88.
- YATSENKO, S. A. – ROGOZHINSKII, A. E. 2019. Introduction. In: YATSENKO et al. 2019: 8–42.
- YATSENKO, S. A. – SMAGULOV, E. A. 2019. Chapter 6. Signs from the Hillforts of Chach. In: YATSENKO et al. 2019: 198–228.
- YATSENKO, S. A. – SMAGULOV, E. A. – ROGOZHINSKII, A. E. – TABALDYEV, K. SH. – BARATOV, S. R. – ILYASOV, J. YA. – BABAYAROV, G. B. 2019. *Тамги доисламской Центральной Азии. Tamgas of Pre-Islamic Central Asia*. IICAS, Samarkand.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2012. Írásrendszerek, hangrendszerek. In: HOSSZÚ GÁBOR szerk., *I. Alkalmazott Számítógépes Paleográfiai Konferencia, ASZPK 2012, Budapest, 2012. december 1.* Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Villamosmérnöki és Informatikai Kar, Budapest. 10–17.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2016. Nyelvemlék? Művelődéstörténeti emlék? Gondolatok az ÓMS és a vargyasi rovásírásos felirat kapcsán. In: JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Kerekasztal körül. Huszonöt nyelvészeti tanulmány*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 92–98.

- ZELLIGER ERZSÉBET 2019. Módszertani kérdések a nagyszentmiklósi kincs rovásfeliratai kapcsán. In: ZELLIGER szerk. 2019: 10–25.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2020. Hangtörténet és rovásábécé. In: FEHÉR–FERENCZI szerk. 2020: 309–326.
- ZELLIGER ERZSÉBET szerk. 2019. *Rovás – magyar nyelvtörténet – művelődéstörténet*. Magyarorságotkutató Intézet, Budapest.
- ZELLIGER ERZSÉBET – HOSSZÚ GÁBOR 2014. A Konstantinápolyi székely-magyar rovásfelirat számítógépes paleográfiai elemzése. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 14: 89–124.

The inscription of the Szarvas Needle Case

This paper discusses previous attempts at deciphering the Rovash inscription on the Szarvas Needle Case and presents a new, suggested reading of that inscription. The authors examined the survival of the magic power of iron and needles in folk tradition, as well as the possible connections of the word *űngűr* (used in the inscription of the Szarvas Needle Case). The grapheme set of the inscription of the Szarvas Needle Case was compared with the grapheme sets of several other Rovash script relics. It follows from the results obtained that the users of the Carpathian Basin Rovash (used for the inscription of the Szarvas Needle Case) or its predecessor, similarly to the users of the Székely-Hungarian Rovash and the Steppe Rovash or their predecessors, may have left Inner Asia after both the Aramaic-Middle Iranian scripts and the Brahmi script had affected their Rovash scripts or their supposed common ancestor, the Proto-Rovash script.

Keywords: Carpathian Basin Rovash, computational palaeography, magic inscription, needle magic, scriptinformatics, Szarvas Needle Case.

ZELLIGER ERZSÉBET
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

HOSSZÚ GÁBOR
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

A hiperbola és a litotész funkciói magyar nyelvű egyetemisták diskurzuskiegészítései tesztjeinek eredményeiben*

2. rész. A hiperbola és a litotész funkciói a teszteredmények alapján

4. A hiperbola és a litotész pragmatikai funkciója a nyelvi benyomáskeltés szerint

4.1. A hiperbola pragmatikai funkciója. Ahogy korábban említettem, az elemzés során a NEMESI-féle (2011) nyelvi benyomáskeltés stratégiájára és az általa meghatározott taktikákra támaszkodtam, amelyeket kiegészítettem további taktikákkal. A dolgozatban azon taktikák szerepelnek, melyek a DCT¹⁰ eredményei szerint hiperbolát vagy litotészt tartalmaztak. Noha a hétköznapi társalgásban a hiperbola funkciója leginkább a meggyőzés, az attitűd kinyilvánítása és az énmegjelenítés (NEMESI 2010), a hiperbola a hízelgésre is szolgál. Az említett funkciók határai elmosódtak, illetve egy-egy hiperbolikus állítás több funkciót tölthet be. Mindemellett a LEARY-féle (1995) taxonómiára épült DCT-szituációk esetében észrevehetővé vált, hogy néhány szituációban a hiperbolikus válaszok gyakrabban jelentek meg. Idesorolható az I. és a XVII. szituáció, melyek az énléírás kiváltására törekedtek; a VII. szituáció, amely a találékony emlékezet énmegjelenítési stratégia kinyerését célozta meg; a XV. szituáció, amely az attribúciós számadás és az attitűd kinyilvánítására fókuszált. A válaszok elemzése során a következő pragmatikai funkciókat lehetett azonosítani a hiperbola megjelenésekor.

4.1.1. Meggyőzés. A meggyőzés a befolyásolás egyik kategóriája, olyan célirányult tevékenység, melynek során a beszélő egy álláspontot, egy véleményt alakít ki a hallgatóságban (ÁRVAY 2003: 12). Erre alkalmas nyelvi eszköz a hiperbola; noha alkalmazásakor a beszélő a minőség maximáját megszegi, a befogadó rendszerint tudatában van, hogy az adott megnyilatkozás nem szó szerinti jelentését kell értelmeznie (ÁRVAY 2003), viszont meggyőző erővel bír. Nézzünk egy példát.

(10) Tudod, ő a legjobb barátom, és ezer éve vártam erre. Sajnálom, de sajnos vissza kell mondjam.

A (10)-ben a beszélő egy esküvői meghívást utasít el, mivel a barátja esküvőjére is hivatalos. A beszélő a *tudod* faktív ige használatával egy közös platformot, tudást teremt meg a hallgatóval, amely meggyőző erővel bír, akárcsak a szuperlativusz használata (*legjobb*). Továbbá az *ezer éve vártam erre* megnyilatkozásban az *ezer éve* szerkezet egy konvencionálizálódott hiperbolikus kifejezés, amellyel a beszélő azt a véleményt alakítja ki a hallgatóságban, hogy már több éve

*Az első résztl. MNy. 2021: 298–308. DOI: <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2021.3.298>

¹⁰ A teljes kérdőív elérhető a következő linken: https://docs.google.com/document/d/1JrHaY3vpLITu9qpxzmkimn3XNBQQ4cpu/edit?fbclid=IwAR3GMDmVRnQpYu3kKuRY50KdnLsHu9Ps_T82L9REc39rS7Gmr4GYmNblN9U.

készül a barátja esküvőjére, és ez egy gyakori téma volt közöttük. Mindemellett a beszélő a nyelvi benyomáskeltési taktikák közül az orvoslás felelősségvállalással taktikával él, mivel kifejezi sajnálatát, és döntését is indokolja. A beszélő minimalizálja a véleménykülönbséget a partnerrel (vö. LEECH 1983).

4.1.2. Az attitűd kinyilvánítása. Az attitűd egy egyén vagy egy csoport belsővé vált, értékelő viszonyulása egy személyhez, egy csoporthoz, eszmékhez, ideológiákhoz stb. korábbi ismeretek és hitek alapján (NEMESI 2011: 107). Az attitűd kinyilvánítására alkalmas eszköz a hiperbola, mivel felkelti az érdeklődést és a figyelmet, illetve meggyőző erővel bír. Az alábbi példában a beszélő egy életmódról (vegánság) alkotott attitűdjeit osztja meg.

(11) *A vegánság korántsem egészséges. Az ember mindenevő faj, a húsban 4 olyan esszenciális fehérje van, amit nem lehet pótolni. Hiánybetegségeitek lesznek, tény, hogy a környezet leghatékonyabb védelme az, ha kipusztul az emberi faj, de én nem fogok erre játszani.*

(11)-ben a beszélő logikusan érvel a húsevés mellett, kiemeli a fehérje szerepét, miszerint annak fogyasztása nélkülözhetetlen az egészséges életmódhoz és a hosszú élethez. A beszélő a negatív attitűdjét a hiperbola (*leghatékonyabb védelme; kipusztul az emberi faj*), illetve az ironia segítségével fejezi ki, tehát a grice-i minőség kategória első maximáját megszegi. A nyelvi benyomáskeltési taktikák közül egy csoporttól való eltávolodás taktikáját alkalmazza.

4.1.3. Énmegjelenítés. NEMESI (2010: 387) a hiperbola harmadik funkciójaként az énmegjelenítést nevezi meg, amelynek esetében szükséges a beszélő motivációjának és a kontextusnak az ismerete. Az alábbi példát a XII. szituáció válaszai közül emeltem ki.

(12) *Őt exkluzívan arra a településre tartogatom.*

A (12)-ben a beszélő saját magáról beszél, miszerint az otthoni énjét a másik településre tartogatja. Az *exkluzívan* (ebben az esetben 'kizárólagosan') idegen eredetű szóval a beszélő túloz, másrészt énmegjelenítést hajt végre, mivel az érdeklenség képzetét vetíti ki a hallgató számára.

4.1.4. Hízélgés. A NEMESI (2010) által meghatározott, a hiperbolához társuló fő funkciókat a DCT-eredmények alapján kiegészíthetjük egy új funkcióval, a hízélgés funkciójával. JONES (1964) szerint a hízélgés a cselekvő személy vonzerejének a növelésére szolgál (idézi NEMESI 2000: 420). A hízélgést meghatározzák a státuszbeli különbségek, illetve egy konkrét dolog megszerzése vagy az elfogadás vágya irányítja, nem tekinthető bóknak (NEMESI 2000: 420), illetve emiatt eltér a korábbi funkcióktól. Lássunk két példát a hízélgésre.

(13) *XY vagyok, Csongrád megyéből jöttem a Z gimnáziumból, és azért választottam ezt az egyetemet, mert itt található az ország leg-színvonalasabb bölcsészettudományi kara.*

A (13) az I. szituációra adott válaszok egyike. A beszélő az egyetemi oktatója és hallgatótársai előtt ismerteti motivációit az egyetem kiválasztásával kapcsolatban. Az *itt* deiktikus kifejezés a Szegedi Tudományegyetemre utal, a hiperbola a *legszívnvalasabb* szuperlativuszi melléknévben érhető tetten. Az *ország legszívnvalasabb bölcsészettudományi kara* azt állítja, hogy az országban Szegeden található a legjobb bölcsészkar. Ez a megnyilatkozás tekinthető bóknak, miszerint a beszélő maximalizálja a partner dicséretét (vö. LEECH 1983), ugyanakkor irányíthatja az elfogadás vágya is.

(14) *Szia, te vagy az egyetlen, aki megmentheti az életemet. Óraütközés miatt nem tudtam bejárni, esetleg el tudod küldeni a jegyzeteidet?*

A (14) példa a XVIII. szituációra adott válasz. A beszélő a *te vagy az egyetlen, aki megmentheti az életem* hiperbolikus megnyilatkozással hízeleg a hallgatónak, miszerint a hallgató a többi társ közül kiemelkedik, mivel ő az egyedüli, aki tud segíteni. Ezt a beszélő annak érdekében teszi, hogy egy konkrét célt elérhesen. A *megmentheti az életem* szintén túlzás, mivel a beszélő nincs életveszélyben, tekinthető konvencionálizálódott hiperbolikus kifejezésnek.

4.1.5. Az alábbi táblázatban szereplő példák alátámasztják NEMESI (2011: 114) állítását, miszerint a benyomáskeltés motívuma meghatározza a nyelvi elemek, kifejezésmódok közötti választásokat (l. VERSCHUEREN 1999). A táblázatban a hiperbola négy pragmatikai funkciójára láthatunk példákat (meggyőzés, attitűd kinyilvánítása, énmegjelenítés, hízelgés), ugyanakkor észrevehető, hogy ezek a funkciók nem különülnek el élesen egymástól, illetve mindegyiket meghatározza a benyomáskeltés motívációja. Továbbá e példák bemutatják, hogy a hiperbolikus megnyilatkozások a NEMESI-féle (2011) nyelvi benyomáskeltési taktikákat rendszerező taxonómiából bármely taktikát megvalósíthatják, sőt további taktikák jelenlétét sugallják. Amennyiben a hiperbola a hazugság taktikájára szolgál, e példák azt sugallják, hogy a hiperbola kompenzációs stratégiának minősül, mivel az állítás igazságértéke hamis, viszont a beszélő egy adott, igaz kijelentés elkerülése érdekében alkalmazza. A beszélő e tevékenységét a benyomáskeltés motiválja, így a hallgatóban egy pozitív kép létrehozását, vagy éppenséggel egy negatív kép létrehozásának elkerülését valósítja meg.

1. táblázat

A hiperbola fő funkciói a diskurzuskiegészítéses teszt alapján és a hozzájuk tartozó nyelvi benyomáskeltési taktikák

Fő funkciók	Példák	Nyelvi benyomáskeltési taktikák
1. Meggyőzés	<i>Nem csak ez a vizsgám volt, és sok órámm is van, volt, hogy ma j d n e m e g é s z n a p o k a t az egyetemen töltöttem.</i> (IV. szituáció)	– Az én fölényének, védelmének biztosítása.

	<p><i>Nagyon sokat készültem arra a vizsgára, emiatt nem tudtam mostanában hazajönni sem. Tudom, hogy milyen fontos ez, komolyan is vettem, de a felsőbbévesektől is sok bukásról hallottam ebből a tárgyból. Hiába tettem meg mindent, mégsem sikerült.</i> (IV. szituáció)</p>	<p>– Felelősségvárítás. – Az én fölényének, védelmének biztosítása.</p>
	<p><i>Szerintetek miért nem tudtam hetekig hazajönni, azért, mert olyan jól érzem magamat egyedül az albérletben? Látástól vakulásig csak tanultam, de nagyon nehéz volt a vizsga!</i> (IV. szituáció)</p>	<p>– Felelősségvárítás. – Az én fölényének, védelmének biztosítása.</p>
	<p><i>Tudod, ő a legjobb barátom, és ezer éve vártam erre. Sajnálom, de sajnós vissza kell mondjam.</i> (IX. szituáció)</p>	<p>– Felelősségvárítás. – Az én fölényének, védelmének biztosítása.</p>
	<p><i>Nagyon szeretnék menni, de kiskorom óta ismerem XY-t, és éveket ígéretet nekik, hogy beszédet mondok az esküvőjén. Tudod, nem engedhetnek meg egy nagyszabású esküvőt, úgyhogy nagyon fontos neki, hogy legalább a legjobb barátja ott legyen.</i> (IX. szituáció)</p>	<p>– Orvoslás felelősségvállalással.</p>
2. Attitűd kinyilvánítása	<p><i>Nincs hová menniük. Nem üldözhetjük őket egyik utcáról a másikra, a szállóban nincs elég hely. Munkát kéne adni nekik és egy szobát. Nem cellát.</i> (X. szituáció)</p>	<p>– Érzelmi azonosulás (itt nem a partnerrel, hanem egy társadalmi csoporttal).</p>
	<p><i>A vegánság korántsem egészséges. Az ember mindenevő faj, a húspanban 4 olyan esszenciális fehérje van, amit nem lehet pótolni. Hiánybetegségeitek lesznek, tény, hogy a környezet leghatékonyabb védelme az, ha kipusztul az emberi faj, de én nem fogok erre játszani.</i> (XV. szituáció)</p>	<p>– Társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése (műveltség). – Érzelmi eltávolodás a partnertől.</p>

3.Énmejjelenítés	<p><i>Jó napot kívánok, sziasztok: XY vagyok, ...-ról származom. Társasági ember vagyok, szeretem a zenét, mindenem az olvasás. Sok időt töltök a családommal és a barátaimmal, ők a legfontosabbak a számomra.</i> (I. szituáció)</p>	<p>– Érdeklődéskeltés, érdekesség képzetének kivetítése.</p>
	<p><i>Az elmúlt öt évben számtalan tapasztalatot szereztem, amelyek formálták a személyiségem.</i> (III. szituáció)</p>	<p>– Érdeklődéskeltés, érdekesség kivetítése. – Társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése.</p>
	<p><i>Nekem kiválóan sikerült szerencsére, de baromi sokat készültem is rá, úgyhogy állat, örülök neki nagyon.</i> (VI. szituáció)</p>	<p>– Társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése. – Szerénység.</p>
	<p><i>Őt exkluzíván arra a településre tartogatom.</i> (XII. szituáció)</p>	<p>– Érdeklődéskeltés, érdekesség kivetítése.</p>
	<p><i>Elvagyok. Tanulok, mint a gép. Az egyetem nem teljesen olyan, mint amilyennek elképzelttem de ez van. Amúgy minden rendben, ez er a dolog, úgyhogy sosem unatkozok. Önnel mi a helyzet?</i> (XVII. szituáció)</p>	<p>– Érdeklődéskeltés, érdekesség kivetítése. – Társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése.</p>
	<p><i>Nem panaszkodhatom. Az egyetem jó, jók a [...] is. Vannak barátaim. És még mindig az élet a hobbim. Sok mindenről beigazolódott, hogy igazuk volt Önöknek a suliban. Ön hogy van? Milyen a sulis? Van osztálya?</i> (XVII. szituáció)</p>	<p>– Érdeklődéskeltés, érdekesség kivetítése.</p>
	<p><i>Jó napot, végzem a tanulmányaimat, vagy a tanulmányaim végeznek velem, ezt még sajnós nem tudtam eldönteni.</i> (XVII. szituáció)</p>	<p>– Érdeklődéskeltés, érdekesség kivetítése.</p>
4. Hízelgés	<p><i>Én azért választottam a Szegedi Tudományegyetemet, mert imádom Szegedet. Gyönyörű város, és mindenki azt mondta, hogy ez egy nagyon jó egyetem</i> (I. szituáció)</p>	<p>– Társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése (udvariasság–bók). – Érdeklődéskeltés, érdekesség képzetének kivetítése.</p>

<p><i>Azért választottam, mert ez egy neves egyetem, és nagyon jó lehetőségeket biztosít a hallgatók számára.</i></p>	<p>– Társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése (udvariasság–bók). – Érdeklődéskeltés, érdekesség képzetének kivetítése.</p>
<p><i>XY vagyok, magyar–ének osztatlan tanár szakos. A tanulás mellett mindig rengeteg más elfoglaltságom is van, pl. cserkészlet, népi ének stb. Motivált vagyok az ének és a magyar tanításában, az általam tapasztalt hiányokat szeretném pótolni az oktatásban. (I. szituáció)</i></p>	<p>– Társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése (udvariasság–bók). – Érdeklődéskeltés, érdekesség képzetének kivetítése.</p>
<p><i>XY vagyok, Csongrád megyéből jöttem a Z gimnáziumból, és azért választottam ezt az egyetemet, mert itt található az ország legszínvonalasabb bölcsészettudományi kara. (I. szituáció)</i></p>	<p>– Társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése (udvariasság–bók). – Érdeklődéskeltés, érdekesség képzetének kivetítése.</p>
<p><i>Azért ezt az egyetemet választottam, mert az anyanyelvemen, kiváló szakmai tapasztalattal rendelkező tanároktól és színvonalas helyen tanulhatok. (I. szituáció)</i></p>	<p>– Társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése (udvariasság–bók). – Érdeklődéskeltés, érdekesség képzetének kivetítése.</p>
<p><i>Igen, a középiskolámban rengeteg élménydús rendezvényt szerveztek. (VII. szituáció)</i></p>	<p>– Társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése (udvariasság–bók). – Az egyén hiányosságainak minimalizálása. – Hazugság.</p>
<p><i>Nagyon tetszett a produkciója, azóta is visszaemlékszem arra a rendezvényre, kivétel nélkül jó produkciók voltak. (VII. szituáció)</i></p>	<p>–Társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése (udvariasság–bók). – Az egyén hiányosságainak minimalizálása. – Hazugság.</p>

<p><i>Habár ennyi idő után a részletekre már nem emlékszem, azt tudom, hogy az a rendezvény mély benyomást gyakorolt rám, és nagyon látványos/élvezhető volt.</i> (VII. szituáció)</p>	<p>– Társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése (udvariasság–bók). – Az egyén hiányosságainak minimalizálása. – Hazugság.</p>
<p><i>– Ó, igen, jó rég volt! Bárcsak visszamehetnénk! Nekem nagyon tetszett az egész rendezvény, jól éreztem magam. Az összes fellépés fantasztikus volt. Sajnos nem emlékszem pontosan az előadásra, de arra emlékszem, hogy sokáig volt az a téma, hogy ön milyen elképesztő volt.</i> (VII. szituáció)</p>	<p>– Társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése (udvariasság–bók). – Az egyén hiányosságainak minimalizálása. – Hazugság.</p>
<p><i>Szia, te vagy az egyetlen, aki megmentheti az életemet. Óraütkezés miatt nem tudtam bejárni, esetleg el tudod küldeni a jegyzeteidet?</i> (XVIII. szituáció)</p>	<p>– Társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése (udvariasság–bók). – E példákban a súlyosabb kéréseket megokoló, magyarázó megnyilatkozás-egységek egészítik ki.</p>
<p><i>Szia! Ne haragudj, nagy bajban vagyok. Az xy tárgyra nem tudtam bejárni, mert ütközésem volt. Elkérhetném a te jegyzeteidet, mert azt hallottam, hogy azok szuperek. Esküszöm, meghálálom, és örökké a dósod maradok... nagyon köszi, életmentő vagy!</i> (XVIII. szituáció)</p>	<p>– Társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése (udvariasság–bók). – E példákban a súlyosabb kéréseket megokoló, magyarázó megnyilatkozás-egységek egészítik ki.</p>
<p><i>Szia, el tudnád küldeni a jegyzeteid? Nagyon király lenne, megmentenél. Nem tudtam bejárni az órára, mert ütközött egy másik tárgyammal. Mondj valamit, amivel meghálálhatom a jegyzeteket! Bármit!!!</i> (XVIII. szituáció)</p>	<p>– Társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése (udvariasság–bók) – E példákban a súlyosabb kéréseket megokoló, magyarázó megnyilatkozás-egységek egészítik ki.</p>

4.2. A litotézis pragmatikai funkciója. NEMESI (2000: 432) szerint a közvetett nyelvi kifejezésmóddal, a litotésszel a beszélő dicséretet fejez ki, ugyanakkor a leszólás eszköze is lehet, továbbá a hatékony meggyőzést szolgálja (NEMESI

2011: 198). A litotész kettős természete abban rejlik, hogy a retorikában egy tagadott fogalom hangsúlyozását, nyomatékosítását szolgálja, míg más megközelítések szerint a litotész funkciója az enyhítés és a tagadott fogalom egyértelműségének elbizonytalanítása (DOMONKOSI 2009: 117–119). DOMONKOSI (2009) kiemeli a nyomatékosító és az enyhítő funkciót, illetve a leechi (1983) negatív udvariasságot, miszerint a beszélő minimalizálja az udvariatlan gondolatok kifejezését. A DCT elemzése során a hiperbolával ellentétben a litotész csekély számban fordult elő, illetve egyik szituációhoz sem kapcsolódott inherensen.

A DOMONKOSI (2009) által megnevezett funkciókat megvalósító megnyilatkozásokat az alábbi táblázatban rendszerezem, az enyhítést és a nyomatékosítást elkülönítve, egyúttal a hiperbolához hasonlóan a nyelvi benyomáskeltési taktikákat is jelölve.

2. táblázat

A litotész fő funkciói a diskurzuskiegészítéses teszt alapján és a hozzájuk tartozó nyelvi benyomáskeltési taktikák

Fő funkció	Példák	Nyelvi benyomáskeltési taktikák
1. Enyhítés	<i>Azért választottam ezt az egyetemet, mert Szeged közel van a lakóhelyemhez, és nem is egy óriási város.</i> (I. szituáció)	– Érdeklődéskeltés, az érdekesség képzetének közvetítése.
	<i>Ne haragudjatok, dolgom van holnap, meg amúgy sem vagyok nagyon társasági ember.</i> (V. szituáció)	– Az egyén hibájának, hiányosságának elhallgatása, minimalizálása.
	<i>Ne haragudjatok, most nem igazán van kedvem elmenni. Majd legközelebb talán én is veletek megyek.</i> (V. szituáció)	– Társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése (udvariasság).
	<i>Nincs annyira kedvem, nem vagyok egy nagy bulis.</i> (V. szituáció)	– Az egyén hibájának, hiányosságának elhallgatása, minimalizálása. – Társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése (udvariasság).
	<i>Hát, szuperül hangzik, de sajnos nem tuti, hogy tudok menni. Reggel van sürgős elintéznivalóm, meg amúgy se nagyon illek bulikba.</i> (V. szituáció)	– Az egyén hibájának, hiányosságának elhallgatása, minimalizálása.

	<i>Tényleg nagyon nehéz volt, de úgy néz ki, hogy jól fekszik az agyamban az anyag. Sikerült valahogy összekaparni a kiválót.</i> (VI. szituáció)	– Érdeklődéskeltés, az érdekesség képzetének közvetítése. – Álszerénység.
	<i>Sajnos még nem sikerült. Úgy tűnik, ebben nem vagyok valami jó, de nem adom fel.</i> (VIII. szituáció)	– Az egyén hibájának, hiányosságának elhallgatása, minimalizálása.
	<i>Elnézést a késésért, kicsit elszámoztam magam.</i> (XI. szituáció)	– Az egyén hibájának, hiányosságának elhallgatása, minimalizálása.
	<i>Ugyanaz a lány vagyok most is, csak kicsit kibontakoztam.</i> (XII. szituáció)	– Érdeklődéskeltés, az érdekesség képzetének közvetítése.
	<i>Tudom, hogy te ebben éled az életed, és őszintén úgy gondolom, hogy semmi gond nincs ezzel, viszont én magam nem igazán tartom pozitív dolognak ezeket az oldalakat, ettől függetlenül nincs bajom azokkal, akik máshogy látják.</i> (XIII. szituáció)	– Társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése (udvariasság – negatív gondolatok minimalizálása).
	<i>Szia, tudom, hogy nem vagyunk túl szoros viszonyban, viszont láttam a jegyzeteid, és neked a legszebbek. Nagyon nagy szükségem lenne rájuk, egy szívességért cserébe elkérhetném őket?</i> (XVIII. szituáció)	– Társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése (udvariasság, szerénység).
	<i>Elnézést, kicsit új vagyok még ehhez, kérhetnék egy kis segítséget témaválasztásban?</i> (XIX. szituáció)	– Az egyén hibájának, hiányosságának elhallgatása, minimalizálása.
2. Nyomatékosítás	<i>Az egyetemre pedig nem jár eszméletlen sok diák, így nem vagyok egy hal a tengerben, hanem lehetőségem van megismerni diáktársaimat, és a tanárok is ismerik a diákokat.</i> (I. szituáció)	– Érdeklődéskeltés, az érdekesség képzetének közvetítése.

<i>Velem minden rendben. Élem az egyetemisták szürke hétköznapjait. Önnel mi a helyzet?</i> (XVII. szituáció)	– Érdeklődéskeltés, az érdekesség képzetének közvetítése.
<i>Jó napot! Ez meg ez történt, és ha jól tudom, ez nem az én hibám. Mindenki hibázik, ezzel nincs gond, de nekem az pénzbe kerül. Ki tudunk egyezni valahogy?</i> (XX. szituáció)	– Az én fölényének és védelmének biztosítása.
<i>De igen, készültem. Nem is keveset. Nehéz volt a vizsga, de januárban megpróbálom újra.</i> (IV. szituáció)	– Az én fölényének és védelmének biztosítása.

A fenti táblázatban láthatóvá vált, hogy a litotész használatát szintén meghatározza a benyomáskeltés motivációja. Noha újabb funkciót nem volt szükséges elkülöníteni, a hétköznapi társalgásban a nyomatékosításnak és a meggyőzésnek gyakori eszköze a litotész. Számos nyelvi benyomáskeltési taktikához társítható e nyelvi eszköz (társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése –udvariasság; az én fölényének védelme; érdeklődéskeltés), ugyanakkor a NEMESI-féle (2011) taxonómiát kiegészítő taktika, az egyén hibájának minimalizálása esetében is gyakran megjelent. Ez feltehetőleg annak köszönhető, hogy az egyén az általa kívánt képzetek kivetítésére törekszik, tehát igyekszik elkerülni vagy csökkenteni a kevésbé kedvelt tulajdonságok, hiányosságok kifejezését, így a negatív kép létrehozását kerüli el a litotésszel.

5. Összefoglalás. Jelen dolgozatban a hiperbola és a litotész általános defínióit és pragmatikai funkcióit jártam körül. E két eszköz az ismertetett funkciók betöltése mellett egyidejűleg benyomáskeltést is megvalósítanak. Ennek az állításnak az egyik kiindulópontja az volt, hogy NEMESI (2000, 2010, 2011) e nyelvi eszközöket a nyelvi benyomáskeltés eszköztárához sorolja, s a nyelvi benyomáskeltési stratégián belül számos taktikát nevez meg, melyeket ezen eszközök gyakran valósítanak meg. Másrészt az általam létrehozott, a nyelvi benyomáskeltésre fókuszáló diskurzuskiegészítéssel teszt feldolgozása közben a hiperbola és a litotész a válaszokban gyakori jelenségeknek minősültek. Ugyanakkor a DCT feldolgozása során a válaszokat nem minden esetben lehetett egy-egy NEMESI által felsorolt taktikához besorolni, ezért újabb taktikák felvétele vált szükségessé. Noha a hiperbola központi funkciója a nagyítás vagy kicsinyítés – ahogy a retorikai irodalom is jegyzi azt –, a hétköznapi nyelvhasználatban árnyaltabb szerepeket is tulajdoníthatunk neki. A diákok hiperbolát tartalmazó válaszaiban nem feltétlen jelentkezett az elvárt és a valóságos, tapasztalt események közötti kontraszt, hanem a valóságos események megerősítésére, a meggyőzésre szolgált a hiperbola (vö. LANHAM 1991; MCCARTHY–CARTER 2004; COLSTON 2015: 18). Továbbá

az attitűd kinyilvánításával (vö. NEMESI 2010) a beszélő érzelmi azonosulást fejez (és vált) ki, ugyanakkor az attitűd kifejezése az énmegjelenítésre is hatással van, mivel a kinyilvánított attitűdök alapján az egyént további tulajdonságokkal ruházhatja fel a hallgató, emiatt az attitűd kinyilvánítása és az énmegjelenítés szoros kapcsolatban állnak. A teszt eredményei alapján megállapítottam, hogy a hiperbola egyik fő funkciója a hízelgés, amely közel áll az énmegjelenítéshez, ugyanakkor egyéb célokat is szolgál, mivel a beszélő a pozitív benyomáskeltés létrehozása mellett egy bizonyos cselekedet, illetve értékelés kiváltására is törekszik. Feltételezhető, hogy az énmegjelenítés és a további funkciók szoros viszonyából fakadóan lehetséges az, hogy a hiperbola bármely nyelvi benyomáskeltési taktika eszközeinek tekinthető (vö. BROWN–LEVINSON 1978, 1987), illetve újabb taktikák megvalósulását (hazugság, az egyén hibáinak, hiányosságának minimalizálása) is elősegíti.¹¹ A litotész esetében a DOMONKOSI (2009) által megnevezett két funkcióra, az enyhítésre és a nyomatékosításra nyújtanak példát az eredmények. A diákok a válaszaikban a litotészt mint szemantikai ellentétet tagadó állítást (PETERS 2006) nem a negatív érzelmek feltárására, lebecsülésre, leszólásra alkalmazták (vö. COLSTON 2015; NEMESI 2010), hanem elsősorban az udvariasság (vö. LEECH 1983) és a benyomáskeltés (egyén hibáinak elhallgatása/minimalizálása) vezérelte, különösképpen az elutasítás beszédaktusának esetében, illetve egy állítás nyomatékosításának esetében használták. A litotészt a nyelvi benyomáskeltési taktikák közül elsősorban a társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezésekor (udvariasság), illetve az egyén hibájának, hiányosságának elhallgatásának, minimalizálásának taktikája esetében jelent meg.

Kulcsszók: hiperbola, litotész, diskurzuskiegészítéses teszt, nyelvi benyomáskeltés.

Hivatkozott irodalom

- ADAMIK TAMÁS – A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA 2004. *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest.
 ADAMIK TAMÁS – A. JÁSZÓ ANNA 2010. *Retorikai lexikon*. Kalligram, Pozsony.
 A. JÁSZÓ ANNA 2013. *Klasszikus magyar retorika*. Holnap Kiadó, Budapest.
 A. JÁSZÓ ANNA 2019a. A stilisztikai kategóriákról. *Magyar Nyelvőr* 143: 1–24.
 A. JÁSZÓ ANNA 2019b. *Stilisztikai kishótár*. IKU, Budapest.
 ARISZTOTELÉSZ /1999. *Rétorika*. Ford. ADAMIK TAMÁS. Telosz, Budapest.
 ÁRVAY ANETT 2003. A manipuláció és a meggyőzés pragmatikája a magyar reklámszövegekben. In: NÉMETH T. ENIKŐ – BIBOK KÁROLY szerk., *Általános nyelvészeti tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 11–35.
 BHAYA, RUKMINI 1985. Telling lies: some literary and other violations of Grice's maxim of quality. *Nottingham Linguistic Circular* 14: 53–71.
 BLAIR, HUGH 1787/1838. Blair Hugó retorikai és esztetikai leczkéi. Némelly kihagyásokkal és rövidítésekkel angolból. Ford. KIS JÁNOS. Magyar Királyi Egyetem, Buda.

¹¹ NEMESI (2011: 115) is megjegyzi, hogy habár a hiperbola az érdeklődéskeltő nyelvi jelenségcsoport egyik ismert eleme, más benyomáskeltési tartalmakkal is rendelkezik.

- BRDAR-SZABÓ RITA – BRADAR, MARIO 2010. „Mummy, I love you like a thousand lady birds”. Reflections on the emergence of hyperbolic effects and the truth of hyperbole. In: BURKHARDT, ARMIN – NERLICH, BRIGITTE eds., *Tropical Truth(s). The Epistemology of Metaphor and other Tropes*. De Gruyter, Berlin – New York. 383–427. <https://doi.org/10.1515/9783110230215.383>
- BROWN, PENELOPE – STEPHEN C. LEVINSON 1978. Universals in language usage. Politeness phenomena. In: GOODY, ESTHER N. ed., *Questions and Politeness. Strategies in Social Interaction*. Cambridge Papers in Social Anthropology 8. Cambridge University Press, Cambridge. 56–289.
- BROWN, PENELOPE – STEPHEN C. LEVINSON 1987. *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Studies in Interactional Sociolinguistics 4. Cambridge University Press, Cambridge – New York.
- BURKE, KENNETH 1941. Four Master Tropes. *The Kenyon Review* 3: 421–438.
- CANO MORA, LAURA 2006. „How to Make a Mountain out of a Molehill.” *A Corpus-based Pragmatic and Conversational Analysis Study of Hyperbole in Interaction*. Universitat de València: Servei de Publicacions, València. <https://www.thesisenred.net/bitstream/handle/10803/9790/cano.pdf?sequence=1> (2020. 09. 05.)
- CARSTON, ROBYN – WEARING, CATHERINE 2015. Hyperbolic language and its relation to metaphor and irony. *Journal of Pragmatics* 79: 79–92. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2015.01.011>
- COLSTON, HERBERT L. 2015. *Using Figurative Language*. Cambridge University Press, New York.
- COLSTON, HERBERT L. – KELLER, SHAUNA B. 1998. You’ll Never Believe This. Irony and Hyperbole in Expressing Surprise. *Journal of Psycholinguistic Research* 27: 499–513.
- COLSTON, HERBERT L. – O’ BRIEN, JENNIFER 2000. Contrast and pragmatics in figurative language. Anything understatement can do, irony can do better. *Journal of Pragmatics* 32: 1557–1583. [https://doi.org/10.1016/s0378-2166\(99\)00110-1](https://doi.org/10.1016/s0378-2166(99)00110-1)
- DOMONKOSI ÁGNES 2009. A pragmatika szerepe a retorikai–stilisztikai alakzatok értelmezésében. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series: Sectio Linguistica Hungarica. Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei. Tanulmányok a magyar nyelvről*. 102–113.
- DUMARSAIS, CÉSAR C. 1730. *Des Tropes ou des différents sens*. Chez la Veuve de Jean-Batiste Brocas, Párizs. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k50576m/f133.item> (2021. 04. 25.)
- DYNEL, MARTA 2013. Irony from a neo-Gricean perspective. On untruthfulness and evaluative implicature. *Intercultural Pragmatics* 10: 403–431. <https://doi.org/10.1515/ip-2013-0018>
- DYNEL, MARTA 2016. Two layers of overt truthfulness. When irony meets metaphor, hyperbole or meiosis. *Pragmatics & Cognition* 23: 259–283. <https://doi.org/10.1075/pc.23.2.03dyn>
- FERRÉ, GÄELLE 2014. Multimodal Hyperbole. *Multimodal Communication* 3: 25–50.
- FOGELIN, ROBERT J. 2011. *Figuratively Speaking. Revised Edition*. Oxford University Press, New York.

- GOFFMAN, ERVING 1959. *The Presentation of Self in Everyday Life*. Doubleday, New York.
- GIBBS JR., RAYMOND W. 1999. *The Poetics of Mind. Figurative Thought, Language, and Understanding*. Cambridge University Press, Cambridge.
- GIBBS JR., RAYMOND W. 2000. Irony in talk among friends. *Metaphor and Symbol* 15: 5–27.
- GIBBS JR., RAYMOND W. – COLSTON, HERBERT L. 2012. *Interpreting Figurative Meaning*. Cambridge University Press, Cambridge – New York.
- GRICE, H. PAUL 1975/1991. Logic and Conversation. In: GRICE, HERBERT PAUL, *Studies in the way of words*. Harvard University Press, Harvard. 22–40.
- JONES, EDWARD E. 1964. *Ingratiation. A social psychological analysis*. Appleton-Century-Crofts, New York.
- KEMÉNY GÁBOR 2005. A nyelvi képek többféle csoportosításának lehetőségéről. In: A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA szerk., *A szóképek és a szónoki beszéd*. Trezor, Budapest. 33–50.
- KOMLÓSI BOGLÁRKA 2013. A polarizációs tendencia szerepe az irónia felismerésében: A hiperbola és a litotézis mint nyom az irónia nyilvánvalóvá tételében. *Magyar Nyelv* 109: 409–420.
- LANHAM, RICHARD A. 1991. *A handlist of rhetorical terms*. 2nd ed. University of California Press, Berkeley, Los Angeles – London.
- LAUSBERG, HEINRICH 1960/1998. *Handbook of Literary Rhetoric. A Foundation for Literary Study*. Brill, Leiden–Boston–Köln.
- LEARY, MARK R. 1995. *Self-presentation: Impression Management and Interpersonal Behavior*. Brown & Benchmark Publishers, Madison.
- LEECH, GEOFFREY 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London.
- MCCARTHY, MICHAEL – CARTER, RONALD 2004. „There’s millions of them.” Hyperbole in everyday conversation. *Journal of Pragmatics* 36: 149–84. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(03\)00116-4](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(03)00116-4)
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2000. Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv* 96: 418–463.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Loisir Könyvkiadó, Budapest.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2010. Data-gathering methods in research on hyperbole. In: NÉMETH T, ENIKŐ – BIBOK, KÁROLY eds., *The Role of Data at the Semantics–Pragmatics Interface*. De Gruyter Mouton, New York – Berlin. 381–417. <https://doi.org/10.1515/9783110240276.381>
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2011. *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció. Hét tanulmány*. Loisir Kiadó, Budapest.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2013. Implicature phenomena in classical rhetoric. *Journal of Pragmatics* 50: 129–151. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2013.02.004>
- NÉMETH T. ENIKŐ 2004. Racionalitási és interperszonális elvek a kommunikációban. In: IVASKÓ LÍVIA szerk., *A kommunikáció útjai*. Gondolat Kiadó – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest. 131–155.
- NEUHAUS, LAURA 2016. On the relation of irony, understatement and litotes. *Pragmatics & Cognition* 23: 117–149. <https://doi.org/10.1075/pc.23.1.06neu>

- NORRICK, NEAL 1982. On the semantics of overstatement. In: DETERING, KLAUS et al., *Acten des 16. Linguistischen Kolloquiums. Kiel, 1981. Band II. Sprache erkennen und verstehen*. Niemeyer, Tübingen. 168–176.
- ONG, WALTER 1958. *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue*. Harvard University Press, Cambridge.
- PÉCSÉLI KIRÁLY IMRE 1639/2017. *Bevezetés a retorikába két könyvben*. Ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA. Trezor, Budapest.
- PERELMAN, CHAÏM 1977/1982. *The realm of rhetoric*. University of Notre Dame Press, Notre Dame.
- PETERS, HEINER 2006. Litotēs. In: O. SLOANE, THOMAS ed., *Encyclopedia of Rhetoric*. E-reference edition. Oxford University Press. The Midnight University. Vö. <http://www.oxford-rhetoric.com/entry?entry=t223.e150>
- PLETT, HEINRICH F. 2006. Hyperbolē. In: O. SLOANE, THOMAS ed., *Encyclopedia of Rhetoric*. E-reference edition. Oxford University Press. The Midnight University. Vö. <http://www.oxford-rhetoric.com/entry?entry=t223.e126>
- QUINTILIANUS, MARCUS FABIVS /2008. *Szónoklattan*. Ford. és szerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram, Pozsony.
- RAVAZZOLI, FLAVIA 1978. I meccanismi linguistici dell'iperbole. In SANTINI, LEA R. – RAIMONDI, EZIO eds., *Retorica e critica letteraria*. Il Mulino, Bologna. 69–86.
- SCHIAPPA, EDWARD 2017. The development of Greek rhetoric. In: MACDONALD, MICHAEL J. ed., *The Oxford Handbook of Rhetorical Studies*. Oxford University Press, New York. 33–42. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199731596.013.001>
- SLOANE, THOMAS O. 2006. *Encyclopedia of Rhetoric*. Oxford University Press.
- SPERBER, DAN – WILSON, DEIDRE 1986/1995. *Relevance. Communication and cognition*. Blackwell, Oxford.
- SPITZBARDT, HARRY 1963. Overstatement and understatement in British and American English. *Philologica Pragensia* 6: 277–286.
- SZABÓ ETELKA 2008. *A nyelvi képek osztályozása és elméleti megközelítése a XVI. századi francia ramista retorikákban*. Doktori értekezés, Debrecen.
- SZABÓ G. ZOLTÁN – SZÖRÉNYI LÁSZLÓ 1997. *Kis magyar retorika. Bevezetés az irodalmi retorikába*. Helikon Kiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2008. *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2010. *Stíluseszközök és alakzatok kislexikona*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- UEDING, GERT Hrsg. 2001. *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Niemeyer, Tübingen. 376–378.
- VERSCHUEREN, JEF 1999. *Understanding pragmatics*. Arnold, London.
- VÍGH ÁRPÁD 1981. *Retorika és történelem*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- WILSON, DEIDRE 2016. Relevance theory. In: HUANG, YAN ed., *Oxford Handbook of Pragmatics*. Oxford University Press, Oxford. <http://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199697960.013.25>

The functions of hyperbole and litotes in discourse completion test results of Hungarian university students

This paper is motivated by the results of a discourse completion test that was created to focus on linguistic impression management. It is observed that hyperbole and litotes frequently occur in various situations with diverse functions. The study reviews the definitions of hyperbole and litotes in classical rhetoric and situates them in current pragmatic approaches as well. The functions of hyperbole and litotes are determined by pragmatic and contextual factors. The paper aims to systematize these functions as they occur in daily language use, and analyzes the relation between these phenomena and impression management. The latter aim is based on Nemesi's (2000, 2010, 2011) observation claiming that the tools mentioned are devices of linguistic impression management. The discourse completion test was taken by 72 Hungarian university students. Based on the results, the paper adds the function of flattery to the main pragmatic functions of hyperbole as determined by Nemesi (2010). In the case of litotes, the answers exhibited the functions determined by Domonkosi (2009), mitigation and emphasis. The test results also show that, besides their main functions, hyperbole and litotes promote the realization of tactics of linguistic impression management, too.

Keywords: hyperbole, exaggeration, litotes, discourse completion test, linguistic impression management.

SZABÓ ÉVA

SZTE NYDI – MTA–DE–SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport

Grammatikalizációs ösvények a *-nak/-nek* rag jelentéshálózatában

1. Bevezetés. A tanulmány célja a *-nak/-nek* rag grammatikalizációjának feltérképezése. A vizsgálat fő kérdése az, hogy milyen út vezethetett a rag eredeti, helyviszonyt kifejező funkciójából a további viszonyok kifejezéséig. A tanulmányban a jelentésváltozásnak ezt a típusát korpuszadatokkal mutatom be. Az adatok forrásai a rendelkezésre álló történeti szövegtárak, elsősorban a Magyar Generatív Történeti Szintaxis korpusza (Ómagyar korpusz).

A tanulmány elméleti kerete a funkcionális kognitív nyelvészet (vö. LANGACKER 1987; TOLCSVAI NAGY szerk. 2017), amelynek alapvetése, hogy a grammatikai elemek – a lexikális elemekhez hasonlóan – kiterjedt jelentéshálózattal rendelkeznek, a jelentések pedig egymással szemantikailag összefüggnek. Ebben a vizsgálatban abból indulok ki, hogy nemcsak a grammatikai elemek jelentéseinek összefüggései, hanem – ezek alapján – jelentésváltozásaik is megragadhatók a nyelvhasználatban (vö. DIEWALD 2006).

A vizsgálat jelentősége egy olyan grammatikalizációs modell felállítása a *-nak/-nek* rag kapcsán, amely dinamikus, illetve a rendszerre érzékeny: az újonnan megjelenő jelentések és funkciók hatását is figyelembe veszi a rendszerben már meglévő elemekre.

A tanulmány elméleti bevezetéssel kezdődik, amelynek két fő része a grammatikalizációra (2.1.) és a *-nak/-nek* rag grammatikalizációjára vonatkozó korábbi szakirodalom eredményeire (2.2.) koncentrál. A kutatás módszertanának ismertetése (3.) után az eredmények bemutatása (4.) következik a javasolt grammatikalizációs ösvényekkel. A tanulmány összegzéssel (5.) zárul.

2. Elméleti háttér. A vizsgálatban a grammatikalizációt a használatban megragadható nyelvi változásként értelmezem. A következőkben röviden bemutatom a vizsgálatához felhasznált grammatikalizációelméleti munkákat, valamint a *-nak/-nek* rag jelentésváltozásával foglalkozó, elsősorban nyelvtörténeti szemléletű szakirodalmat.

2.1. A grammatikalizáció. A grammatikalizáció olyan nyelvi változási folyamat, amelynek során egy lexikális nyelvi elem grammatikaibbá válik, vagy egy grammatikai jelentésű nyelvi elem jelentése lesz még grammatikaibb (HEINE–CLAUDI–HÜNNEMEYER 1991: 2). A korai grammatikalizációs kutatások elsősorban az alaki változásokra fókuszáltak (pl. hogyan lesz egy szóból morféma), az újabb vizsgálatok azonban beemelték a pragmatikai nézőpontot is (vö. pl. DÉR 2008).

* Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. A tanulmány a Nyelvészdoktoranduszok 24. Országos Konferenciáján, Szegeden elhangzott előadás írott változata.

Így a mai grammatikalizációs szakirodalom elsődleges és másodlagos grammatikalizációról is beszámol (TRAUGOTT 2002: 26–27). A két kutatási irány tehát a lexikális elemek grammatikaivá válásának vizsgálata (elsődleges grammatikalizáció), illetve a már eleve magas absztrakciós fokon álló nyelvi elemek jelentésváltozásának vizsgálata (másodlagos grammatikalizáció) (NARROG–HEINE 2012: 3).

A folyamat egymást átfedő szakaszaira a szakirodalom évtizedekre visszamenőleg felhívja a figyelmet (vö. HEINE 1992; HEINE–CLAUDI–HÜNNEMEYER 1991: 220–229; itt grammatikalizációs láncként írják le a jelenséget). Azokat az állomásokat, amelyek a lexikális és a grammatikai funkciót betöltő szakaszok között vannak, nem egyszerű elkülöníteni. A jelentés változásának különböző szakaszai nem feltétlenül bonthatók diszkrét részekre, a különböző állapotok között kontinuumot érdemes feltételezni.

A másodlagos grammatikalizációval kapcsolatban KÖNIG (2012: 2) megjegyzi, hogy új esetjelölők úgy is keletkezhetnek, hogy már meglévő esetjelölők funkciója kiterjed. A funkciók kiterjedése történhet úgy, hogy az adott nyelvi elem disztribúciója megváltozik: előfordul olyan nyelvi környezetben, amilyenben a korábbiakban nem, másfajta alaptagokkal másfajta körülményjelentést tud felvenni. DIEWALD (2006) felhívja rá a figyelmet, hogy az új funkciók a használatban jelennek meg, azt az új környezetet, amelyben a nyelvi elem újonnan fordul elő, és amelyben ezzel összhangban új funkciót tud betölteni vagy új jelentést felvenni, nem tipikus kontextusnak (untypical context) nevezi.

A funkcionális kognitív nyelvészet alapján az új jelentések az elsődleges jelentés kiterjesztődésével jönnek létre, a kiterjesztődésnek pedig kognitív motivációi vannak (LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK 2007: 148). Az elsődleges jelentés jelen esetben a történetileg elsődleges jelentés, ez legtöbbször egybeesik a prototipikus jelentéssel is, azonban a *-nak/-nek* ragnál nem ez a helyzet (erről bővebben l. a 2.2. pontban).

2.2. A *-nak/-nek* rag grammatikalizációja. A *-nak/-nek* rag latin elnevezése (datívuszrag) a hagyományos nyelvelírás szerinti részeshatározói (mint egyik leggyakoribb) funkciójáról, vagyis az adást jelentő igék bővítményének jelöléséről kapta a nevét (pl. *ad vki vkinek vmit*). Történetileg azonban – hasonlóan más határozóragokhoz – elsődlegesen helyviszonyt fejezett ki. A rag agglutinalizációval keletkezett, tehát egy lexikális elem és egy ősi határozórag összeolvadásából, amelyre több elmélet is létezik. A történeti kánonban valószínűleg leginkább elterjedt elmélet szerint a rag alapszava az alapnyelvi eredetű **nā* 'ez' jelentésű mutató névmás, ez agglutinálódott a szintén alapnyelvi **-k* latívuszraggal (KOROMPAY 1991a: 290). Egy másik elmélet megkérdőjelezi a **-k* raggal történő agglutinalizációt, valamint forrásként a **nIjV* 'közelség' jelentésű szót jelöli meg (YLIKOSKI 2011: 249–250). Felmerül a **neiga, jeik* szavakból való eredeztetés is (DÉR 2008), azonban mindegyik mű téri forrástartományú alapszóból eredezteteti a ragot.

Ezzel összhangban már a korai grammatikákban felmerült az igény annak jelzésére, hogy a rag eredetileg téri viszonyt jelölt. RÉVAI MIKLÓS (1806) grammatikájában a datívus helyett a szembehelyezkedést, irányulást jelölő casus relativus vagy oppositívus elnevezéseket preferálta, míg GYARMATHI SÁMUEL Affinitasában (1799) a penetratívus 'áthatoló' elnevezést javasolta.

A nyelvtörténeti és jelentéstani leírások a rag jelentés-kiterjesztődését a helyviszony jelölésétől a datívuszi jelentésen át a genitívusziig írják le és mutatják be (vö. pl. KOROMPAY 1991b; TOLCSVAI NAGY 2013: 262–263), ám a jelentés absztrahálódásának bemutatását megnehezíti, hogy a rag mindkét nagyobb (vagyis a datívuszi és a genitívuszi) funkciója adatolható már az első nyelvenlékeinkben is.

Annak a kérdése is felmerül, hogy vajon a datívuszi és a genitívuszi funkciók egyetlen poliszém jelentéshálózatnak a részei-e, vagy inkább homonímiáról beszélhetünk. A TNYt.-ban KOROMPAY KLÁRA *-nak/-nek¹*-ként hivatkozik a rag genitívuszin kívüli funkcióira, míg erre *-nak/-nek²*-ként (KOROMPAY 1991a), ezzel a kettő elkülönítése mellett foglal állást (de hangsúlyt fektetve az azonos eredetre). LADÁNYI MÁRIA (2008) a genitívuszt mint esetet (tehát nem a ragot magát) egy, a morfológiánál tágabb értelemben vett esetrendszer önálló elemeként javasolja megfontolásra. TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2013: 261–262) a rag jelentésének absztrahálódását négy lépésben mutatja be a téri viszony jelölésétől a birtoklásviszony jelöléséig, ezzel a poliszémia mellett foglalva állást. A jelen tanulmány is a poliszémia mellett érvel, ezt a történeti szövegtárak adataival támasztja alá.

3. Módszertan. A dolgozathoz a Magyar Történeti Generatív Szintaxis korpuszt (Ómagyar korpusz) használtam (vö. SIMON–SASS 2012). A korpusz egy része csak betűhű közlésben érhető el, egy kisebb része normalizáltan, tehát a mai helyesírás szerinti átírásban is szerepel, illetve bizonyos szövegek nyelvileg is elemezve vannak.

A korpuszsal többféle vizsgálatot végeztem. Egyrészt funkció szerinti statisztikai elemzést végeztem. Ehhez a normalizált, elemzett szövegekben kerestem rá a *-nak* és *-nek* esetraggal végződő névszókra. Ez összesen 10 106 szövegszót eredményezett. Az adatokból Excel segítségével véletlenszerű mintát választottam ki, 400 darabot (amely megfelelő mennyiségnek bizonyult ahhoz, hogy a teljes mintát reprezentálja). Ezeket elemeztem aztán kézzel funkciók szerint. A 400-as lista 11 vaktalálatot eredményezett, a számadatok tehát a 389 értékes találat fényében értendők. Ezekon kívül célzott kereséseket is végeztem, ezeket az adatok mellett CK minősítéssel jelzem, annak a korpusznak a megjelölésével, ahonnan származnak (ha ez különbözik az Ómagyar korpusztól). A célzott keresések forrásai – az Ómagyar korpuszon kívül – a Magyar Történeti Szövegtár (MTSZ.), a Történeti Magánéleti Korpusz (TMK.) és a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ2., v2.0.5) voltak.

A korpuszadatok annak figyelembevételével elemzendők, hogy nagy részük kódexekből, illetve az egyházi irodalomból származó, latin nyelvről fordított részlet, az emiatt jelentkező sajátosságokról a későbbiekben lesz szó.

A véletlenszerűen kiválasztott adatok között az alábbi funkciókat különítettem el (1–9.). A listában azt a funkciót, illetve szemantikai szerepet nevezem meg, amelyet a *-nak/-nek* ragos névszó a konstrukciójában betölt. Zárójelben jelölöm azt, hogy mekkora az előfordulása a listában, utána pedig egy-egy példa következik.

1. a névszó által jelölt entitás a mondatban valamely módon összetartozási viszonyban áll egy másik névszó által kifejezett entitással (219 szövegszó): *Istennek anyyala;*

2. egy folyamat RECIPIENSE / egy jelenet kedvezményezettje vagy kárvallottja: BENEFICIENS (85): *mondá a gyülekezetnek; mit használ embernek;*
3. azok a *-nak/-nek* ragos névszók, amelyeket személyjeles névutók vonzanak magukhoz (40, különválasztásuk okáról a későbbiekben lesz szó): *az képnek alatta;*
4. valamilyen mentális folyamatot, kiértékelést jelentő ige végpontját jelölő névszók (19): *boldognak mondanak engem;*
5. birtoklást jelentő *van/nincs* igék konstrukciójában a birtokost jelölő vonzatok (datívusz possesszívusz) (16): *ezeknek gyökerük nincs;*
6. egy jelenet, folyamat potenciális ÁGENSÉT/EXPERIENSÉT kifejező ragos névszó (4): *miképpen szokott embernek gyönyörködni az jó vendégségbe?*
7. egy folyamat (motiváló) okát kifejező névszó (3): *minek menétek ki látni?*
8. a névszó által jelölt entitás egyszerre érintettje a folyamatnak, és ugyanakkor birtokos viszonyban áll egy másik névszóval (birtokos részeshatározós szerkezetek) (2): *embereknek ez világi jószágukat elorozzák;*
9. egy mozgásos folyamat térbeli végpontját kifejező névszó (1): *lábaimnak töröket hajigált.*

A továbbiakban a példák az Ómagyar korpuszból lehívott véletlen listából származnak, zárójeles jelzés esetén pedig egyéb, célzott keresés eredményei más korpuszokból. A CK jelzés az Ómagyar korpuszból lekérdezett célzott keresést jelenti, tehát a véletlen listán kívüli adatot. Az Ómagyar korpuszból származó adatok eredeti leelőhelyét zárójelben közlöm a korpusz jelzéseit használva.

4. Eredmények

4.1. A téri viszonytól a birtokos viszonyig. A történetileg elsődleges jelentés egy mozgásos folyamat végpontját vagy egy térbeli pont felé irányulást fejez ki. A legtöbb határozóraghoz hasonlóan a *-nak/-nek* rag is helyviszonyt fejezett ki elsődlegesen. Ez a rész azt tárja fel, milyen állomásokon keresztül absztrahálódott a rag jelentése a helyviszony kifejezésétől a hagyományos értelemben vett datívuszi viszonyokig: a RECIPIENS, majd a BENEFICIENS kifejezéséig.

A jelentés kiterjesztésének kognitív motivációját a latívuszi (*hová?* kérdésre válaszoló) irányulás adja. A *t é r i v i s z o n y t* kifejező *-nak/-nek* rag az MNSz2. és az Ómagyar korpusz véletlen mintáiban is ritkán fordul elő. A korai nyelvemlékekben való ritka előfordulását SIMONYI (1888: 278) a „szolgai fordítással” magyarázza, vagyis azzal, hogy ebben a funkcióban erre a határozóragra a fordító-nak nem volt szüksége. Az Ómagyar korpuszból az ismertetett módon vett 400-as mintában mindössze egy ilyen fordult elő:

- (1) hálókat vetett nekem ellenségem, valahova megyek vala, és én *lábaimnak* töröket hajigált (FestK. 369)

A legkonkrétabb jelentésben a rag szerkezetében levő elsődleges figura¹ egy fizikai határokkal rendelkező entitás, amely képes mozogni vagy mozgatható

¹ A rag jelentésében levő sematikus figurákra vonatkozó kognitív nyelvészeti magyarázathoz vö. Tolcsvai Nagy 2013: 66–68.

(itt: *török*), amely egy térbeli útvonalon közeledik a rag szerkezetében levő másodlagos figura felé (itt: *lábaim*), amely szintén fizikai határokkal rendelkező dolog. A rag a fonológiai póluson a másodlagos figurán jelenik meg. Az elsődleges figura az ösvény végén érintkezik is a másodlagos figura felületével.

A térbeliség értelmezhető azokban a szerkezetekben is, amelyekben a *-nak/-nek* ragos névszó egy folyamat CÍMZETTjét dolgozza ki. A *-nak/-nek* ragos névszó CÍMZETtként tipikusan adást vagy mondást jelölő igék bővítményeként fordul elő. A mondást jelentő igék már nem az OKOZOTT MOZGÁS forгатókönyvi sémáját idézik fel, tehát nem tárgymanipuláció történik, hanem egy információ célba juttatása.

(2) [Jézus a kenyeret] adta *azoknak*, kik övele valának (MünchK. 60rb)

(3) mondjad az én *atyámfiaának*, hogy ossza meg énvelem az örökséget (JordK. 569)

A (2)-ben a kenyér Jézustól azokhoz kerül, akik a társaságában vannak. A kenyér ezután önáluk lesz. A (3)-ban az *atyámfiaának* komponens azt a szereplőt dolgozza ki, akihez az információ a felszólítottól kommunikáció útján eljut. Ezekhez képest egy elvontabb viszonyt fejez ki az olyan *-nak/-nek* ragos főnév, amely a folyamat egyik érintettjét dolgozza ki. A (4) mondatban a *-nak* ragos komponens (*Simonnak*) egy elvont folyamat végpontját dolgozza ki: Simon nem egy tranzakció vagy egy információátadás végpontját jelöli, hanem a jelenetbe bevonódott személyt, aki az eseménynek az átéelője, a történet ismeretében pedig akár kedvezményezettként is értelmezhető.

(4) feltámadt Urunk bizonytal, és megjelent *Simonnak* (JordK. 619)

A jelentéskiterjesztés láncolatában ennek az ágnak a következő állomása az, amikor a *-nak/-nek* ragos főnév már nemcsak azt jelöli, hogy egy szereplő egy átadási folyamat címzettje, hanem a megnyilatkozás kontextusából azt is tudjuk, hogy a jelenet az adott szereplőt valamilyen módon érinti. A *-nak/-nek* ragos komponens azt a szereplőt is ki tudja fejezni, akinek a számára az a folyamat vagy jelenet, amelynek ő az érintettje, kedvező (5) vagy kedvezőtlen (6). Ebben az esetben az érintettség jelentése azzal a jelentésmozzanattal egészül ki, hogy a címzett számára a jelenet pozitív vagy negatív, tehát ő maga nem egy semleges végpont. A dolgot a kettőt összefoglalóan BENEFICIENSként említi, és nem foglal állást abban, hogy – akár történetileg, akár szemantikailag – a semlegestől a pozitív vagy a negatív pólus felé történő elkülönbözés-e az elsődleges. A BENEFICIENS tehát nem a BENEFICIENS : MALEFICIENS dichotómiában értelmezendő.

(5) dicsőség *Atyának* és *Fiúnak* és *Szentléleknek* (FestK. 11)

(6) mit használ embernek, ha mindez teljes világot elnyerje, ő *lelkének* kediglen veszedelmet leljen? (JordK. 406)

A (6) példa arra is jó, hogy megmutassa, miért érdemesebb a jelen vizsgálat keretein belül egységként kezelni az érintettség két változatát. A konstrukció ígéje

(*lel*) ugyanis polaritás szempontjából semleges. A konstrukció azért lesz negatív jelentésű, mert a benne TÉMAként megjelenő tárgyragos komponens negatív értékjelentésű. Ez pedig implicit tartalomként visszahat az első tagmondatra is: az eredetileg pozitív értékjelentésű *használ* igét tartalmazó konstrukció jelentésének a polaritása lesz negatív.

Fontos megemlíteni a datívusz és a genitívusz közötti átmeneti elemeket. A datívusz és a genitívusz közötti átmeneti állomásként szokás említeni egyrészt az ELEKFI LÁSZLÓ (1993) által birtokos részes-határozónak hívott szerkezettypust. Ez a mondat szerkesztési mód KOROMPAY KLÁRA magyarázata szerint (1991a: 302) hozzájárulhatott ahhoz, hogy a részes-határozó *-nak/-nek* ragja a birtokos jelző kifejezőeszközzé válhasson. Ugyanis a *-nak/-nek* ragos főnév után van egy (harmadik személyű) birtokos személyjeles főnév, amely valóságvonatkozásában a *-nak/-nek* ragos főnév (birtokos) birtoktárgya lehetne:

- (7) gonoszabbak az rágalmozók az orvaknál és az tolvajoknál, kik *embereknek* ez világi jószágukat elorozzák (GuaryK. 014/04)

A (7)-es példában az alábbi szerkezeti sajátosságok figyelhetők meg. A mondat igéjének (*elorozzák*) van egy *-nak/-nek* ragos bővítménye, amely kifejezi a jelenet azon szereplőjét, amelyik az ige által jelölt folyamat kárvallottját jelöli. Ez azonban szintaktikai viszonyban van egy másik, birtokos személyjeles névszóval (*jószágukat*), amellyel a birtokos jelzői szintagmától eltérően többes szám harmadik személy esetén is egyeztetve van mind számban, mind személyben.² Így a *-nak/-nek* ragos bővítmény (*embereknek*) egyszerre dolgozható fel BENEFICIENSKént és egy másik entitással való összetartozási viszonyban (*embereknek jószágukat*) is az adott situációban.

Az átmeneti elemek közül a fentebb elemzett a datívuszi jelentéscsomópont-hoz, míg az ún. datívusz possesszívusz szerkezet a genitívuszihoz áll közelebb. A datívusz possesszívusz konstrukciója tartalmazza a *van/nincs* létigét, amely birtoklást jelent; a szerkezetben van egy birtokos személyjeles névszó, amellyel a *-nak/-nek* ragos névszó valamilyen összetartozási viszonyban áll.

- (8) mýnemew mondhatatlan haznalatus gýmelchý vannak az aldot zent kereztnek eelő *fájanak*³ (CK, ÉrdyK. 537b)
 (9) ennél nagyobb szeretete *senkinek* nincs (JordK. 681)

A (8)-ban a szerkezet alaptagja a *van* ige, a „birtoktárgyként” való létezőt a harmadik személyű birtoktöbbséjtő jeles és emiatt a paradigmatis zéró birtokos

² Ma a tipikus birtokos jelzős szerkezet tagjai vagy csak számban (*ő könyvük*, de **ők könyvük*), vagy csak személyben (*a fiúk könyve*, de **a fiúk könyvük*) vannak egyeztetve. Megjegyzendő, hogy (mint ahogy KOROMPAY 1992a: 346–348 beszámol róla) az ómagyar korban ez csak részben volt igaz: egyes kódexek egyeztették az ilyen típusú szerkezetek tagjait számban és személyben is.

³ Mai átiratban: minemű mondhatatlan használatos gyümölcei vannak az áldott zent keresztnek élő *fájanak*.

személyjeles névszó⁴ jelöli (*gyümelchÿ*). A (9)-ben a *nincs* ige konstruálja meg a birtoklást mint folyamatot, a birtoktárgy az *-e* birtokos személyjeles *szerepete*. A két szerkezetben közös, hogy az összetartozást mindenképpen jelölni kell alakilag is *-nak/-nek* raggal, mert a tipikushoz képest fordított sorrendben szerepelnek a szerkezeti tagok: a birtoktárgy ugyanis megelőzi a birtokost.

HEINE (1997: 59–61) a CÉL sémával írja le az ilyen típusú birtokos szerkesztésmódot több nyelvben, így a magyarban is. A következőképpen írja le a sémát (HEINE 1997: 59, fordítás tőlem):

„Y exists to/for X > X has, owns Y” – ’Y X-nek/X számára létezik > X birtokolja Y-t, rendelkezik vele”

Az adatok több mint fele *összetartozást*, vagyis genitívuszi jellegű viszonyt fejez ki. A genitívuszi jellegű viszonnal kifejezett összetartozás rendkívül sokféle lehet (vö. HADROVICS 1969: 139–177). Ezeket az egyszerűbb kezelhetőség céljából egy kategóriába tartozóként kezelem. KITTILÄ és YLIKOSKI (2011) az uráli nyelvcsalád több nyelvében vizsgálták a CÉL, a RECIPIENS és a KÖZELSÉGI CÉL szemantikai szerepeinek kidolgozásában részt vevő esetragokat. Ebben a tanulmányukban megjegyzik, hogy például a tipikusan az *ad* igével kifejezett konstrukciókat nemcsak az OKOZOTT MOZGÁS konstrukcióiként lehet felfogni, hanem az OKOZOTT BIRTOKLÁS konstrukcióiként is (KITTILÄ–YLIKOSKI 2011: 32).

(10) vette az eleve vetettnek kenyerét, és megette, és adta *azoknak*, kik övele valának (MünchK. 60rb)

(11) szabadság adaték *Pálnak ő magának* lakozni (JordK. 795)

A (10)–(11) mondatokban az *ad vki vmit vkinek* konstrukciót érdemes vizsgálni, annak is a PÁCIENS szereplőjét (a kidolgozás módja (10)-ben aktív, itt ez a *-t* ragos névszó: *kenyerét*, (11)-ben passzív, ebben a mondatban ez a grammatikai alany: *szabadság*). Az „adás” a (10) mondatban valóban valaminek valahonnan valahová juttatását jelenti a térben, pontosabban: egy humán szereplő (a jelenet ÁGENSE) egy vagy több másik humán szereplőnek (*azoknak*) juttat el a térben valamit (*kenyerét*). A kenyér térbeli kiterjedéssel rendelkező dolog, ezt a RECIPIENS megkapja, és onnantól kezdve rendelkezik vele. A (11) mondatbeli PÁCIENS elvont fogalom (*szabadság*), így ott az „adás” csak metaforikus lehet, ebben a mondatban az kerül előtérbe, hogy a RECIPIENS rendelkezik az „odaadott” dologgal. KITTILÄ és YLIKOSKI (2011: 32) a RECIPIENS szemantikai szereplőt a CÉLTől úgy különbözteti meg, hogy az előbbi alkalmas a birtoklásra, míg utóbbi nem.

A genitívuszi szerepű *-nak/-nek* ragok gyakoriságát illetően kódexszövegek vizsgálata során KOROMPAY KLÁRA is hasonló eredményre jutott (1991b: 375, részletesebben 1992b: 358–361, 406–408). Az ilyen funkcióban álló *-nak/-nek* rag a tárgyrag után a második leggyakoribb névszórag a kódexekben, ez a latin szövegmintáknak is köszönhető. Mivel a latinban a genitívusznak testes kifejezőeszköze

⁴ Többes birtok esetén egyes szám harmadik személyben birtokos személyjel nem jelenik meg. Vö. *gyümölcs-ei-m*, *gyümölcs-ei-d*, *gyümölcs-ei-(ø)*.

van, a szerkezeti hűségre is törekedő fordítók a magyarban is ezt a változatot alkalmazták. Másrésztől viszont fontos megjegyezni, hogy a kortárs szövegeket tartalmazó Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz2.) korpuszában is ez a leggyakoribb funkciója a ragnak.

Az Ómagyar korpuszban előfordulnak olyan többszörös birtokos szerkezetek is, ahol több ilyen funkció is alakilag jelölve van a *-nak/-nek* raggal:

- (12) Jézus Krisztus, Isten *fiának evangéliumának* eredete (JordK. 453)
- (13) hisztek *Istennek Fiának* nevében (JordK. 873)
- (14) lakozik vala az pusztában *Izraelnek kijelentésének* ideiglen (JordK. 521)

A (12)-ben három birtokos szerkezet is van, amelyből kettőt raggal is jelöltek. A (13)-ban mind a két birtokos szerkezet jelölve van raggal is, holott itt az egyik rag elhagyása az érthetőségen sem változtatna; a többszörös birtokos viszony maga is azt motiválta, hogy a viszony többszörösen jelölve legyen (KOROMPAY 1991a: 301) az alaptagon és a bővítményen is (*-nak/-nek* raggal). A (14)-ben a *kijelentésének ideiglen* szerkezetben látszólag egyszeres a viszony jelöltsége, mivel nem *idejéiglen* olvasható. Ugyanakkor az *idő* szótó hangszint és időtartamot váltakoztató típusa (*idő* : *ide-*) miatt ebben a szóalakban a szóalak belsejében lévő *-i* birtokos személyjel és a terminatívuszi esetrag (*-ig*) *i-*je egybeesnek. Ez különösen akkor jellemző az egyes számú birtokra utaló *-je* morféma esetében, ha a jelet további toldalékmorfémák követik (KOROMPAY 1992a: 333).

Ezzel egybevág az is, hogy a nyelvtörténeti megállapítások alapján a birtokos viszony jelölése az egyszerűbbtől az egyre jelöltebb felé haladt (KOROMPAY 1991a: 300). A kapcsolatot tehát a rag további jelentései (főként a latívuszi és a datívuszi mint a történetileg elsődleges, illetve az egyik gyakori funkciója) és e között a jelentése között motiválnak érdemes tekinteni.

A véletlen listában előfordultak olyan elemek, amelyekben a birtokos személye többszörösen is jelölve van. Ilyenek:

- (15) illik *embernek ő fiának* felmagasztatni? (JordK. 672)
- (16) édes *megváltónknak ő* szent evangéliumában (JordK. 351)
- (17) nincs *valakinek ő* élete a bőségben (MünchK. 70rb)

A (15)–(17) példákban a *-nak/-nek* esetraggal jelölt birtokos mellett ott áll egy nominatívuszban levő *ő* személyes névmás, amely szintén a birtokos személyére utal, a kettő közötti viszony koreferens, vagyis ugyanarra a szövegvilágbeli szereplőre vonatkoznak. A nominatívuszi személyes névmás kitétele ebben az esetben a *nyomatékosítás* szerepét szolgálhatja (SIPOS 1991: 362).

A névutós szerkezetek a véletlen minta 10%-át adják ki. ZSILINSZKY ÉVA (1991: 453) a birtokos jelzői funkció jelölésének lehetőségével magyarázza a szerkezet kialakulását. A birtokosi funkció kialakulása tehát korábbi, mint a *háznak mellette* típusú szerkezet létrejötte. Ezt az támasztja alá, hogy a legkorábbi nyelvemlékekben a *-nak/-nek* ragos névszó csak birtokosi funkcióban fordul elő, míg a kódexekben már a személyjeles, *-nak/-nek* ragos névszót vonzó névutók is. Ez utóbbi

olyan jelentős konstrukciós sémának bizonyult, hogy az ómagyar kor végén változtak névutók mellett előforduló névszók ragos és ragtalan változatai, sőt előfordultak olyan névutós szerkezetek is, amelyek nem alakulhattak ki birtokos szerkezetből, és ezekben az esetekben általában a személyjel sem jelent meg a névutón (ZSILINSZKY 1992: 705–706). A szerkesztésmód analógiája azonban kiterjedhet ezekre az alakokra is. Sőt, a TNYT. vizsgálatai szerint személyjelet felvenni nem tudó névutó mellett is előfordult *-nak/-nek* ragos névszó (a *vminek túl* szerkezetben). Az általam vizsgált korpuszrészletben nem fordult elő olyan *-nak/-nek* ragos névszót vonzó névutó, amelyiken ne lett volna személyjel.

(18) Péter kediglen áll vala az *ajtónak kívüle* (JordK. 690)

(19) mi, kik ez szent *hitnek miatta* üdvözítőnket követjük (JordK. 351)

A mai magyar nyelvben az ősi névutókkal a genitívuszi funkciójú *-nak/-nek* leginkább metaforizálódott szerkezetekben vagy igekötővé is vált névutókkal alkotott igekötős igék vonzataként fordul elő.

(20) részegen megint *mellényült a kilincsnek* (Google-keresés)

Továbbá a mai magyar nyelvben újabb keletkezésű, testesebb személyjeles névutók is vonzanak *-nak/-nek* ragos névszót. Megfigyelhető azonban, hogy ezekben az esetekben a *-nak/-nek* rag a tartalmasabb jelentésű fővevekről gyakran elmarad, leginkább csak névmásokon jelenik meg, valamint olyan helyzetekben, amikor a névutó szórendileg megelőzi a szerkezetileg hozzátartozó névszót. Az MNSz2.-ben célzottan rákerestem három újabb keletkezésű genitívuszi funkciójú *-nak/-nek* ragos névszót vonzó névutó, a *dacára*, *ellenére*, *céljából* névutók kollokációjelöltjeire a névutóktól eggyel balra, tehát a közvetlenül előtte álló szóra vonatkozóan. A lekérdezés a kollokációjelölteket szóalak szerint listázza.

A *dacára* 7512-szer szerepel a korpuszban. A leggyakoribb kollokációjelöltök az olyan névmások, mint *annak*, *ennek*, illetve *mindennek*. Az első száz kollokációjelölt közül (az ismétlődő adatokat nem számítva) tíznél többször csak az *ellenkezésének* főnév fordul elő a keresett pozícióban a névutó mellett raggal ellátva. Az *ellenére* 231 637-szer fordul elő a korpuszban. A három leggyakoribb szövegszó a névutót közvetlenül megelőző pozícióban az *ennek*, az *annak*, illetve a *mindezek*. Az első száz kollokációjelölt között nincsen *-nak/-nek* ragos nem névmási szófajú szó, csak ragtalan. A *céljából* 35 092-szer szerepel a korpuszban. Az első száz kollokációjelöltje (a 89. helyen álló) *annak* kivételével alanyesetben álló névszó.

Akkor azonban, ha a névutó megelőzi a névszót, tehát nem a prototipikus névszó névutó szórend áll fenn, a névszón a *-nak/-nek* rag is megjelenik, mivel a szórend egymagában nem képes kijelölni ezt a funkciót:

(21) *dacára* a nagy *szélnek* el-nyargaltam Nagyszarvára. (MNSz2.)

A *dacára* névutó esetében megjegyzendő, hogy 66 olyan előfordulása van az MNSz2.-ben, amely a „*dacára, hogy*” szerkezetben szerepel, vagyis a nélkül a névszó nélkül fordul elő, amelyhez névutóként járulhatna:

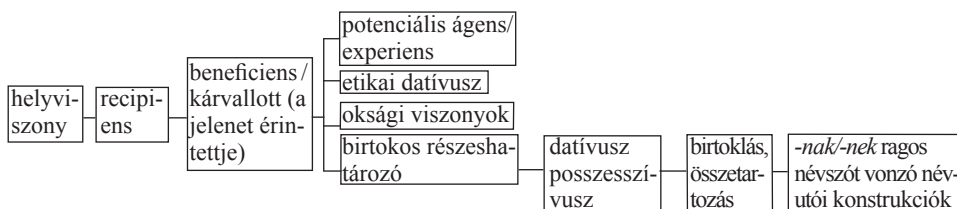
(22) derüsen süt a nap, *dacára hogy* itt az ősz. (MNSz2.)

Az ilyen esetekben az *annak* mutató névmás utalószóként kitehető lenne, de a megnyilatkozó ezzel a lehetőséggel nem él. Mivel az *annak* utalószóként szerepelne, a neki alárendelt tagmondat (*hogy itt az ősz*) az utalószó nélkül is kidolgozza az általa jelölt jelenetet. A szerkezet két mintázat vegyüléseként is értelmezhető:⁵ az *ősz dacára* és a *dacára annak, hogy itt az ősz* lehetséges kidolgozási módok vegyülése is lehet a (22)-ben olvasható szerkezetípus. Az ilyen típusú, birtokos szerkezetből létrejött, ragos vagy ragtalan névszót tartalmazó névutós szerkezeteknek a ragos és ragtalan névszóval való váltakozását a TNyt. is leírja (ZSILINSZKY 1992: 706).

4.2. Elágazások a datívuszi csomópontból. A vizsgálat egyik előfeltevése az volt, hogy a grammatikalizációs útvonalak nem balról jobbra tartó, lineáris ösvények, hanem elágazások és visszacsatolások is találhatóak rajta. Az 1. ábra szemlélteti az elágazásokat a datívuszi csomópontból:

1. ábra

A grammatikalizációs útvonalak a datívuszi csomópontból

Az elágazások az etikai datívusz (dativus ethicus), az oksági viszonyok kifejezése és a potenciális ÁGENS/EXPERIENS kifejezése felé történnek. Az etikai datívuszról RÁ CZ és SZEMERE (1985: 86) azt jegyzi meg, hogy a *nekem* alakban fordul elő a magyarban, és az indulatos beszéd jellemzője. A német leíró nyelvtanok azt hangsúlyozzák, hogy az etikai datívusz a beszélőnek a személyes, belső érdekelttségét fejezi ki (PETE 1998: 302), vagyis itt is az egyes szám első személyre redukálódik a használata. A cseh nyelvben az egyes szám második személyű személyes névmás datívuszi alakja is képviselheti ezt a funkciót; FRIED (2014: 13–14) a (második személyű) névmás diskurzuspítő funkcióját emeli ki: az általa kifejezett szereplő magának a diskurzusnak a résztvevője, őt teszi hangsúlyossá.

PETE (1998: 302–303) továbbá kiemeli, hogy a legtöbb európai nyelvben (francia, német, lengyel, cseh stb.) létezik ez a szerkezet-funkció típus. Ennek magyarázataként egy közvetítő nyelvnek a hatását feltételezi a jelenség mögött.

Az etikai datívusz egy lehetséges forrásszerkezete a többszörösen jelölt birtokos szerkezet lehet (a személyjelölés hangsúlyozása miatt):

(23) *neki az ő* élete nem hagyott az koporsóban (Károli ApCsel. 2,31)

⁵ Köszönöm LADÁNYI MÁRIÁNAK, hogy felhívta erre a figyelmemet.

A *nekem az én* paradigmásorba illeszkedő szerkezet előfordulhat olyan mondatokban is, ahol nem könnyű eldönteni, hogy etikai datívusról vagy a birtokos személyét nyomatékosabbá tevő névmásról van-e szó:

(24) Ne bántalmazták *nekem az én* őrizeteseimet. (MNSz2.)

A (24) alátámasztja a birtoklás többszörös kidolgozottságát jelölő *-nek* ragos személyes névmás és az etikai datívuszi funkció közelségét. A *ne* tagadószó megjelenése még közelebbivé teszi az etikai datívuszhoz ezt az előfordulást, hiszen az etikai datívusz gyakran fordul elő tiltó mondatokban.

A *nekem az én* keresés az MNSz2.-ben 88 találatot ad ismétlésekkel együtt, azokat levonva 74 találattal számolhatunk. Ebből 5 találat ugyanazon birtoklást teszi többszörösen kidolgozottá. Ez még állítmányi pozícióban, az *enyém* névmással is előfordul:

(25) Ők nem az én gyerekeim, [...] *nekem az enyéme* az I/B-sek. (MNSz2.)

A példák mutatják a *-nak/-nek* rag különböző megvalósulásainak egymással összefonódó és a mentális feldolgozásukban összefüggő rendszerének egy részletét. Több funkcióban is látunk olyan példákat, amelyek konstrukciós sémájában benne van egy adott lexéma nominatívuszi (alakilag jelöletlen) és datívuszi esetalakja is. Előfordulhatnak olyan esetek, amelyekben a) a *-nak/-nek* ragos és az alanyesetű szó különböző funkcióban fordul elő (vö. *elég nekem az én nyomorom*), b) a *-nak/-nek* ragos névszó hangsúlyosabbá teszi az alanyesetű szót a birtokosi funkciójában (vö. (25)), c) az etikai datívuszi funkcióban a kommunikációs szituáció egyik résztvevőjét emeli ki (vö. (24)). A szerkezetípus funkciója tehát lehet akár a birtokos jelölése, akár a résztvevői szerep kiemelése, hangsúlyosabbá tétele; ez utóbbi esetben funkciója elsődlegesen pragmatikai.

Az o k s á g i k a p c s o l a t kifejezése a teljes jelentéshálózatnak az etikai datívuszhoz hasonlóan szintén egy periférikus eleme. A latívuszi irányulás a ragnak ennél a jelentésénél a legkevésbé markáns, azonban – ahogy több esetben is – itt is látható az, hogy a kiterjesztés következtében megjelenő újabb jelentések maguk is a jelentés kiterjesztésének motiváló tényezői lehetnek.

Az oksági viszony kifejezése a *-nak/-nek* raggal általában valamilyen érzelmet jelentő alaptaggal kapcsolódik össze (pl. *hálás valaminek, örül valaminek* stb.). Az ilyen típusú szerkezetek kialakulását az motiválja, hogy az érzelmet az érzelmek kiváltója iránt ki lehet fejezni. Ez a folyamat metaforikusan felfogható úgy, hogy az érzelmek (egy metaforikus ösvényen) eljuttathatók a kiváltójukhoz, az érzelmkifejezés tulajdonképpeni céljához. A következő mondatban a konstrukció az *ad* igével van kidolgozva:

(26) áldást mondjunk Úrnak, hála adassék *Istennek* (CzechK. 149)

A (26)-ban a konstrukció passzív (*hála adassék Istennek*), tehát a nominatívuszi esetalakban lévő (alakilag jelöletlen) névszó valójában a PÁCIENS tematikus

szerepét veszi fel. Ebben a konstrukcióban tehát a hála az, amelyet a metaforikus ösvényen egy feladó a címzethez juttat el. A címzett ebben az esetben a *-nek* ragos komponens. A jelentés kiterjesztése ebből a jelentéstípusból innen akár az ige nélküli konstrukciók (pl. *hálás valaminek*), akár az érzelmet, lelki tartalmat kifejező igés szerkezetek felé történhet.

(27) *hín az ember a beszédnek, melyet mondott vala Jézus, és elmegyen vala*
(MünchK. 88vb)

A (27) mondatban a *-nek* ragos névszó, a *beszéd* az az ok, amelybe a jelenet mentális ágense (*ember*) belehelyezve a hitét (*hín* ige) a távozására okot ad. Így tehát a latívuszi irányulás is értelmezhető.

A *-nak/-nek* raggal kifejezett oksági viszony a cél kifejezésével is összeér több szempontból is. A *minek?* kérdő névmás sematikusán kérdez rá egy jelenet okára vagy céljára.

(28) *minek* menétek ki az pusztában? látni szél miatt háborgott nádat-e?
(JordK. 544)

Ebben a példában nem lehet biztonsággal eldönteni, hogy a folyamat okára vagy céljára kérdez-e rá a megnyilatkozó. Az ok és a cél ebben az esetben a *-ni* főnévi igenévi képzőben is összeér (*látni*), amely szintén latívuszragra vezethető vissza történetileg (A. JÁSZÓ 1991: 342).

Az érintettségnek egy módja, amelyet datívuszi esetalakú névszó fejez ki, az a szerkezet, amelyben – az eddigiekkel ellentétben – a jelenet első leges figuráját fejezi ki a *-nak/-nek* ragos névszó, tehát ő a jelenet potenciális ÁGENSE/EXPERIENSE. Ezek deontikus modalitású szituációkban jelennek meg tipikusan. A deontikus modalitású jelenet valamilyen kötelezettséget, szükségességet dolgoz ki (vö. TALMY 2000). A deontikus jelenet egy tipikus konstrukciós sémája az, amelyben a szükségességet folyamatként dolgozza ki leggyakrabban a *kell* ige/segédige, a szükséges folyamatot pedig egy főnévi igenévi komponens konstruálja meg. Az elvárás/erő a datívuszi esetalakban álló névszó által jelölt szereplőre hat.

NÆSS (2008: 574–575) szerint az érintettség hozzátartozik a datívuszi eset magjelentéséhez, az esetjelölők jelentéseit pedig ez is motiválja. (Mivel NÆSS datívuszi esetről, azaz tulajdonképpen az esetfunkciók szintjéről beszél, ennek többféle – morfológiai vagy más eszközzel történő – kidolgozása, többféle esetjelölője is lehet.) Más nyelvekben is kifejez a datívuszi esetjelölő ÁGENST vagy EXPERIENST (l. NÆSS 2008), a japán nyelvben a passzív mondat szerkezetekben az ÁGENS datívuszi esetalakban áll (NARROG 2010: 75). Közös tehát az, hogy sajátos szerkesztésmód tartozik ahhoz az esethez, amikor nem az alapalak (nominatívusz) fejezi ki a folyamat alanyát, mert az előtérben álló folyamat maga a szükségesség.

(29) illik embernek ő *fiának* felmagasztatni? (JordK. 672)

(30) szólván énvelem: jöjj fel ide, és megmutatom teneked, *kiknek* hamar be kell telnie (JordK. 891)

A fenti (29)–(30) példákban a kiemelt *-nak/-nek* ragos névszók a főnévi igenév által kidolgozott folyamatnak azon szereplői, akikre a folyamat mint elvárás hat. A (segéd)ige – főnévi igenév – *-nak/-nek* ragos névszói konstrukció nemcsak a tipikus deontikus modalitással összekapcsolódva fordul elő az Ómagyar korpusz vizsgált részében:

- (31) mert miképpen szokott *embernek* gyönyörködni az jó vendégségbe ételbe italba és vigasságba, ezenképpen az istenszerető lélek gyönyörködik édeskedik és vigadoz az isteni szeretetbe (GuaryK. 009/18)

Ebben a mondatban a deontikus konstrukciós séma motiválhatta a kidolgozás módját: a *szokott* segédige a hagyományos elemzés szerint összetett állítmányt hoz létre egy főnévi igenévvvel, amelynek az alanyát nominatívuszi esetalakban álló főnév dolgozza ki tipikusan. Vagyis a mondat kidolgozható lenne úgy is: *miképpen szokott az ember gyönyörködni az jó vendégségbe...*

A *-nak/-nek* ragos névszó ÁGENSKÉNT/EXPERIENSKÉNT egyéb, nem deontikus modalitású mondatokban is előfordulhat. A következő (32) mondatban a *-nak* ragos névszó szintén a főnévi igenév által jelölt folyamat végzője, a mondat állítmánya pedig két, egymásnak mellérendelt melléknév, amely a főnévi igenévi folyamatot jellemzi.

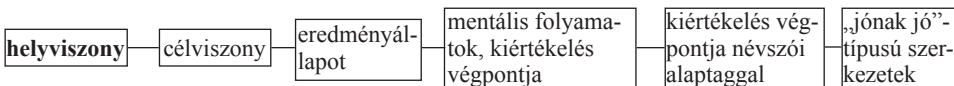
- (32) ime mily jó és mily gyönyörű *atyafiaknak* egybe lakozniuk (FestK. 131)

DABROWSKA (1997: 96) a lengyel datívuszi esetjelölő kapcsán kiemeli, hogy a lengyel nyelvben a datívuszi esetalakban álló EXPERIENS szerepű névszók általában nem aktívak, a jelenetnek nem akaratlagos elvégzői, a folyamat kontrollja nem az ő hatáskörükben van. Ez jellemző az itt bemutatott magyar szerkezetekre is.

4.3. Egy másik útvonal: a magasabb absztrakciós fokon álló funkciók felé. A *-nak/-nek* rag jelentéshálózatáról szóló eddigi történeti grammatikai kutatásokban elhanyagolták azt a grammatikalizációs ösvényt, amely nem a birtoklást kifejező funkciók felé vezet. Ezt mutatja be a 2. ábra:

2. ábra

Grammatikalizációs útvonal a magasabb absztrakciós fokon álló funkciók felé

A (28)-as példa mutatta az ok-cél viszonyok összeérését a nyelvben. A z i r á n y u l á s o s v i s z o n y o k t ó l a m e n t á l i s f o l y a m a t o k v é g p o n t j á i g a j e l e n t é s k i t e r j e s z t é s t a v a l a m i l y e n m e t a f o r i k u s c é l b a v á l ó e l j u t t a t á s m o t i v á l j a. E z a l e g k o n k r é t a b b a n v a l a m i l y e n e r e d m é n y á l l a p o t k i f e j e z é s e l e h e t, e z p e d i g a z e g y é b á l l a p o t v i s z o n y o k k a l r o k o n:

- (33) [téged] az Isten is *építésznek* teremtett (MNSz2.)

- (34) ő királyfi volt, de egy gonosz tündér *disznónak* varázsolta (MNSz2.)

A (33)–(34) mondatok által vázolt jelenet egy állapotváltozás, amelynek során egy entitás egy bizonyos állapotból egy másik állapotba kerül – ezt a végső, eredményállapotot dolgozza ki a *-nak/-nek* ragos névszó (*építésznek, disznónak*). Az ilyen komplex határozókat, amelyek egyszerre fejeznek ki állapotot, célt és eredményt, a szakirodalom faktívuszi határozóknak nevezi (KESZLER 2000: 441). Ezek tehát nem tisztán végállapotok: a figyelem előterében egy ösvény végpontja van, amely az a funkció, amelybe a jelenet PÁCIENSE kerül az ige által vázolt folyamat révén. A jelenet teljes hatókörében azonban benne van az is, hogy ezután ebben az állapotban létezik és funkcionál tovább a szereplő.

A jelentés kiterjesztésének egy absztraktabb fokozata, amikor az ilyen típusú szerkezetek egy beszédaktusige vonzataként fordulnak elő. Az ilyen szerkezetekben a *-nak/-nek* ragos komponens a szereplőnek azt az eredményállapotát fejezi ki, amely a deklaratív beszédcselekvés eredményeképp a szereplőre vonatkozóan létrejön a valóságban (vö. SEARLE 1979; AUSTIN 1990).

(35) állj közénkben, tisztességgel megajándékozunk, és zászlótartónak tesszünk (TMK, 1758)

(36) pedig már arra gondoltam, hogy megteszem *titkáromnak* (MNSz2.)

Ezekben az adatokban tehát a beszédcselekvés alapján az egyik figura állapotában változás következik be. Bemutatható olyan funkciója is a *-nak/-nek* ragnak, amelyben a figyelem előterében egy relatíve statikus állapot áll. Ezek azok a példák, amelyeket a hagyományos leírás főként az esszívuszi állapotváltozók közé sorol. Az ilyenek a *valahogyan*, *valamiként* létevést fejezik ki. A *-nak/-nek* raggal ennek több altípusát is ki lehet fejezni, a tanulmány ezek közül itt tárgyalja a predikatívuszi szerkezeteket, amelyek valóban mentális folyamatok végpontját jelölik, illetve a nunkupatívuszi szerkezeteket, amelyek a *valahogyan* történet megnevezést jelölik.

A mentális folyamatok végpontját adó, igei alaptagú szintagmákat már az Ómagyar korpusz vizsgált részében is meg lehet találni. Előfordult statikus állapotot jelölő *-nak/-nek* ragos névszó is:

(37) én mindenestül tiéd vagyok, azért nincsen semmim [...], mit adhatok te nagyságos *ajándékodnak* (JókK. 47/2)

(38) valaki alítja magát *utolsónak*, ez illetén leszen első az szent alázatoságnak miatta (CK, GuaryK. 053/04)

Az ide tartozó 19 adat közül a legtöbb abba a típusba tartozik, amely a *valahogyan* való megnevezést/megnevezhetőséget fejezi ki. A 19 adat közül 11 a *mond(atik)* vagy a *hív(atik)* igékkel fordul elő, a jelenet egy szereplőjét tesz ki elérhetővé a nevük megjelölése által:

(39) az én házam imádságnak *házának* hívattatik (JordK. 419)

(40) [Jézus] elmene más tartományban az pusztához közel az városban, ki mondatik *Efraimnak* (JordK. 669)

A *-nak/-nek* ragos névszók közül azok, amelyek nem statikus állapotot vagy megnevezést jelölnek, valódi kiértékelés vagy mentális folyamat végpontját dolgozzák ki. Ezek alaptagjai a *tud, lel* 'vél, talál' igék:

- (41) Heródes kedig féli vala Jánost, tudván ötet igaz *férfiúnak* és *szentnek* (MüncK. 41rb)
 (42) megkísértetted azokat, kik magukat apostoloknak mondják, és nem azok, de *hazugoknak* leled őket (JordK. 886)

A kettő között átmeneti elemek is vannak:

- (43) íme azért Dávid ötet *Urának* mondja, és honnan mondatik ő *fiának?* (JordK. 498)

Ebben a szerkezetben látszik, hogy a megnevezés és a mentális kiértékelés között kontinuum van: valamit onnantól lehet valahogyan (meg)nevezni, hogy azt annak értékelik. A (43) példában az *Ura* és a *fia* kiértékeléses elnevezés egyaránt az *ötet* referensre utal, aki ebben a példában Jézus.

Ezekben a funkciókban tehát a folyamat a metaforikus térben történik, a mentális ágens egy végponthoz jut el, amelyet a *-nak/-nek* ragos névszó dolgoz ki. Ezeknek a funkcióknak vannak dinamikusabb és kevésbé dinamikus megvalósulásai. A *lenni* főnévi igenévvel időben állandó valamiként létezését fejez ki a *-nak/-nek* ragos névszó:

- (44) láttatik vala neki magát embernek mindenestül fogván méltót *pokolnak* lenni (JókK. 71)

Két meggondolás is van, ami indokolja azt, hogy egyfajta folyamatot feltételezzünk a dinamikus igével való előfordulástól a kevésbé dinamikus igével való előfordulás felé. Egyrészt a történetileg elsődleges jelentéshez az előbbi áll közelebb. Elsődlegesen mozgást vagy irányulást kifejező igék vonzataként jelent meg a *-nak/-nek* ragos névszó, a jelentés kiterjesztése tehát a statikusabb igék felé halad ezen az ösvényen. Másrészt ebben a funkcióban a *-nak/-nek* ragos névszó elő tud fordulni ige nélküli szerkezetben, melléknévi vonzatként (mint pl. a (45)-ben a *jó valaminek* szerkezetben, a példában: *lepedőknek jó*: [N-nAk A] sémában), és még absztraktabb szerkezetű típusban a *jónak jó* [A/N-nAk A/N] típusú szerkezetekben (46).

- (45) Az a gyalocs igen kedves előttem, mivel amire szükséges, alkalmas, kivált alsó *lepedőknek jó*, széles lévén (TMK, 1710)
 (46) Nagy jámbor asszony... A fejedelem mulatott a szemtelen szavakon, amikhez templomi arcokat tett Török Kata s azt mondta: - Nagy... *nagynak nagy* (MTSz., 1922)

Az ilyen, nem igei alaptagú szerkezetek nem fordultak elő a véletlenszerű listában. A teljes Ómagyar korpuszban lefuttatva a keresést a *-nak/-nek*-re végződő név-

szókra a *rossz, jó, szép* alaptagokkal a lekérdezés nem adott eredményt. A (45) adat a Történeti Magánéleti Korpusz anyagából származik. Ezekkel a szerkezetekkel kapcsolatban mindenképpen meg kell jegyezni, hogy nagyon nehezen kereshetők. Az [A-nAk A] séma megvalósulásait csak egyszerű keresési móddal lehet keresni, mivel nincsen lehetőség töismétlések keresésére. Tehát előre kiválasztott névszókkal kereshetők. A (45)-höz hasonló adatokat szintén előre kiválasztott melléknévi alaptagokkal lehet csak keresni, viszont itt a névszónál elég csak az esetvégződést rögzíteni. Ezek alapján nem zárható ki, hogy a további kutatások során előkerülnek a korpuszban egyébként előforduló, az itt bemutatottaknál korábbi adatok.

A *jónak jó* típusú szerkezethez hasonló szerkezeti sémát főnévi igenévvel is létre lehet hozni. Ahogy korábban is említettem, a főnévi igenév *-ni* képzője szintén egy latívuszi irányulást kifejező ragra vezethető vissza (A. JÁSZÓ 1991: 342). Így az igei tövel alkotott, szemantikailag analóg töismétléses szerkezetek (*fut-ni fut, es-ni esett* stb.) a főnévi igenévi és a lehorgonyzott véges igei szerkezeti sémának a megvalósulásai. A latívuszi irányulás alkalmas annak kifejezésére, hogy a mentális ágens eljut egy végpontba a metaforikus térben, és ennek alapján egy szituációt vagy dolgot kiértékel. Az ilyen *-ni* képzős vagy *-nak/-nek* ragos szavakban az a közös, hogy a hagyományosan állítmánynak nevezett mondatrésznek⁶ vannak alárendelve. Ez abban az esetben is igaz, ha nem lexikális ige a *-nak/-nek* ragos névszó alaptagja, hanem melléknév vagy melléknévi igenév, ugyanis elsősorban ezek is állítmányi funkcióban vannak ezekben az esetekben (l. (45)), ekkor pedig az igehez hasonló grammatikai tulajdonságokkal rendelkeznek.

Az ilyen megvalósulások kiemelik azt a nézőpontot, amelyet érvényesítve a kiértékelési folyamat eljuthat a végpontjába, tehát valamilyen szempontrendszert neveznek meg. Ilyen például:

- (47) a vers ugyan *népdalnak* is tökéletes, de biztos fölépítésével, fordulóival *műköltészetnek* is az (MNSz2.)
 (48) *Szépnek* szép, az tény – de *drágának* is drága. (MNSz2.)
 (49) *Versnek* próza, de *képnek* kép! (MNSz2.)

Az (49) példa mutatja, hogy a töismétléses (itt: [N-nAk N]) szerkezetek és a nem igei alaptagú, nem töismétléses szerkezetek analóg módon dolgozhatók fel: a töismétlés nem pusztán a hangsúlyosabbá tétel vagy a magasabb stilisztikai jelöltség kifejezőeszköze lehet, hanem (ahogyan arra a nem töismétléses esetek különösen ráirányítják a figyelmet) valódi kiértékelés is állhat mögötte.

4.4. Javaslat a *-nak/-nek* rag grammatikalizációs térképére. Az adatok bemutatása és értelmezése alapján a *-nak/-nek* rag grammatikalizációs folyamatainak összegzésekként az alábbi grammatikalizációs térkép⁷ felrajzolását javaslom:

⁶ Bár a tanulmány funkcionális kognitív keretben készült, az egyszerű mondatok leírásánál a hagyományos grammatikai fogalmakat használom. Így az IMRÉNYI (2017) által használt *magmond*-dat terminust nem alkalmazom ebben a tanulmányban.

⁷ Grammatikai funkciók szemantikai térképének felállítására a nemzetközi szakirodalomban vö. HASPELMATH 2003.

3. ábra
A *-nak/-nek* rag grammatikalizációja

Az ábrán a lehetséges grammatikalizációs útvonalak látszódnak az elágazásokkal és az egyes funkciók összefüggéseivel. A nyilak az egyes funkciók közötti szerkezeti és szemantikai motivációkra világítanak rá. Az oksági viszony és a CÍMZETT kidolgozása közötti nyíl a hagyományos nyelvtanokban szereplő *-nak/-nek* ragos okhatározói és egyes részeshatározói szerkezetek közötti hasonlóságokra mutat rá. Az okhatározói szintagmák egy része (pl. *hálás valaminek, örül valaminek*) motivációit adhatják az olyan igés szerkezetek, amelyeknek a vonzatkeretében a *-nak/-nek* ragos komponens a cíMZETT dolgozza ki (pl. *hálát ad valakinek, kifejezi az örömet valakinek*). A (34)-es példa bemutatja, hogy az állítmánynak alárendelt igenévben foglalt folyamat EXPERIENSÉT kidolgozó, *-nak/-nek* ragos névszó az állítmány felől értelmezhető BENEFICIENSként is. A többszörsően jelölt birtokos jelzős szerkezet a személyjelölést hangsúlyossá tevő pragmatikai funkciójával motiválhatja az etikai datívuszi szerkezeteket. Az oksági és célviszonyok közötti nyíl a két funkció gyakori szemantikai összeérését jelöli. A 3. ábrán látható grammatikalizációs „térkép” komplexebb képet ad a rag jelentéselterjesztődéséről, mintha egyetlen egyirányú ösvényként hivatkoznánk rá.

5. Összegzés. Vizsgálatomban a *-nak/-nek* rag grammatikalizációjával foglalkoztam. A kutatás korpuszalapú volt, az adatok a rendelkezésre álló történeti szövegadatbázisokból származnak. A vizsgálat fókuszában az állt, hogy valós nyelvi adatokon keresztül hogyan lehet feltérképezni a *-nak/-nek* rag jelentéshálózatában a jelentés kiterjedését a téri viszony jelölésétől az egyre magasabb absztrakciós fokú jelentések felé.

Ahogy a 3. ábra mutatja, vizsgálatom alapján a tanulmányban két fő elágazást javasoltam: egyrészt a RECIPIENS jelölésétől a különböző birtokviszonyok kifejezése felé – ez a grammatikalizációs ösvény már a korábbi szakirodalomban is megjelent. A BENEFICIENS-t kifejező *-nak/-nek* ragos névszóktól azonban ez az ösvény is többfelé ágazik: az érintettség révén a jelenet elsődleges figurája felé, illetve a periférikusabb oksági viszonyok kifejezése és az etikai datívusz felé. Egy másik útvonal pedig a konkrét, majd elvontabb célviszonyokon keresztül azok felé a *-nak/-nek* ragos komponens-t tartalmazó szerkezetek felé vezet, amelyek egy kiértékelés végpontját dolgozzák ki.

Tanulmányom fő újdonsága, hogy korpuszalapú vizsgálatommal – a *-nak/-nek* rag grammatikalizációs folyamatainak pontosabb felrajzolása révén – sikerült egy rendszerre érzékeny grammatikalizációs modellt felállítanom. A rendszerérzékenység azt jelenti, hogy vizsgálatomban a grammatikalizációs ösvényt nem egyirányúnak tételezem, hanem úgy mutatom be, mint amelyben az egyes újonnan megjelenő funkciók – akár alakilag, akár szemantikailag – visszahathatnak a jelentéshálózatban már meglévő funkciókra. A vizsgálat tehát nemcsak a jelentés-kiterjedésnek lehetséges kognitív motivációira kívánt rámutatni, hanem a funkciók egymásra hatására is.

Kulcsszók: grammatikalizáció, grammatikalizációs ösvények, datívuszrag, jelentés-kiterjedés, nyelvi változás.

Hivatkozott irodalom

- AUSTIN, JOHN L. 1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DABROWSKA, EWA 1997. *Cognitive semantics and the Polish dative*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- DÉR CSILLA ILONA 2008. *Grammatikalizáció*. Nyelvtudományi Értekezések 158. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DI EWALD, GABRIELE 2006. Context types in grammaticalization as constructions. *Constructions, Special Volume I*.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1993. Eltűnően van-e a magyar birtokos részeshatározó? In: HORVÁTH KATALIN – LADÁNYI MÁRIA szerk., *Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 35–45.
- ÉrдыK. = Érды-kódex (1526 k.).
- FestK. = Festetics-kódex (1492–94).
- FRIED, MIRJAM 2014. From semantic to interactional dative. A preliminary investigation. In: MARTINKOVÁ, MICHAELA – JANEBOVÁ, MARKETA – MACHÁČEK, JAROSLAV eds., *Categories and categorical changes. The third syntactical plan and beyond*. Palacky University, Olomouc. 12–20.
- GuaryK. = Guary-kódex (1508 e.).
- GYARMATHI SÁMUEL 1799. *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae Originis grammaticae demonstrata [...]*. Typis Joann. Christian. Dieterich, Göttingae.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- HASPELMATH, MARTIN 2003. The geometry of grammatical meaning. Semantic maps and cross-linguistic comparison. In: TOMASELLO, MICHAEL ed., *The new psychology of language 2*. Lawrence Erlbaum, Mahwah. 211–242.
- HEINE, BERND 1992. Grammaticalization chains. *Studies in Language* 16: 335–368.
- HEINE, BERND 1997. *Possession. Cognitive sources, forces, and grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- HEINE, BERND – CLAUDI, ULRIKE – HÜNNEMEYER, FREDERIKE 1991. *Grammaticalization. A conceptual framework*. University of Chicago Press, Chicago.

- IMRÉNYI ANDRÁS 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2017: 664–761.
- A. JÁSZÓ ANNA 1991. Az igenevek. In: TNyt. I. 319–352.
- JordK. = Jordánszky-kódex (1516–19).
- Károli = Károli Gáspár: Szent Biblia (1590).
- KESZLER BORBÁLA 2000. A határozók. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 428–449.
- KITTILÄ, SEPPO – YLIKOVSKI, JUSSI 2011. Remarks on the coding of Goal, Recipient and Vicinal Goal in European Uralic. In: KITTILÄ, SEPPO – VÄSTI, KATJA – YLIKOSKI, JUSSI eds., *Case, animacy and semantic roles*. Typological studies in language 99. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. 29–64.
- KOROMPAY KLÁRA 1991a. A névszóragozás. In: TNyt. I. 284–318.
- KOROMPAY KLÁRA 1991b. Műfaji és stiláris jellegzetességek az ómagyarkori névszóragozás körében. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest. 375–378.
- KOROMPAY KLÁRA 1992a. A névszójelezés. In: TNyt. II/1: 321–354.
- KOROMPAY KLÁRA 1992b. A névszóragozás. In: TNyt. II/1: 355–410.
- KÖNIG, CHRISTA 2012. The grammaticalization of adpositions and case marking. In: HEINE, BERND – NARROG, HEIKO eds., *The Oxford handbook of grammaticalization*. Oxford University Press, Oxford. <http://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199586783.001.0001>
- LADÁNYI MÁRIA 2008. Van-e genitívusz a magyarban? In: BERCZKI ANDRÁS – CSEPREGI MÁRTA – KLIMA LÁSZLÓ szerk., *Uralisztikai tanulmányok 18. Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*. ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest. 522–534.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Volume I. Theoretical prerequisites*. Stanford University Press, Stanford–California.
- LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK, BARBARA 2007. Polysemy, prototypes, and radial categories. In: GEERAERTS, TIM – CUYCKENS, HUBERT eds., *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford – New York. 139–169.
- MNSZ2. = *Magyar nemzeti szövegtár v2.0.5*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://corpus.nytud.hu/mnsz>
- MTSZ. = *Magyar történeti szövegtár*. Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://www.nytud.hu/hhc>
- MünchK. = Müncheneri kódex (1466).
- NÆSS, ÅSHILD 2008. Varieties of dative. In: MALCHUKOV, ANDREJ – SPENCER, ANDREW eds., *The Oxford handbook of case*. Oxford University Press, Oxford. 572–580. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199206476.013.0039>
- NARROG, HEIKO 2010. Voice and non-canonical case marking in the expression of event-orientated modality. *Linguistic Typology* 14: 71–126. <https://doi.org/10.1515/lity.2010.003>
- NARROG, HEIKO – HEINE, BERND 2012. Introduction. In: HEINE, BERND – NARROG, HEIKO eds., *The Oxford handbook of grammaticalization*. <http://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199586783.001.0001>
- Ómagyar korpusz = *Magyar Generatív Történeti Szintaxis. Ómagyar korpusz*. <http://omagyarkorpusz.nytud.hu>

- PETE ÁGNES 1998. Dativus ethicus. *Magyar Nyelvőr* 112: 302–304.
- RÁCZ ENDRE – SZEMERE GYULA 1985. *Mondattani elemzések*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- RÉVAI MIKLÓS 1806. *Elaboratio Grammatica Hungarica* 1. Trattner, Pest.
- SEARLE, JOHN R. 1979. *Expression and meaning. Studies in the theory of speech acts*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SIMON ESZTER – SASS BÁLINT 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszpépítés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 24: 243–264.
- SIMONYI ZSIGMOND 1888. *A magyar határozók* 1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- SÍPOS PÁL 1991. A névmások. In: TNyt. I. 353–400.
- TALMY, LEONARD 2000. *Toward a cognitive semantics. Volume I. Concept structuring systems*. MIT Press, Cambridge.
- TMK. = *Történeti magánéleti korpusz*. Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://tmk.nytud.hu>
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2017. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TRAUGOTT, ELISABETH CLOSS 2002. From etymology to historical pragmatics. In: MINKOVA, DONKA – STOCKWELL, ROBERT eds., *Studies in the history of the English language. A millennial perspectives*. Mouton de Gruyter, Berlin. 19–49. <https://doi.org/10.1515/9783110197143.1.19>
- YLIKOSKI, JUSSI 2011. A survey of the origins of directional case suffixes in European Uralic. In: KITTILÄ, SEPPO – VÄSTI, KATJA – YLIKOSKI, JUSSI eds., *Case, animacy and semantic roles. Typological studies in language* 99. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. 235–280. <https://doi.org/10.1075/tsl.99.09yli>
- ZSILINSZKY ÉVA 1991. A névutók. In: TNyt. I. 442–460.
- ZSILINSZKY ÉVA 1992. A névutók. In: TNyt. II/1: 696–715.

Paths in the grammaticalization of the Hungarian dative suffix (*-nak/-nek*)

This paper presents a corpus based study on the grammaticalization of the Hungarian dative suffix, *-nak/-nek*. The study attempts to trace the extension of the meaning of the suffix based on historical data taken mainly from the Old Hungarian Corpus. The study also intends to show that the grammaticalization of the suffix at hand is not a linear process whereby the newer functions arise, but it has a dynamic nature. Newer functions and meanings can react upon the already existing ones by their constructional patterns or their semantic or pragmatic features.

Keywords: grammaticalization, paths of grammaticalization, extension of meaning, dative suffix, *-nak/-nek*.

POMÁZI BENCE
ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Adalékok egy, a *kasza* komponens köré épülő szóláscsoport történetéhez

1. Több régi, főként középmagyar kori forrásunkban találkozunk egy a hamisság, köpönyegforgatás, sőt árulás jelentéskörébe tartozó szóláscsoporttal, mely mára teljesen eltűnt nyelvünkől. Ezek mindegyikében szerepel a *kasza* főnévi komponens, s – kimondva vagy kimondatlanul – arra utalnak, hogy valaki megfordítja a kaszáját, azaz a korábbihoz képest ellentétes álláspontot támogat. Az ide kapcsolódó szólásoknak több változata is létezik, ezeket – k439 sorszám alatt – O. NAGY gyűjteményében is megtaláljuk *régi nyelvi* megjelöléssel, ami arra utal a szótárban, hogy a kifejezésre csak száz évnél régebbi adatunk van (1976: 339). O. NAGY megpróbálja a különböző variánsokat két alapformába összesíteni, igaz, ettől meglehetősen bonyolulttá válik a kifejezés szótári formája:

„Fordítja [forgatja] a (szallai) kaszát [Bosznia-kaszáját; Visszafogja v. visszaszegi v. megfordítja a kaszát v. a kaszáját] = álláspontot, véleményt v. módszert változtat, ravaszul köpönyeget fordít. (rég)”

A *kasza* vezérszó alatt még egy további kifejezést találunk (k438), amelynek jelentése igen közel áll az előző fordulatéhoz, de ezt O. NAGY tájnyelviként tünteti fel, igaz, valószínűleg csak azért, mert MARGALITSnál is megtalálható (1896: 400), azaz O. NAGY gyűjteményéhez képest nem régibb száz évesnél az adat:

„Sokfelé [rég: kétfelé] fog [jár] a kaszája [rég: Két kaszával kaszál] = állhatatlan, megbízhatatlan, köpönyegforgató. (táj)”

Ennek kapcsán utal még a k448 számú szólásra is (uo. 340), amely az előbbinek olyan variánsa, amelyben a főnévi *kasza* komponens helyett a *kaszál* igei összetevő szerepel: *Kétfelé kaszál* = kétszínűsködik (rég).

E régi szóláscsoport bizonyos egységeivel foglalkozott már korábban a nyelvészeti és az agrártörténeti, illetve néprajzi szakirodalom is, de a tanulmányok gyakran a nyelvi adatokat is pontatlanul idézik, emellett egyik sem látta a kifejezéscsoportot a maga egészében. Ezért úgy gondolom, megér egy tanulmányt, hogy alaposabban körbejárjuk a problémakört.

2. A szóláscsoportba tartozó kifejezésekkel kapcsolatos nyelvtudományi munkák elsősorban a *szallai kasza* kifejezésre, illetve jelzői előtagjának eredetmagyarázataira koncentrálnak. BALASSA IVÁN volt az első, aki a Magyar Nyelv hasábjain e frazeológiai terminus technicus magyarázatait kereste. Ő a NySz. **kasza** szócikkében (2: 137) adathoz két szólást idézi először (1947: 47):

1570: Ollyanok, mint a *szallai kasza*, mely mind elől, s mind hátra fog

1713: Igen forgattyac a *szallai kaszat*.

Az első adat Heltai Gáspár Háló című művéből való, a második a NySz. forrásai között szerző nélkül felsorolt A keresztyéni igaz hitnek Vallástétele (!) és magyarázatja című munkából, amely részben egy 1567-ből származó szövegnek az új kiadása, azaz mindkét adat végső soron 16. századnak tekinthető.

BALASSA idézi ezek után GYÖRFFY ISTVÁNT, aki a Magyarság néprajza 2. kötetében azt írja a *szallai kaszá*-ról, hogy „ilyen kaszát ma nem ismerünk” (1934: 213). Ezt a véleményt BALASSA is osztja, főként azért, mert „az ilyen kaszával az egyik vágáskor rávág-tak volna, a másíknál pedig rendre. Így a szálak teljesen összekuszálódtak volna” (1947: 47). Ehelyett megfontolandónak tartja TRÓCSÁNYI ZOLTÁNNAK azt a felvetését, miszerint „Heltai Gáspár ezt a szólást itt gúnyos értelemben használja, s valószínű, hogy *zalai kasza* nem volt és nem is kaszáltak vele, hanem ezzel csúfolták a zalamegyeieket” (1933: 47). TRÓCSÁNYI tehát a *szallai* jelzőt *zalai*-nak olvassa, s erre alapozza a szó etimológiáját. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy a NySz. mindkét – eltérő szerzőktől származó – adata szókezdő *sz*-t és hosszú intervokalikus *l*-t tartalmaz, ezért korántsem biztos, hogy TRÓCSÁNYI-nak igaza van. BALASSA sem ért vele egyet, de inkább jelentéstani alapon veti el a *zalai* olvasatot. Szerinte ugyanis fontos körülmény, hogy Heltai Erdélyben, közelebről Kolozsváron élt, és Háló című műve is itt jelent meg. Ezért nem valószínű, hogy a Zala megyeieket akarta volna csúfolni. Sokkal inkább vonatkozhat a szólás szerinte egy Kolozsvár közelében lévő *Szala* nevű telepre, melyet *Zalaháza* alakban a 15. századtól lakott helyként ismerünk, azaz Heltai is ismerhette (i. m. 47). Arra ugyan nincs adat, hogy létezett-e a falura vonatkozóan valami a kaszával kapcsolatos falucsúfoló, de ez BALASSA szerint nem is fontos, mert a fenti idézet tágabb szövegekörnyezetéből jól látható, hogy a *szallai kasza* itt egy hasonlat része, s olyan emberekre vonatkozik, „akiknek a véleményét nem lehet pontosan megállapítani, jobbra is, balra is kacsingatnak” (uo.):

„E melet eszt is vallyác, hogy az másodic természete szerént, bizonyos ember legyen, okos lélekből, és emberi testből egybe egyesült: De eszt ez embert tagadiác szőmélnec lönni. Noha nyiluán vallyác, hogy à Christus igaz és bizony ember. Mit mondhatunc ? Ollyanoc mint à czikoc, Akar mint fogiad, Mindenkoron kiczusz markodból : *Es ollyanoc mint à Szallai kasza*¹, *melly mint elől*, *'smind hátra fog* : Auagy mint à matska : Akar mint, s' akar honneg vessed alla, min mindenkoron (sic!) labára esic.” (Heltai /1915: 40)

Helyesen jár el tehát BALASSA, amikor a Heltainál található szóláshasonlatot összefüggésbe hozta hasonló értelmű szólásokkal², pl. a MARGALITSNÁL a **kasza** szócikkében (1896: 400) adatható *kétfelé vág a kaszája, sokféle jár a kaszája, hamar megfordítja*

¹ A Háló szövegének a Magvető Kiadó Magyar tallózó című sorozatában megjelent kiadásában (/1979: 110) a *szallai* szóalakat pontatlanul *szalai*-ra cserélte a szöveget gondozó KÖSZEGHY PÉTER. Ezt teszi a kifejezés további előfordulásai esetében is, l. később.

² BALASSA ugyan közmondásnak nevezi ezeket, de ez talán csak azért van, mert a terminust még nem a ma szokásos értelmében használja, hanem régibb 'közösségi mondás, állandósult szókapcsolat' jelentésben.

a *kasztát*, illetve *visszafogta a kasztát* fordulatokkal, amelyek ugyancsak a köpönyegforgatásra, ravaszkodásra vonatkoznak, vagy a NySz. **kasza** szócikkében (2: 137) Pázmánytól idézett *fordítja a kasztát* kifejezéssel:

„Üdö-jártában eszekbe vevék a predikátorok, hogy ezen az úton az ő hitek és tiszték semmi léssen ; azért *fordíták a kasztát*, és lassan-lassan magoknak koporiták a tudományokrúl való itületet. (Lutheristák Vezetője 252)”³

3. BALASSA megjegyzi még, hogy Heltai Hálójában egy másik, a NySz. által nem közölt adat is van a *szallai kasztára* (*erősen kasztál a szallai kasztával*), ám ebben az esetben „a szólás jelentése: ’nagy hévvel kezdett munka, mely kevés eredménnyel, sőt kárral jár’. Itt felvetődik az a kérdés, hogy a *szallai kasza* és a *vágja, mint Sallai a szappant* (MNy. XXXIX, 384, XL, 71–2) szólások között nincs-e valami összefüggés”.

Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezmem, hogy BALASSA pontatlanul idézi a második-ként említett szóláshasonlatot: a MNy. 39. kötetében SZABÓ T. ATTILA mutatja be a fordulatot, de annak tulajdonnévi komponense nem *Sallai*, hanem *Salai*: így hívtak szerinte egy, a 19. század második felében Kolozsvárt élt szappankereskedőt. Igaz, a szólásfejtéshez a folyóirat következő, 40. számában (71–72) érkezett olvasói levelek is részben *Sallai* nevű kereskedőt említene, bár más városokból, de több helyütt valóban csak egy *l*-lel említik a nevezett személyt. Ez már magában is kétségessé teszi némileg, hogy a Heltainál előforduló második adat *szallai kasztá*-jának ehhez a szappankereskedőhöz volna köze. De ha megvizsgáljuk a kontextust, azt látjuk, hogy a jelentése is inkább közelíti a korábban bemutatott ’képmutatóskodik, köpönyeget forgat’ értelmet, mint a BALASSA által feltüntetett ’nagy hévvel kezdett, de sikertelen vagy akár kárral járó munka’ jelentést. Ennek bizonyítékaul kicsit tágabb szövegkörnyezetben idézem a szólást, mint BALASSA:

„Ha valaki ielent Agostonnac, Nyiluán nem à Christus, hanem az ördög vólt, az iadztot effle beszédöckel. De hogy hazugság legyen ez barát példa, Agoston barátnac dolga is meg bizonyityta, Mert Agoston vgyan soc könyuet írt az Haromságról, Mellyekben *erössen kasztál à szallai kasztával* etc, de igen keues haszszonnal, Sött inkább igen nagy kárral, El annyira, hogy à szegeny barát à nagy erőlkoedeésben vgyan el budul, hogy őmaga sem tudia mit mond.” (Heltai /1915: 42)

Szerintem ide is inkább az az értelem illik, hogy ’hazudozik (az írásaiban)’, s a haszontalanság, illetve kár csak az utána betoldott megjegyzésekből olvasható ki. Véleményem szerint tehát az itt található (*erősen*) *kasztál a szallai kasztával* fordulat is a *fordítja/forgatja a (szallai) kasztát* típusú szólások közé illeszkedik, s inkább a vélemény gyakori megváltoztatására vonatkozik.

4. A bemutatott szólásoknak van azonban olyan változatuk is, amelyben a *szallai* helyett *boszniai kasza* szerepel. Sőt, erre a formára valamivel korábbi adatunk is van, mint a *szallai kasztá*-ra, hiszen utóbbi Heltai 1570-ben megjelent Hálójában bukkan fel először,

³ L. még KOVÁCS PÁL gyűjteményének ezt az adatát is (1794: 38) : *Viflza fogja a’ kasztát. az az: Meg fordítja a’ befzédet; csalárdul befzél.*

a *boszniai kasza* változat viszont már Petheő Péternek Nádasdy Tamáshoz 1562-ben írt leveléből is adatható. Ebben egy prédikátort említ, akiről azt állítja: „még nem hallottam, mint predical, hanem azt értem, hogy *olyan, mint egy boszniai kasza, mindenfelé vág* (Tört. Tár, 1904, 429)” (idézi TAKÁCS 1980: 27).

TAKÁCS LAJOS szerint (uo.) „a következő adatok viszont jóval későbbiek; Csúzi Zsigmond »Zengedező Sípszó« – és nem »Arany Trombita«, mint ahogy a NytSz említi! – című, 1723-ban megjelent munkájában kétszer is találkozhatunk a kifejezéssel. Egyszer »*Boszniai kaszával* ragadozó farkasokat« említi (31.1), míg másodszor a következő formában találkozhatunk vele: »*Boszniai kaszádat keményen forगतod...*« (101.1.)” (a kiemelés tőlem: F. T.).

Valójában azonban van a két időpont közötti időből is adat a *boszniai (bosznai) kasza* változatra, mégpedig az 1678 körülre datált Actio Curiosából. Köztudott, hogy ennek főhőse, Gaude uram nagyon sűrűn használ beszédében szólásokat és közmondásokat, köztük felbukkan a *bosznai (sic!) kasza* is. Az első adat szinte teljesen megfelel a Heltai által a *szallai kasza* komponenssel használt szóláshasonlatnak, hiszen ebből is a 'hazug, szószegező, az ígéretet meg nem tartó' értelem olvasható ki:

„Ugy de reá feleltél magad is, hogj el jösz, de ugyan tsak nem jövé, szintén tsak *olyan vagy te, mint a' bosznaj kasza, mind két felé egy aránt vág*, bezzeg jó volnál kantáros Paripának.” (Actio curiosa, 376)

A másik előfordulásban csak a *bosznai kasza* komponens található meg, a hasonlat többi része nem, emiatt a szöveg kicsit nehezen értelmezhető:

„S-hát szolgálók kld, az igaz egymást szerető Atyafiakért ne légyen se tej, se vér, mert ha tej el oszol, ha vér el foly, hanem ha szij vonódgyék, ha madzag szakadgyék, ha pedigh egyik sem, légyen *bosznaj kasza*.” (Actio curiosa, 380)

Úgy tűnik, mintha itt egy összetett szólással volna dolgunk, amelynek első feléhez (*ha szij vonódjék, ha madzag szakadjék*) csatlakozik a másodikban – afféle végső megoldásként – a *boszniai kasza* elem (ha egyik sem következik be, akkor legyen boszniai kasza). De mégis elég homályos marad a szöveg, hiszen nem egészen érthető, miként lesz a szij vonódásának, illetve a madzag szakadásának az ellentéte a *boszn(i)ai kasza*, amit eddig – konkrét és átvitt értelemben is – a kétfelé vágás, a kettős beszéd, a köpönyegforgatás metaforájaként ismertünk meg.

Mint TAKÁCS is megemlíti (1980: 27), a *boszniai kasza* szókapcsolat megvan még KRESZNERICS szótárában (1831–1832. 1.) is, ő Csúzi fenti adataira hivatkozva közli, és értelmezésként azt fűzi hozzá: *turcicus, barbaricus ensis*, azaz 'török, barbár kasza' (erről később részletesebben).

Még a 20. század elejéről is találunk adatot a *boszniai kaszá*-ra. TAKÁCS SÁNDOR Rajzok a török világból című művében a budai basákat ravasznak, óvatosnak, nyájásnak és simulékonynak mutatja be, ám a nyájasságuk csak addig tartott, amíg haragra nem gyullasztották őket. „Ilyenkor aztán *olyan volt a nyelvük, mint a boszniai kasza, amely mindenfelé vág*” (a kiemelés tőlem: F. T.; vö. TAKÁCS 1980: 27 is).

5. Mint az eddigiekből is látható, a *boszniai kasza* komponenssel alakult kifejezések a *szallai kaszá*-val alakultak variánsainak tekinthetők, vagy éppen fordítva: lehet, hogy ez a változat a korábbi, s a *boszniai* jelzőt cserélték *szallai*-ra. Az adatolhatóság tekintetében ez utóbbi inkább lehetséges, ám mivel csak néhány évvel korábbi az első adatunk a *boszniai kasza* változatra, lehetséges az is, hogy a *szallai* változat is megvolt már korábban, csak nem maradt fenn rá adat. Az azonban jól látható, hogy a *boszniai kaszá*-val alakult variánsok lehettek az elterjedtebbek, hiszen azokra a 16. századtól egészen a 20. századig vannak adatok, míg a *szallai* variáns adatai 1567-ből és 1570-ből valók, azaz nagyon szűk intervallumra szorítkoznak.

De milyen lehetett ez a kasza, amellyel kétféle lehetett vágni? Azt már fentebb láthattuk, hogy a ma megszokott hosszú nyelvű kaszát nem lehet így forgatni, mert akkor az egyik vágáskor – szakszóval – rávágának, a másiknál pedig rendre, amitől a szálak teljesen összeszekuszálódnak. Véltetően ezért is gondolhatta TRÓCSÁNYI, hogy *zalai kasza* nem volt és nem is kaszált vele, hanem ezzel csúfolták a Zalában lakókat (l. fentebb). Mint azonban már rámutattam, ebben valószínűleg téved. Egyrészt az adataink mindenütt a *szallai* jelzőt mutatják, másrészt – mint láttuk – a szólásnak voltak olyan változatai is, amelyekben *boszniai kaszá*-ról van szó. Azaz mégiscsak valami létező szerszámra utalhatnak ezek a szólások, de bizonyára valamilyen rövid nyelvű kaszával van dolgunk.

Amint a Magyar néprajzi lexikon **kasza** szócikkében is olvashatjuk, a mai hosszú nyelvű kasza őse egy rövid kasza volt, amelyet a sarló továbbfejlesztésével hoztak létre a téli állattartáshoz szükséges fű levágására. „A rövid kaszával használója *jobbra és balra vág, közben a feje fölött átfordítja az ellenkező oldalra* (a kiemelés tőlem: F. T.). A kaszanyak egy síkban van a lapjával, amely a nyéllel tompaszöveget zár be. A rövid kasza nem a talajjal párhuzamosan vág, hanem ferde síkban. A két irányban történő vágás miatt a kaszálás egyetlen marad, nehezíti a fű összegyűjtését, és csökkenti a szénahozamot. A rövid kasza a 20. sz.-ra csak az európai kontinens peremvidékein (Skandinávia, Baltikum, Orosz.) maradt meg eredeti funkciójában elsősorban a gödrös, bokros, sziklás terep fűvágó szerszámaként, esetenként aratóeszközként. Másutt mindenütt elfoglalta a helyét a római kortól fokozatosan terjedő hosszú nyelvű kasza, mely jóval nagyobb teljesítményű” (NéprLex. 3: 92).

A rövid kaszát a lexikon szerint (uo.) a magyarok a honfoglalás előtti vándorlásuk korában ismerhették meg, s – régészeti leletek szerint – a középkor végéig használhatták. A hosszú nyelvű kasza a 16–17. századtól teljesen kiszorította, ám némileg módosult formában például nádvágó vagy kendervágó eszközként szórványosan még ma is előfordul.

A török hódoltság idején azonban a magyarok a törökök használatában is láthattak még ilyen rövid kaszákat. TAKÁCS LAJOS (1980: 28) a Pest Megyei Levéltár peres anyagából idéz egy jegyzőkönyvből, amelyben a tanú arról nyilatkozik Pest és Rákost határát illetően, hogy amennyire csak vissza tud emlékezni, Rákost mindig a török kaszálta. S ezt nyomatékositandó hozzátézi még, hogy „a Töröknek *kettős kaszája lévén, ha egyszer egy felől, másodszor más felé csapat azon kaszával*” (idézi TAKÁCS uo.; a kiemelés tőlem: F.T.).

Ez lehetett tehát feltehetően a *boszniai kasza*. Hogy miért *boszniai*, s nem például *török* kaszának nevezték ezt a rövid kaszát, az TAKÁCS szerint azzal magyarázható, hogy Bosznia a Balkánon állomásozó törökség fontos bázisa volt, s az állatok takarmányozására használt fűvet az ottani hegyekben, sziklák és fák között csak ezzel a rövid, a sarlóból kifejlesztett eszközzel vághatták. Az, hogy KRESZNERICS *turcicus, barbaricus ensis*-nek határozza meg a *boszniai kaszá*-t, arra is utalhat, hogy a törökökhöz is köthették az eszközt. Talán még azt is megkockáztathatjuk, hogy a kétszínűséggel és kőpönyөгforogtatással való

összekötése sem pusztán az ilyen kaszával való vágás technikájával függ össze, hanem esetleg azzal is, hogy a törökökről élt egy olyan sztereotípiá, hogy gyakran kétszínűek, hol kedvesek, hol erőszakosak (l. a budai basákról fentebb írottakat vagy akár Arany János Szondi két apródjában a török narrátor viselkedését).

Ami a *szallai kasza* variáns jelzői tagját illeti, azzal kapcsolatban már nehezebb biztosit mondani, hiszen láthattuk, hogy a korábbi megfejtési próbálkozások nem jutottak biztos eredményre. Hol a *Zala* megyeiek gúnyolásának gondolták, hol egy Kolozsvár közeli *Szala* nevű helységhez kötötték, de egyik megfejtés sem elég megnyugtató. Mivel a néprajzi szakirodalomban *sallai kasza* néven is emlegetik a rövid szárú kaszát,⁴ felmerült bennem az a lehetőség is, hogy nem lehet-e szó esetleg a *sarló* szó alakváltozatáról. Ennek ugyanis van nyelvjárási *salló* alakja, s elvileg nem zárható ki, hogy annak *-i* képzős változataként előforduljon egy *sallai* alak (vö. pl. *Kálló* → *kállai*), de a nyelvjárási szótárakban nem nagyon találtam ilyen alakot a *sarló* címszó alatt. Szemantikailag ugyan lehetséges volna a magyarázat, hiszen a sarlót is szokták jobbra és balra fordítani használata közben, s a rövid kasza végső soron a sarló továbbfejlesztése (l. előbb) de a tőhangváltás inkább csak egy lehetőség, nem igazán adatolható, ráadásul nincs igazi magyarázat a szókezdő *s*-nek az *sz*-szé alakulására sem, hacsak arra nem gondolunk, hogy az *s*-ező, illetve *sz*-ező nyelvjárások eltérő fejlődése okozhatott ilyen különbséget. Mivel viszont a nyelvtörténeti adataink inkább csak a *szallai* változatot mutatják, lehet, hogy a *sallai kasza* változat, amit a Néprajzi lexikon említ, talán csak pontatlanságból fakad (annak tekinthetjük azt is, hogy a *szalai* variánst is egy *l*-lel közlik, holott – mint láthattuk – a történeti adataink mindig a geminált *szallai* változatot tartalmazzák). Ezért ennek a változatnak a magyarázata még így sem teljesen megnyugtató.

6. Összegzésül elmondhatjuk, hogy a rövid kaszát a korai újkortól teljesen kiszorította a ma ismert hosszú nyelvű kasza. Nyelvi emlékei azonban még tovább éltek, hiszen a címben jelzett szóláscsoport, s a benne szereplő *boszniai*, illetve *szallai kasza* komponens tovább őrizték ennek a forgatható kaszának az emlékét. Ebben szerepet játszhatott talán az is, hogy a Balkánról előrenyomuló törökség és az őket kiszolgáló balkáni népek a sziklás, bokros területeken még használhattak ilyen rövid szárú, a használat közben jobbra és balra forgatott kaszákat, s részben ez a tulajdonságuk, részben talán a törököknek sztereotíp módon tulajdonított ravaszkodás és hazudozás is alkalmassá tette a metaforikus képet a köpönyegforgatás nyelvi kifejezésére. Így jöhettek létre a *forгатja a (boszniai) kaszát* vagy *(kétfelé) kaszál a (boszniai) kaszával* féle szólások. Ezek – noha csak kevéssel – megelőzik a *szallai kasza* komponenssel alakult variánsokat, azaz lehet, hogy ez utóbbiak az illető szólások variánsképződése során alakultak ki.

Idővel azonban már nemcsak a rövid kaszák mentek ki a divatból, hanem az emléküket őrző fentebbi szólások is. A metaforikus háttér alapjául szolgáló reáliák vagy szokások kiveszése ugyan nem feltétlenül vezet a lexikális elemek kiveszéséhez, hiszen például a *nincsen sütnivalója* vagy a *hátra van még a feketeleves* kifejezések ma is elevenek, noha ma már szinte senki nem süt odahaza kenyeret, s a régi magyar szakácskönyvekben gyakran megtalálható sötét mártásfélét sem igen alkalmazzák már. Számos kifejezés esetében ugyanakkor a hozzá tartozó szokás vagy reália kiveszése okán a fordulat is eltűnik a nyelvhasználatból.

⁴ Vö. pl. Magyar néprajzi lexikon, **kasza** címszó: „Nyelvi adatok is szólnak a kétfelé vágó, ún. *sallai* vagy *szalai*, ill. *boszniai kaszáról*” (NéprLex. 3: 92).

Így halt ki mára régi *nyilat ereszt* szólásunk, amely a nyílhúzásos sorsolás emlékét őrzi, vagy a lótarás visszaszorulásával így tűntek el olyan szólások, mint a *szájára bocsátja a lovat* vagy a *ló száját fordítja*, s erre a sorsra jutottak a rövid kaszához kapcsolódó szólásaink is.

Kulcsszók: régi szólások, szólásmagyarázat, történeti frazeológia.

Hivatkozott irodalom

- Actio Curiosa. Gaude, avagy Csernél Istvánnak beszélgetése.* 1678 körül. In: KARDOS TIBOR szerk., Régi magyar drámai emlékek 2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960. 355–396.
- BAKÓ ELEMÉR 1944. Vágja, mint Salai a szappant. *Magyar Nyelv* 40: 71–72.
- BALASSA IVÁN 1947. Szallai kasza. *Magyar Nyelv* 43: 47–48.
- BERETTYÓ JÁNOS 1949. Szallai kasza. *Magyar Nyelv* 45: 79–80.
- GYÖRFFY ISTVÁN – VISKY KÁROLY 1934. *A magyarság tárgyi néprajza.* In: A magyarság néprajza. 2. kötet. Sajtó alá rendezte CZAKÓ ELEMÉR. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Heltai Gáspár 1570/1915. *Háló.* Kolozsvár 1570. Kiadta Trócsányi Zoltán. Régi magyar könyvtár 36. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Heltai Gáspár /1979. *Háló. Válogatás Heltai Gáspár műveiből.* Magyar tallózó. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- KOROMPAY BERTALAN 1949. Szallai kasza. *Magyar Nyelv* 45: 80–82.
- KOVÁCS PÁL 1794. *Kovács Pálnak Magyar példa, és köz mondási.* Streibig József, Győr.
- KRESZNERICS FERENC 1831–1832. *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal.* 1–2. kötet. Buda.
- MÜLLER RÓBERT 1980. Die bosnische Sense. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32: 437–442
- NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- SZABÓ T. ATTILA 1943. Vágja, mint Salai a szappant. *Magyar Nyelv* 39: 384–385.
- TAKÁCS LAJOS 1970. A magyarországi rövid kaszák történetéhez. *Ethnographia* 81: 187–220.
- TAKÁCS LAJOS 1980. Miért „boszniai” a kétfelé vágó kasza? *Agrártörténeti Szemle* 22: 26–29.
- TAKÁTS SÁNDOR 1915. *Rajzok a török világból.* 1. kötet. MTA, Budapest.
- TRÓCSÁNYI ZOLTÁN 1933. *A régi falu.* K. n., Budapest.

Contributions to the history of a group of idioms with the component *kasza* ‘scythe’

This paper presents a group of obsolete idioms built around a nominal component, *kasza* ‘scythe’. All members of this group hint at a sudden change of opinion, a coat-turning, phrasing it as ‘cut with the scythe in both directions’ or ‘turn the scythe around’. There are several variants in which the *scythe* is specified for origin as in *boszniai kasza* ‘scythe from Bosnia’ or *szallai kasza* ‘scythe from Szalla’. In addition to giving several early examples, this paper attempts to explain the evolution of the forms. A likely explanation for the reference to Bosnia may be that although short scythes were no longer popular by the end of the early modern period, it could still be seen among Turks advancing towards the north through the Balkans. The reference to *Szalla* is less clear: one possibility might be that it could be a reinterpretation of *sálló*, a dialectal form of *sarló* ‘sickle’, as a place name, accompanied by an initial sound change.

Keywords: early idioms, explanations of idiom, historical phraseology.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

A *séd* és ami körülötte folyik

A *séd* földrajzi köznévi etimológiai és történeti vizsgálata*

2. rész

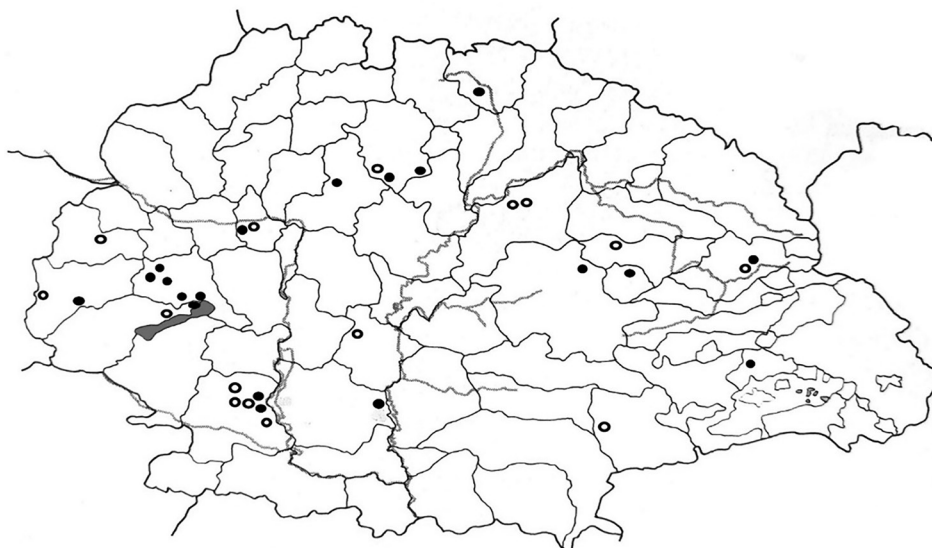
5. A földrajzi környezet szerepe

A földrajzi környezetnek mint nyelven kívüli tényezőnek a figyelembevétel a földrajzi köznevek vizsgálatában megkerülhetetlen vizsgálati szempont. Számos tanulással járhat a szavak elterjedésének, egy adott területen a lexikális sokszínűségnek, a szinonimitás mértékének a tekintetében. Ezen kívül a földrajzi köznevek jelentésének a meghatározásában is segíthet. A következőkben a *séd* szónak a teljes nyelvterületen való elterjedését és elterjedési területének a természeti környezetét mutatom be.

Az ómagyar korban a szó leggazdagabban a Dunántúlon (azon belül Baranya és Veszprém vm.-ben, egy-egy adattal Esztergom, Sopron, Vas, Zala vm.-ben) adathozható; másrészt, bár nem ilyen sűrűséggel a nyelvterület keleti részén (Szabolcsban, Biharban, Kolozsban, Szilágyban, Dobokában, Erdélyi Fehér, Krassó vármegyében). Északon (Nógrádban, Gömörben és Sárosban) és délen mindössze 1-1 adattal (Bodrog, Csongrád) jelenik meg. Az ország középső, síkvidéki részéről viszont hiányzik a szó (l. 1. térkép).

1. térkép

A *séd* helynevekbeli előfordulása az ómagyar korban (● = víz, ○ = egyéb)

* Az első részt l. MNy. 2021: 336–345. DOI: <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2021.3.336>

Ezek után megvizsgáltam az ómagyar kori *séd*-ek domborzati környezetét egyenként lokalizálva mindegyiket. Azok a területek, ahol az ómagyar korban előfordul, mind dombos vidékek, 100–600, azon belül zömében 200–400 méter magasságúak. Az általam elemzett anyagban az egyetlen kivételt a Bodrog megyei, Zenta mellett lokalizálható *Séd* vízfolyás jelenti, mely viszont sík vidék. Ezt az adatot azonban a KMHSz. csak kérdőjellel felelteti meg a *séd*-nek (1224/291/389: iuxta ripam *Sedum*). GYÖRFFY ERZSÉBET, bár kevesebb adat alapján, hasonló eredményre jutott, azt írja, hogy „az elemzett nevek által megnevezett patakok 300–600 méter magas környezetben fekszenek.” (2011: 103). Feltételezhetjük tehát, hogy ennek az ismeretlen eredetű szónak lehetett egy specifikusabb jelentése is – ’kis, dombvidéki vízfolyás’ –, melyben a vízfolyás mérete és a domborzati környezete lehetett a meghatározó. A szó által jelölt objektumok között találunk források által tápláltakat és nagyobb folyók mellékvizét egyaránt (pl. a Gömör megyei Hideg-séd a Gortva mellékvize), ez tehát nem lehetett külön specifikuma a jelentésnek.¹ A szó területi elterjedtségével ez a jelentésmeghatározás összhangban áll, illetve arra is magyarázatul szolgál, hogy miért nem terjedt el a *séd* az egész nyelvterületen (szemben például a *patak*-kal, melynek jelentésváltozása révén a használata is kiszélesedett, vö. HOFFMANN 2003). A földrajzi környezet meghatározó voltát mutatja például az *ér* is, melynek Árpád-kori területi eloszlásából arra lehet következtetni, hogy az pedig éppen az Alföldön, illetve az alföldi jellegű síkvidékeken folyó vizeket jelölte (GYÖRFFY 2011: 89).

Mivel a területileg kötött, nyelvjárási szavak jobban ki vannak téve a változásoknak, kihalásnak, mint az általánosan elterjedt, köznyelvi szavak, a *séd* szó köznévként való elavulása a nyelvterület nagy részén, szintén jól érthető folyamat. Ma köznévként az ÚMTsz. adatai szerint csak Veszprém és Tolna megyében, egyetlen adattal Háromszék megyében regisztrálható; helynevek részeként természetesen ennél nagyobb területen (de szintén a Dunántúlon, legsűrűbben pedig Veszprém megyében). Tehát azt mondhatjuk, hogy erősen visszaszorult a használata mind használati körét tekintve, mind területi elterjedését tekintve.

Egyes szavak területi elterjedésére vonatkozóan a jelentésmező elemeinek együttes vizsgálata alapján adhatók megnyugtató válaszok, mivel a szavak térbeli terjedését a jelentésmező más elemeinek időbeli és térbeli viszonyai is meghatározzák (vö. BÁBA 2016: 88). Maga a szómező – a vízrajzi közneveké – az ómagyar korban jelentős módosuláson ment át (vö. KÁLMÁN 1967; HOFFMANN 2003), ami a *séd* használatát is befolyásolhatta. Az uráli korból származó *jó* ’vízfolyás’ lexéma inkább csak területi elterjedtségében térhetett el a többi korabeli vízrajzi köznévtől, specifikus jelentése ugyanis nem volt. Kísszámú adata az északkalei-keleti nyelvjárási területre koncentráldott (GYÖRFFY 2011: 100–101). Az uráli ősiségű *víz* elem a nevek többségében csupán a helyfajtaba sorolás eszközévé vált, már létező víznevekhez (gyakran jövevénynevekhez) kapcsolódva látja el ezt a feladatot (pl. *Eger vize*, *Ida vize*, *Tarca vize*). A specifikus jelentésűek közül a vitatott, de valószínűleg finnugor eredetű *ér* Árpád-kori területi eloszlásából arra lehet következtetni, hogy az az Alföldön, illetve az alföldi jellegű síkvidékeken folyó vizeket

¹ VÖRÖS OTTÓ szűkebben határozta meg a *séd* jelentését a Vas megyei vízrajzi közneveket vizsgáló tanulmányában: „olyan kisebb csörgedező, állandó folyóvíz völgyekkel tagolt területeken, amelyet források táplálnak.” (1999: 46). Azt talán érdemes volna megvizsgálni, hogy ez a Dunántúltra érvényes lehet-e, de a teljes magyar nyelvterületen ez adatokkal nem támasztható alá.

jelölte, és olyan vizeket jelölt, melyeknek a vízmennyiségét nagyobb víz táplálja, szabályozza (GYÖRFFY 2011: 89). A csuvasos török eredetű *sár* az ország különböző pontjain bukkant fel (i. m. 94). Az ugor kori *ág* csak három régióban: a Duna mentén Győr és Komárom vármegyékben, a Dráva mentén Baranyában és Biharban (i. m. 95). A szintén ugor kori *fok* nagyobb vizek mentén, a Duna alsó szakaszán és a Dráva mellett, a Tisza mellett Hevesben, a Maros mentén Csanád megyében, a Fekete-Körös környékén Biharban, továbbá Békésben (i. m. 96). A belső keletkezésű *aszó*-ra igen kevés adat van az Árpád-korból, ezek pedig szétszórtan találhatóak, nem összpontosulnak egy-egy területen (i. m. 100). Két szláv jövevény, a *maláka* 'mocsaras víz' és a *sevnice* 'savanyúvíz' használata korlátozódott az átadó szláv nyelvvel való érintkezési területre: ez a szlovák *sevnice* esetében pár észak-magyarországi megye, a szerb-horvát vagy szlovén *maláka* esetében Baranya (i. m. 97–99).

Tehát az ómagyar korban a következő változások történtek a szómezőben: kihalt az alapnyelvi eredetű és általános jelentésű, ám erősen területhez kötött *jó* és az *igy* ~ *ügy* (amennyiben létezett, vö. PELCZÉDER 2017). A *víz* ~ *vize* többnyire csak a helyfajtába sorolás eszközüvé vált. Ezzel szemben a szláv eredetű és kiszélesedett jelentésű *patak* viszonylag gyorsan az egész nyelvterületen elterjedt, és ilyen általános szerepben az Árpád-korban más 'vízfolyás' jelentésű szóval nem is lehet számolni (HOFFMANN 2003). Kerültek be más új vízrajzi köznevek is a nyelvbe a szlávból (*sevnice*, *maláka*), de ezek szorosan területi kötöttségük és specifikus jelentésük voltak és maradtak. A többi speciális jelentésű lexéma viszont, jelentésének megfelelően, különböző területeken elterjedt volt. Ezek közé illeszkedik a *séd* is.

Visszatérve ahhoz a kérdéshez, hogy egy ómagyar kori földrajzi köznévi jelentésének meghatározásában milyen fogódzóink lehetnek: a *séd* példája azt mutatja, hogy a 'kisebb vízfolyás' jelentés további szűkítését a szó elterjedési területe és a földrajzi környezete tette elsősorban lehetővé.

6. A szó etimológiája

A szó származását illetően a 19. századtól egészen eltérő elképzelések merültek föl, mai etimológiai szótáraink ismeretlen eredetűnek tartják. A történeti szóföldrajzi és a jelentéstani vizsgálat az etimológia kérdésében is előrelépést jelenthet. Nézzük meg először a korábbi elképzeléseket!

A CzF. – a *sé* alakot is a *séd* változatának tartva – hangutánzó eredetűnek véli, azt állítva, hogy az „suhogásától, sebes folyásától vette nevét”. EDELSPACHER szerint maga a *sé* volt az alapszó, melyből *-d* kicsinyítő képzővel jött létre a *séd* (1876). A *sé*-t pedig egy eredetibb **sěj* ~ **saj* alakra vezet vissza (a *taré* ~ *taréj*, *paré* ~ *paréj* analóg változatokkal érvel), és a törökben véli megtalálni a megfelelőit (l. oz., ad. tör. *čaj* 'patak, folyó; állóvíz') (i. m. 193–194). A szerző egyetlen magyar nyelvi adatot hoz erre az alakra – 1224: In rivulo, qui dicitur *Csaj* (vö. JERNEY 1854: 22) –, azonban ez a helynév nem tartozik a *séd* adatsorába. A CzF.-szótár és EDELSPACHER (1876: 195) is etimológiai kapcsolatot feltételeznek a *séd* és a *sió* szavak között: a *sé* szó származékának tartva mindkettőt. A *séd* történeti adatai azonban azt mutatják, hogy nem volt a szónak egy szótagos, magánhangzóra végződő változata, így hangtörténeti szempontból nem fogadható el a *sé* alakból kiinduló fenti két etimológia.

Itt érdemes megemlíteni és fontolóra venni a WOT. által újra felvetett török eredeztetés elképzelését is: RÓNA-TAS ANDRÁS szintén összefüggést lát a *séd* és a *sió* szavak eredete között, véleménye szerint mindkettő ótörök töre vezethető vissza; a *séd* a **šiw* (< **sib*) 'víz' jelentésű szóból a magyarban *-d* képzővel alakult (728–730).

BUDENZ JÓZSEF szerint a szó az alapnyelvi eredetű *siet* igenévi származéka (az igenév létrejöttére párhuzamos példaként hozza a *tét* és *ét* szavakat), és a vízrajzi köznévi 'folyó, folyásban lévő' jelentésű (1873–1881: 342). Más, rokon nyelvi példát is említ: véleménye szerint ugyanezen igéből alakult a mordvinban és a cseremiszenben is vízrajzi köznévi (i. h.). BUDENZ feltevésének ellentmond az, hogy a *siet* igének olyan tőváltozatát, melyből a *sé-t* alak létrejöhethetett volna, nem tudjuk kimutatni (vö. MSzFE.); másrészt az igenévből főnevesült 'vízfolyás' jelentésű földrajzi köznevek jellemzően folyamatos melléknévi igenévi alakból jönnek létre (vö. *csorgó*, *folyó*). MUNKÁCSI BERNÁT is elfogadta BUDENZ feltevését (1883: 444).

A fenti etimológiákban az a közös – ha más úton is haladnak tovább –, hogy egy *sé* alakból próbálnak kiindulni. Ilyen történeti adat azonban, mely bizonyíthatón összefügg a *séd* vízrajzi könévvel, nincsen. A FNEsz. a Vas megyei *Sé* település nevének (1404: *See*) eredetével kapcsolatban felveti ugyan az összefüggést (igaz *séd* > *sé* irányban!), de a helynév adatsorában *d*-re végződő változatot nem találunk.

A TESz. a szónak mind a finnugor töre való visszavezetését (a *siet* igével való összekapcsolását), mind török származtatását elveti; a szót ismeretlen eredetűnek tartja. Az EWUng. átveszi a TESz. által képviselt álláspontot. Mindkét szótár szerepeltet azonban az adatközlő részben *g*-re végződő neveket is (1306: *Hidegsy*, 1395 k.: *seg*, 1548: *Nyirszeg*; TESz.), majd ezekről azt állapítja meg, hogy másodlagos változatok, és a *ség* 'domb' szónak vagy az ezzel összefüggő *-ség* képzőnek az analógiás hatását mutatják (TESz.). A két szó összekapcsolása egyúttal új etimológizálási lehetőséget is nyitott.

PESTI JÁNOS úgy vélte, hogy érdemes alaposabban is megvizsgálni a *ség* és a *séd* szavak összefüggését, melyet érintőlegesen felvetett a TESz. (1987). PESTI a két lexéma szóföldrajzi kapcsolatának a tisztázásával próbált közelebb jutni a megoldáshoz: a dél-dunántúli (Baranya, Tolna, Somogy, Zala megye és Veszprém megye Tapolcai járása) megyei gyűjtésekből kigyűjtötte a *ság*, *ség* (*segg*), *séd* szavakat tartalmazó helyneveket. A nevek vizsgálatának a tanulságait a következőképpen fogalmazta meg: „Nem lehet véletlen egybeesés, hogy a *séd* (*sid*) vízrajzi köznévkünk a Dél-Dunántúlon (Zala megyét kivéve?) azon a területen maradt fenn, ahol a *ság*, *ség* (*segg*) ma is kimutatható. [...] Ha figyelembe vesszük, hogy a *séd* történeti adataiban a *seg* is olvasható, joggal feltételezhetjük: a *ség* és a *séd* etimológiailag kapcsolatban van egymással” (PESTI 1987: 51). Feltevését azzal is megerősíti, hogy több *ság*, *ség* 'domb' közzót tartalmazó helynévről kimutatja, hogy azok víznévre vezethetők vissza, abból metonimikusan keletkeztek. GYÓRFFY ERZSÉBET továbbgondolandónak véli a PESTI által adatokkal is alátámasztott etimológiai kapcsolatot a *séd* és *ség* szavak között (2011: 102–103).

BALÁZS JÁNOS a korábbiakhoz képest új ötlettel állt elő: szerinte a *séd* szó a *szó* ige *s* kezdetű nyelvjárási változatából keletkezett *-l* + *-d* képzővel (1981: 108). Ezt a feltevését arra alapozta, hogy a szót azonosnak vélte az először a Veszprémvölgyi apácák Kálmán-kori renovációjában felbukkanó *Sild* névvel (1981: 108), mely a Tolna megyei Madocsa közelében található szigetnek és kikötőnek, illetve valószínűleg valamilyen víznek, egy

Duna-ágnak a neve volt (vö. PAIS 1939: 11).² E névnek a következő olvasatai lehettek: *Sild, Süld, Söld, Szild, Szæld*. BALÁZS JÁNOS feltételezése több ponton is cáfolható. 1. Hang- és helyesírás-történeti szempontból. Ilyen írás- és hangváltozatokban a *séd* szó megbízhatónak tekinthető adatai nem jelentkeznek: sem *l*-t tartalmazó, sem *sz* kezdetű, sem labiális magánhangzós változatai nincsenek. Mi magyarázhatná, hogy éppen ebben az egy névben van például *l* mássalhangzó, miközben sem más dunántúli, sem a keleti nyelvjárásterület adataiban ez nem tapasztalható; másrészt sem korábbi korai ómagyar kori, sem mai nyelvjárási adatokban nem fordul elő? 2. Morfológiai szempontból. Amennyiben a szóvégi *-d* képző lenne a *Sild* névben, a 11. században és a 12. század elején ennek inkább a magánhangzós végű *-di*-re végződő alakját várhatnánk, ezzel szemben a *séd* legkorábbi, hiteles forrásból ismert adata – a [*sédi*] – labiális tövéghangzóra végződik. 3. PESTI JÁNOS a jelentéstan oldaláról kérdőjelezte meg BALÁZS JÁNOS érvelését. BALÁZS szerint a Dunántúlon a *Séd* nevű patakok mentén mindenütt találunk kökénybokrokból alakult bozótosokat, ilyen módon indokolható szemantikailag az, hogy a vízrajzi köznév a *sző* ige főnévi származéka, tehát tulajdonképpen ’sövény, szövedék’ jelentésű, hasonlóan a szláv eredetű *Torna* víznévhez (< szl. **trnъ*) (1981: 108). PESTI viszont az írja, hogy a kökény nem vízkedvelő növény, ezért bozóttá sem alakulhatott a patakok mentén (1987: 52). A fenti szempontokat mérlegelve megállapíthatjuk, hogy BALÁZS JÁNOSnak a dunai sziget nevére alapozó és azt további hasonló alakú helynevekkel összekapcsoló etimológiai magyarázata a *séd*-re vonatkozóan elvethető.

Számba véve a szó etimológiáját érintő feltevéseket azt látjuk, hogy egyik magyarázat sem épített a szó ómagyar kori, bizonyosan azonosítható adataira, illetve ezen adatok együttes számbavételére, pedig ezek vezethetnek minket legközelebb a szó forrásához. A 19. századi kutatók még nem ismerhették ezeket az adatokat, részben tévesen azonosított, a *séd* lexemával kapcsolatba nem hozható helynevekre, azokon kívül tájnyelvi példákra hivatkoztak. A TESz. és az EWUng. is közöl olyan adatokat a *séd* és a *ség* szócikkében is, melyek nem tartoznak oda, nincs köziük a szóhoz (pl. 1220 k.: *Scedluc*, TESz. *séd*; vö. *Szedlec* hn., KMHsz. 1.; 1086: *Seę sec* feheę, EWUng. *ség*; vö. *Sisek feje*, PELCZÉDER 2021: 12), másrészt a TESz.-ben nem egyértelmű, nem megfelelő a *séd* és *ség* adatainak az elkülönítése. BALÁZS JÁNOS hipotézise egy teljesen bizonytalan (véleményem szerint ide nem vonható) helynéven, illetve ezen helynevek csoportján alapult. PESTI JÁNOS elemzése pedig alapvetően mai magyar helynévtárak, azon belül is egy szűkebb terület anyagára épült, habár néhány ómagyar kori helynevet is bevont a vizsgálatába.

A szó teljességre törekvően összegyűjtött, megrostált, lokalizált ómagyar kori történeti adataiból kiindulva, a történeti szóföldrajzi és a jelentéstani vizsgálat eredményeit is felhasználva talán az etimológia kérdésében is tehető előrelépés. Mivel olyan, egymástól távol eső területeken élt a *séd*, melyek között kapcsolat, érintkezés nemigen mutatható ki, feltételezhetjük, hogy a szó már a honfoglalás előtt is a szókincs részét képezte. A vizsgálat alapján megállapíthatjuk, hogy a ’kis, dombvidéki patak’ jelentés társítható a *séd* szóhoz. A *séd* és a *ség* ’domb’ szavak ómagyar kori területi elterjedtsége nagyon hasonló,

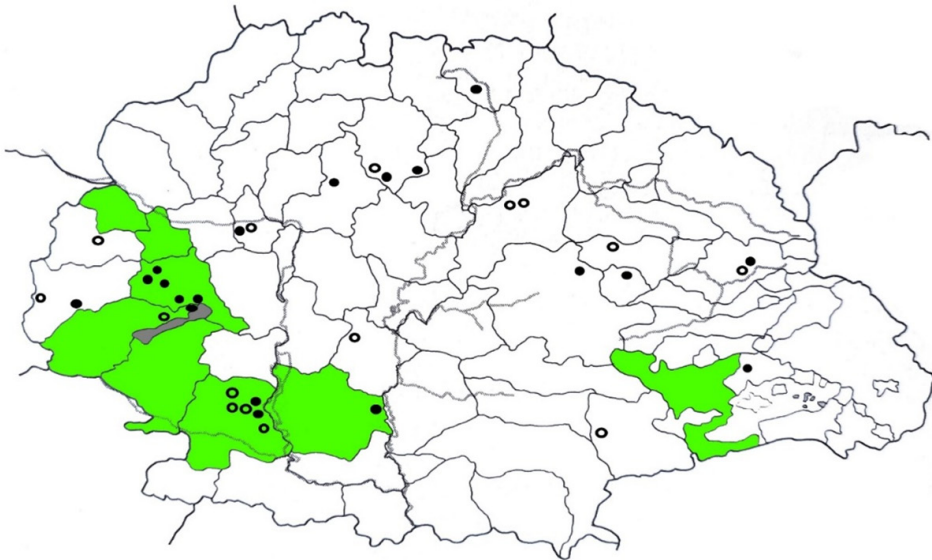
² A *Sild* helynév adatai: 1109: *insulam in sild*, *in ipso portu sild* (ÓmOlv. 16), 1364/1414: *insula Zild*, 1409: *Swold* poss., poss. *Sold*, poss. *Swld*; 1411: poss. *Swld*; 1414: poss. *Zyld*, poss. *Syld*; 1414: poss. *Szeld*, poss. *Zeld*, *insula Zeld*, *insulam Zild*, *insulam Zildtonya*; 1415: poss. *Sywld* (PAIS 1939: 12).

ezek a középkorban közel azonos területeken jelentek meg. PESTI JÁNOS a 19. és 20. századi névgyűjtéseken alapuló dél-dunántúli névanyagot megvizsgálva ugyanezt állapította meg: azaz a *séd* vízrajzi köznév ugyanazonokon a területeken maradt fenn, ahol a *ség* is kimutatható. Ennek oka lehet egészen egyszerűen az a nyelven kívüli tényező, hogy hasonló a domborzati környezet. Ám a hasonló földrajzi környezetben nem feltétlenül ugyanazok a földrajzi köznevek vannak jelen, hiszen a szavak területi elterjedtségét – mint láthatuk – több tényező is befolyásolja. Így helyt lehet adni a TESz.-ben és az EWUng.-ban csak analógiás hatásként számbavett, PESTI JÁNOS által azonban komolyan felvetett elképzelésnek, hogy a *séd* és a *ség* etimológiailag is összefügghet. A továbbiakban azt veszem sorra, hogy milyen érvek szólnak emellett, és milyen bizonytalan pontjai vannak a két szó etimológiai kapcsolatának.

A *séd* és a *ség* ómagyar kori szóföldrajza nem cáfolja a szavak etimológiai kapcsolatát. Ha RESZEGI KATALINNAK a *ség* ómagyar kori elterjedésére vonatkozó térképét összevetjük a *séd* adataival, akkor a dunántúli megyékben egyértelmű egybeesést tapasztalunk, emellett egy keleten fekvő megyében is adatolható a *ség* (2011: 118) (l. 2. térkép).

2. térkép

A *ség* korai ómagyar kori előfordulásai (megyék) (RESZEGI 2011: 118)
és a *séd* ómagyar kori adatai

A *séd* és a *ség* jelentésében közös, hogy mindegyik természeti objektumot jelöl. Ismerünk példákat arra, hogy ugyanazon földrajzi köznév többféle helyfajta jelölésére is használatossá válik térbeli érintkezés folytán. Például az *aszó* és az *árok* domborzati és vízrajzi köznévi értelemben egyaránt előfordul, a *sár* vízfolyást és mocsaras, vizenyős területet egyaránt jelölhet. Így azt is feltételezhetjük, hogy a *ség* és *séd* esetében az alaki megoszláshoz egy efféle jelentésselkülönülés is kapcsolódott.

A két szóalakról és a hozzájuk kapcsolódó jelentésekről a következőket mondhatjuk: a történeti adatokban eléggé világosan elkülönül a *séd* szó vízrajzi, a *ség* domborzati köznévi jelentésben, már a 11. században egyértelmű a jeleneteskülönbség,³ ami arra utal, hogy az ómagyar kor elejére az alak- és jelentésmegoszlás is lezajlott (feltéve, ha elfogadjuk a két szó etimológiai kapcsolatát). A korai egyértelmű adatok ellenére találunk kevés számú példát *g* végű alakra 'forrás' és 'vízfolyás' jelentésben is, ami utalhat arra, hogy a jelentések differenciációja nem ment végbe tökéletesen, esetleg nem mindenhol; vagy az időben inkább követte a hangalaki elkülönülést. GRÉTSY LÁSZLÓ a szóhasadásról írt monográfiájában azt állapította meg a folyamatok lezajlási sorrendjéről, hogy „az esetek nagyobb részében egy szó alakváltozatokra bomlása megelőzte a jelentéskülönülést” (1962: 58). A *d ~ g* váltakozásnál a képzés helyének a módosulását kell feltételeznünk. GRÉTSY LÁSZLÓ a mássalhangzó-váltakozásra épülő alaki megoszlásoknál ilyen csoportot nem különít el, csak a szórványos változásoknál említ hasonló eseteket (pl. *sudár ~ sugár; habar ~ hadar*) (1962: 182). Nyelvünk ősi és ómagyar kori hangtani változásai között sem találkozunk hasonló jelenséggel, így a magyarázat gyenge pontjának kell tartanunk az alaki megoszlás ügyét. Mivel feltételezhetjük a szavak ősmagyar kori meglétét (a *ség* közszói használatára az ómagyar korból sincsen adat, tehát már akkor elavulófélben lehetett), a hangváltakozás létrejötte is visszanyúlhat az ősmagyar korra vagy akár a finnugor, ugor együttélés korára (ezt az időszakot GRÉTSY a szóhasadás kapcsán nem tárgyalta a teljesség igényével, csak egy-egy kiragadott példát mutatott be [1962: 177–182]). A *ség* szó etimológiájáról szóló bevezető mondat a TESz.-ben és az EWUng.-ben nem tartalmaz egyértelműen határozott állásfoglalást, csak valószínűsíti a szó finnugor eredetét. Finnugor alapalakként a **ćiŋkă* vagy **ćiŋkă* alakot feltételezik (TESz.; EWUng.). A nazális + zárhang kapcsolatból az ősmagyar kor folyamán zöngésüléssel és denazalizációval zöngés zárhang vált (-ŋk- > -g-) – **ćiŋkă* > **ćiŋgă* > *ség ~ ség* – így a *ség* alak hangtanilag jól magyarázható. A rokon nyelvi megfelelőekkel való jelentésbeli egyeztetésnek sincsenek különösebb nehézségei, a szótárak itt azt említik meg, hogy a szó az ómagyar korban köznévként már nem fordult elő.

Mit állapíthatunk meg végül is a *séd* szó eredetéről? Az ilyen rövid szavak esetében általában jó néhány bizonytalanság szokott fölmerülni a szófejtés során. Határozott ítélet a szó eredetével kapcsolatosan ugyan nem tehető, de a fenti – alaki, jelentésbeli, szóföldrajzi – érvek ahhoz véleményem szerint elegendőek lehetnek, hogy ne ismeretlen eredetűnek tartsuk a szót, hanem azt mondhassuk, hogy talán kapcsolatba hozható etimológiailag a *ség* szóval.

Kulcsszók: földrajzi köznevek, ómagyar kor, szóföldrajz, etimológia.

³ Ugyanabban a korai oklevélben mindkét szóalak előfordul, mindkettő latin fajtajelölő köznévvvel, és a két hely ugyanabban a megyében lokalizálható: 1086: „ad fontem, qui nominatur Tuhut sedu”, „ad montem, qui vulgo dicitur quoa seg” (DHA. 1: 250) (fordítása: „ahonnét egy forráshoz húzódik, amit Tuhut sedunek neveznek”, „egy hegyhez tart, amit közönségesen Quoassegnek mondanak” (DRESKA 2013: 131, 137).

Hivatkozott irodalom

- AO. = *Anjoukori okmánytár* 1–7. Szerk. NAGY IMRE / TASNÁDI NAGY GYULA. MTA, Budapest, 1878–1920.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár* 1–12. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest/Budapest, 1860–1874.
- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BÁBA BARBARA 2020. A korai ómagyar kori *i* ~ *é* szembenállás vizsgálatának lehetőségei és korlátai. *Magyar Nyelvjárások* 58: 61–79.
- BALÁZS JÁNOS 1981. A *Séd* folyónév és ami körülötte lehetett. In: HAJDÚ MIHÁLY – RÁCZ ENDRE szerk., *Név és társadalom*. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 107–109.
- Ball. = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára* 1–2. Franklin, Pest, 1867–1872.
- BENKŐ LORÁND 1947. *A Nyárádmente földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. Budapest
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei* 1–2. Szerk. PESTI JÁNOS. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1982.
- BUDENZ JÓZSEF 1873–1881. *Magyar-ugor összehasonlító szótár*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv / Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. MTA, Budapest, 1890–1913.
- DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196*. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- DRESKA GÁBOR 2013. A béli monostor Szent László-féle összeírólevele (1086). In: VÁSÁRHELYI ANZELM szerk., *Isten házában, közösségben. Bencés monostor ezer éve Bakonybélben*. Szent Maurícius Monostor, Bakonybél. 131–146
- EDELSPACHER ANTAL 1876. *Csaj*. *Magyar Nyelvőr* 5: 193–197.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FKnT. = Bába Barbara – Nemes Magdolna, *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium*. Szerk. BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 1962. *Szóhasadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. Korai ómagyar kori folyóvíznevek. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HA. = *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* 1–[4]. Közzéteszi HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék / Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997–[2017].

- HO. = *Hazai okmánytár* 1–8. Kiadják NAGY IMRE et al. etc. Sauerwein/Franklin, Győr/Budapest, 1865–1891.
- HEGEDŰS ATTILA 2001. Nyelvjárási lexikológia. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. 375–396.
- HEGEDŰS ATTILA 2008. Jel és jelentés a földrajzi nevekben. In: GECSŐ TAMÁS – SÁRDI CSILLA szerk., *Jel és jelentés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 129–134.
- HKFT. = *Harmadik katonai felmérés*. 1869–1887, a Magyar Szent Korona Országai 1: 25.000. DVD. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2007
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. Patak. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE, Budapest. 664–673.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Második kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HOLLER LÁSZLÓ 2009. Egy XIII. századi remetekápolna – *Idegsyt Beatae Elizabeth* – lokalizálása. Nyelvészeti vizsgálódások a *séd* és a *kút* szavak körében. *Magyar Nyelv* 105: 17–29, 188–202.
- IMREH BARNA 1942. Küküllő-, Maros- és Nyárád-vidéki helynevek a XVI–XIX. századból. *Magyar Népryelv* 4: 405–421.
- JERNEY JÁNOS 1854. *Magyar nyelv-kincsek Árpádék korszakából* 1–2. Bucsányszky Alajos, Pest.
- KÁLMÁN BÉLA 1967. *A nevek világa*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350*. 1. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2005.
- KRESZNERICS FERENC 1831–1832. *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. 1–2. Egyetemi Nyomda, Buda.
- LŐRINCZE LAJOS 1950. A *seg* térszínformánév. *Magyar Nyelv* 46: 53–60.
- MSZFE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei* 1–3. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1978.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1883. Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára. *Magyar Nyelvőr* 12: 436–447.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- OkISz. = *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz*. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN. Szótárrá szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
- ÓmOlv. = JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ, *Ó-magyar olvasókönyv*. Danubia, Pécs, 1929.
- PAIS DEZSŐ. 1939. *A veszprémvölgyi apácák görög alapítólevele mint nyelvemlék*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 50. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- PAPP LÁSZLÓ 1954. *Sít*. *Magyar Nyelv* 50: 169–170.
- PELCZÉDER KATALIN 2017. Az *igy* ~ *ügy* lexéma problematikája. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 103–116.
- PELCZÉDER KATALIN 2021. The Onomatosystematical Study of Toponyms in the Bakonybél Census. *Argumentum* 17: 1–15.
- PESTI JÁNOS 1987. A *ság*, *ség*, *seg* (~*segg*) és a *séd* a Dél-Dunántúl földrajzi neveiben. *Névtani Értesítő* 12: 32–53.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története* 1–12. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC. Szent-István-Társulat, Budapest, 1902–1916.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ – VÉGH JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.

- SZABÓ T. ATTILA 1936. *Nyír; nyírés. Magyar Nyelv* 32: 47–48.
- SZABÓ T. ATTILA 1939. *Séd ~ síd ~ sid. Magyar Nyelv* 35: 51–52.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- Tsz. = *Magyar tájszótár*. A Magyar Tudós Társaság, Buda, 1838.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei. 4. A Veszprémi járás*. Szerk. BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC – VARGA MÁRIA. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2000.
- VÖRÖS OTTÓ 1999. *Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 211. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2000.
- WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS – BERTA ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2011.

An etymological and historical analysis of the geographical common noun *séd* ‘brook’

The subject of the study is the history of the hydrographic common noun *séd*, based on the occurrences of the word as common noun and a place name in the Old Hungarian period. The paper discusses issues concerning the phonological history of the word, its variants, and their spatial and temporal distribution and occurrence. The determination of the meaning of *séd* is done by simultaneous consideration of several viewpoints in which the geographical environment of the occurrence of the word has a crucial role. Finally, the study surveys and summarizes etymological ideas related to the word.

Keywords: geographical common nouns, Old Hungarian period, word geography, etymology.

PELCZÉDER KATALIN
Pannon Egyetem

Pedz

Az alábbiakban arra mutatok rá, hogy *pedz* igénk tulajdonképpen homonima, kettős átvétel, s jelentései az átadó szavak, részben a német *beizen* ige és részben a szerb-horvát *pecati* ige átvételével magyarázhatók. Így a szó összes jelentésének egybesorolása végső soron népetimológiának minősíthető. Idáig etimológiai szótáraink egy erősen poliszém *pedz* igével számoltak, s hangutánzó(-hangfestő) eredetűnek minősítették (TESz. 3: 144; EWUng. 2: 1136; ESz. 628–629). A *pedz* 1792-től adatolható nyelvünkben, s szerztegazó jelentései a 19. században jelentek meg. Előbb a szerb-horvátból lett átvéve a *pedz* szó, az azonos alakú német jövevényszó évtizedekkel később érkezett. A bemutatandó homonímia szinkrón érvényessége azonban kérdéses, de a modern szinkrón jelentéstan nem is rendelkezik megbízható kritériumokkal a homonímia és poliszémia megkülönböztetésére

(KIEFER 2007: 121–127). A *pedz* szinkrón homonimává minősítése mellett szól a 'solymászik' és a '(hal) harapdálni kezd (horgot, csalétket)' jelentések távolsága.

Ami a németből vett igét illeti, a vadászatban, solymászatban a *pedz* jelentései 'solyommal vadászik, solymászik' és már korábbról (1860-tól) is adathozhatóan '(ragadozó madár) lecsap (prédájára)' (KÉKESSY 1925: 91; mindkét jelentés újabban is él). A 'solymászik' jelentés a német *beizen* ige átvételére utal. A német *beizen* (etimológiailag a *beissen* 'harap' műveltető alakja, 'haraptat') elsősorban 'pácol, marat', de 'solymászik' jelentésben is használatos. (A *beizen* ige, pontosabban ennek bajor-osztrák változatának átvétele még *pácol* szavunk is.) A 'lecsap' jelentésre példa *A sólyom pedzi a fácánt* 'A sólyom lecsap a fácánra'. A 'lecsap' jelentés már magyar fejlemény, solymászműszónak tekinthető. A németben '(ragadozó madár) pedz, lecsap valamire' jelentésben legalább három ige is van: *herabschiessen, herabstürzen* és *stossen*.

Ami a szerb-horvátból vett igét illeti, a *pedz* ige köznyelvi jelentései a következők: '(hal) harapdálni kezd (horgot, csalétket)' és 'érteni kezd'. Például *A hal pedzi a horgot* 'A hal harapdálja a horgot', s innen a 'kezd érteni' jelentés, például *Már pedzem* 'Már kezdem érteni'. A '(hal) harapdálni kezd' jelentés a szerbhorvát *pecati* 'csíp; meg-megérint, pedz (hal horgot); horgászik, pecázik stb.' jelentéseinek egyikéből magyarázható. A 'kezd érteni' jelentés már magyar fejlemény. Ezt a mozzanatot a szakirodalomban többen is említették (például KERTÉSZ 1922: 15–16; TEMESI 1963: 113; GOMBOCZ /1997: 178).

A szerb-horvát *pecati* főbb jelentései 1. 'csíp', 2. 'kötekedik, ugrat', 3. 'horgászik' (HADROVICS 1976: 338), ám egy újabb horvát–német szótár csak 'angeln' jelentését adja meg (TUTSCHKE 1999: 213). A hangutánzó-hangfestő eredetűnek, utóbb származékszónak minősített *pecázik* szó (TESz. 3: 139–140; EWUng. 2: 1134; ESz. 627) is valószínűleg a szerb-horvát ige átvétele. Újabb – de itt most elutasított – etimológiája szerint a *pecázik* (1839) a *peca* 'halászhorog' (1825) igeképzővel ellátott alakja, a *peca* pedig a *pedz* szó *pec* változatából képzés (EWUng.; ESz.).

KISS LAJOS, a korabeli etimológiai „onomatopoetizmus” kérlelhetetlen bírálója egy könyvismertetésében PETAR SKOK (1881–1956) posztumusz horvát avagy szerb etimológiai szótárára hivatkozva a *peca* szerb-horvát eredeztetése mellett érvelt, ami implikálja (feltételezi) a *pecázik* hasonló eredetét. „A *peca* 'halfogó horog' (...) főnévnek a *pecek, pedz, pöcköl*-féle, hangutánzó-hangfestő szavakkal való rokonítását megkérdőjelezheti a szerbhorvát *pecati* 'megérint, pedz <hal horgot>, horgászik, pecázik' (Skok EtRj. 2: 627) és kiterjedt rokonsága. Véletlen összecsengésről aligha lehet szó a szoros népi együttélés miatt” (KISS 1994–1995: 275). A magyar *peca* elvonással jöhetett létre a *pecázik* szóból, közvetlenül csak a *pecázik* lehet szerbhorvát eredetű (< *pecati*).

A *pedz* igenek a TESz. (és az EWUng.) a korábbi nyelvvaltozatokból több további jelentését hozza: 'eltalál', 'megérint; kezd hatással lenni valakire, valamire', '(horog) fogja a halat', '(bajusz, szakáll) serked' és 'penget (hangszer húrját)' (TESz. 3: 144). Ezek a jelentések a szerb-horvátból átvett igehez tartozhatnak. A '(ragadozó madár) lecsap (prédájára)' jelentés is közel áll a szerbhorvátból átvett *pedz* jelentéseihez. A szerteágazó jelentésekhez hozzájárulhatott a *pecek, pöcköl* szavakhoz való hasonlósága; a *pedz* és *pecázik* szót hangutánzó-hangfestő etimológiai ezek rokonságába sorolták. Nyelvjárásainkban is megvan a *pedz* '(hal) harapdálni kezd (horgot, csalétket)', és van *pedzik* '(háló, horog) a hal által érintve megrezdül, pedződik' is (ÚMTsz. 4: 419).

ZOLTÁN ANDRÁS jelen íráshoz készített kivételesen igényes lektori jelentésében több pontosítást eszközölt, s felhívta a figyelmet arra, hogy a <hal horgot> *pedz* szónak a német nyelvjárási *petzen* 'csíp' igéből való származtatásnak a lehetősége is felmerült. (Először: ALBERT 1895: 426.) Jellegetes nyugati középnyémet, továbbá innen betelepítések révén bácskai és bánáti német nyelvjárási szó a *petzen* (legalábbis a délvidéki németben tulajdonképpen *petze*, ejtve *phetsə*, 'csíp', 'kneifen, zwicken', WOLF 1987: 73, 164, 169, 249). A német *petzen* délvidéki jelenléte a szerb-horvát *pecati* szóval, annak legalábbis egyes jelentéseivel is kapcsolatba hozható, felmerült a szerbhorvát *pecati* szónak is a német *petzen* igéből való származtatásának lehetősége. Skok az idézett helyen még a *pecati* igét a **pek*- 'süt' töre vezette vissza (2: 627). Nem zárható ki egészen, hogy a magyar *pecázik* és a <hal horgot> *pedz* is esetleg a német *petzen* átvétele.

A *pedz* szónak részben a szerbhorvát *pecati* ige és részben a német *beizen* ige átvételével való magyarázata a legvalószínűbb etimológia, de ennek léteznek alternatívái. Ezek a főbb alternatívák, homonímia helyett csak poliszemiával számolva: 1. a *pedz* továbbra is hangutánzó(-hangfestő) eredetű, esetleg hozzátéve, hogy a hasonló hangzású német *beizen* és szerb-horvát *pecati* igék gazdagították jelentését; 2. a *pedz* szerb-horvát jövevényszó, amely német hatásra újabb jelentéseket vett fel. Elképzelhető még, hogy 3. a *pedz* minden jelentésével német jövevényszó, de a német különböző változataiból, különböző szók (*petzen*, *beizen*) lettek átvéve.

Hivatkozott irodalom

- ALBERT JÁNOS 1895. *Pedz*. *Magyar Nyelvőr* 24: 425–426.
- ESz. = *Etimológiai szótár*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- GOMBOCZ ZOLTÁN /1997. *Jelentéstan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*. Szerk. KICSÍ SÁNDOR ANDRÁS. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1976. *Szerbhorvát–magyar szótár*. 4. kiadás. Terra, Budapest.
- KÉKESY LÁSZLÓ 1925. *A magyar vadász kézikönyve*. Athenaeum, Budapest.
- KERTÉSZ MANÓ 1922. *Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei*. Révai, Budapest.
- KIEFFER FERENC 2007. *Jelentésmélelet*. 2. kiadás. Corvina, Budapest.
- KISS LAJOS 1994–1995. Molnár Nándor: A magyar mezőgazdasági szókincs története, 1987. (Ismeretetés.) *Nyelvtudományi Közlemények* 94: 271–275.
- SKOK, PETAR 1971–1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1–4. JAZU, Zagreb.
- TEMESI MIHÁLY 1963. *Leíró magyar nyelvtan* 2. Szótan. Tankönyvkiadó, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TUTSCHKE, GÜNTHER 1999. *Langenscheidt Taschenwörterbuch Kroatisch*. Langenscheidt, Berlin.
- WOLF, JOHANN 1987. *Banater deutsche Mundartenkunde*. Kriterion, Bukarest.

KICSÍ SÁNDOR ANDRÁS

ÉLŐNYELV

Nyelvjárási adatközlők nyelvi konstruálása

Esettanulmány a Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangskönyv szövegeiből*

1. Bevezetés. Az elmúlt jó másfél évszázad dialektológiai kutatásai a nyelvjárások (területi nyelvváltozatok) formai jellemzőire (fonológia, morfológia, lexikon) összpontosítottak. A jelentés mind lexikai, mind mondattani, mind pragmatikai és szövegtani szinten lényegében kimaradt a vizsgálódásokból. A dialektológia a szemantika területén a szójelentésre összpontosított a nyelvjárásgyűjtések és leírások során, akkor, amikor egy tárgy vagy művelet helyi megnevezésére kérdezett rá. Ezért még ma is keveset tudni a magyar nyelvjárások szemantikai rendszereiről. Pontosabban: a nyelvjárások kutatása sajátosan paradox keretben történik: egyrészt az elemi szintű nyelvi egységek (morfémák, szavak) elkülönített jellemzőit írja le rendszerként, másrészt viszont főképp a hangzásban a beszéd (tehát a nyelvi tevékenység egésze) felől ad átfogóbb képet, amely azt üzeni, hogy a nyelvjárások elsősorban hangzásukban térnek el egymástól területenként, viszont mindezt nem helyezi be összetett nyelvreírásba, amely egyesítené a rendszer és a használat jellemzőit.

A jelen tanulmány a jelzett hiányt egy vizsgálatban kívánja enyhíteni: a szlovákiai magyar nyelvjárások újabb gyűjtések (interjúk) során rögzített, lejegyzett és hangskönyv formájában is közzétett anyagából (PRESINSZKY 2017–2021), a három nagy felvidéki nyelvjárási térségből három-három, összesen kilenc szöveget (szövegrészletet) vizsgál meg a következő szempontok szerint:

1. Az adatközlők mondatszerkesztésének jellemzői (a mondat három dimenziója szerint: a mondatban kifejezett jelenetek mindennapi helyi események vagy állapotok, helyzetek (D1), a mondat közlési funkciója (D2), valamint a közlés situációs és szövegbeli kontextusának vonatkozásai (D3) szerint).

2. Az adatközlőtől megkérdezett központi fogalom (például aratás, karácsony) szövegbeli szemantikai megkonstruálásának módja (az összetett tudássémák: a tudáskeret és a foratókönyv alapján).

3. Az adatközlőnek a témához való viszonya (az objektívizáló vagy szubjektívizáló kifejezések révén).

4. Az adatközlőnek a beszédhelyzethez (a nyelvjárásgyűjtés interjújához) való viszonya (a diskurzusjelölők és a metapragmatikai jelzések alapján).

A négy szempont összefügg egymással: a mondatszerkesztés éppúgy a konstruáló tevékenység – tehát az alakilag megszerkesztett és kontextusba helyezett jelentésképzés – része,

* A tanulmány az 1/0170/18/ 12 számú Menšinová varieta maďarského jazyka na Slovensku (Hungarian Minority Language Variety in Slovakia) projekt keretében valósult meg. A kutatást egyúttal az NKFIH K 129040 sz. pályázata (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) is támogatta. A szerzők köszönik KUGLER NÓRÁNAK a mondatelemzésekhez adott tanácsait, valamint a névtelen lektorok érdemi, részletező és pontosító javaslatait.

mint az adott szövegrész központi fogalmának kidolgozása vagy az objektívizáció és szubjektívizáció viszonya és aránya. Mindegyik az egymással összefüggő referenciális jelenetek beszélői perspektívából történő nyelvi kifejezésének egy-egy aspektusát adja, a beszélők által létrehozott kontextushoz igazítva.

Az elemzés fő céljaként bemutatja, hogy az ezredforduló funkcionális, kognitív leíró elveit és módszertani apparátusát felhasználva milyen új megközelítésekkel lehet korábban nem vizsgált jellemzőket föltárni a magyar nyelvjárásokról, egy korpuszon. Az elemzés az eltérő összetettségű nyelvi szerkezetekre azonos módon érvényes szemantikai és szintaktikai konstruáló műveletek leírását végzi el, a használatalapú nyelvleírás keretei között. A jelen elemzés nem szembesíti a kapott eredményeket a korpusz hagyományos dialektológiai leírási eredményeivel, tehát nem a nyelvjárás régiók vagy nyelvjárások közötti különbség bemutatása a fő cél, hanem a nyelvjárás interjú mint élőnyelvi szöveg használatalapú vizsgálata a fent felsorolt paraméterek mentén. Az egyébként nyilvánvaló dialektológiai különbségek összevetése mind az itteni eredményekkel, mind más régiók nyelvjárás szövegeinek, illetve más spontán élőnyelvi szövegek elemzési adataival további kutatások tárgya kell hogy legyen.

2. A dialektológia és a nyelvleírás viszonyának néhány fontos tényezője. A dialektológia kialakulása óta elsősorban a nyelvjárások formai jellemzőit vizsgálja. Így volt ez a 19. század második felében, a módszeres nyelvjárásgyűjtések kezdetekor, az újgrammatikus iskola iránymutatása alapján, és ezt megerősítette a SAUSSURE-féle strukturalizmus, végig a 20. század folyamán. A nyelvjárásokat izoglosszákat mentén írták le, strukturális opozíciók rendszerében, összehasonlításokkal. A kutatások meghatározó nyelvi területei közé tartozott a fonológia, a morfológia, a lexikon, és kisebb mértékben a szintaxis (l. DE SCHUTTER 2010: 74; SCHNEIDER 2010: 239). A jelentés, amennyiben szóba került, a szójelentésre korlátozódott, ott is elsősorban a kutatók által felderíteni kívánt megnevezések jelentésére. Vagyis arra, hogy az adott tárgyat, műveletet, minőséget hogyan, milyen szóval nevezték meg az adott nyelvjárásban. A jelentés (a fogalom) volt adva, vagy az került szóba az interjú során, és a gyűjtő a jelentést megnevező lexikai elem formájára (fonológiájára, morfológiájára) kérdezett rá.

A magyar dialektológia hagyománya sem tekinti a leírás részének a szemantikát, legfőképpen a szójelentések lokális azonosításának szintjéig. Ezt demonstrálja például a Magyar dialektológia című többszerzős összefoglaló monográfia (MDial.), amely a magyar nyelvjárások nyelvi szintek szerinti csoportosítását ezekbe a fejezetekbe rendezi: hangtan (FODOR 2003: 325–350), alaktan (HEGEDŰS 2003a: 351–361), mondattan (HEGEDŰS 2003b: 362–374), szóképzés (HEGEDŰS 2003c: 375–408). Ez utóbbi fejezetben van szó a szójelentés tan egyes kérdéseiről, a fogalmi kódolás, a motiváltság (metafora, metonímia) vagy az archaizmus és neologizmus témájában, autentikus elméleti és leíró szemantikai háttér nélkül. Hasonló képet ad A romániai magyar nyelvjárások atlaszának főszerkesztője az atlasz gyűjtéséről, rendszeréről készített beszámolójában (JUHÁSZ 2016). Az európai dialektológiai hagyományra is a fentiek jellemzők, a HSK dialektológiai kézikönyve (BESCH et al. Hg. 1982) négy fő nyelvi tartományt sorol fel: fonetikai-fonológiai, morfológiai és szintaktikai, valamint lexikális-szemantikai tulajdonságok. A mondattani leírások elsősorban a hagyományos nyelvészet rendszerét alkalmazták és alkalmazzák, amely a mondatrészek és a tagmondatok alá- és mellérendelési típusait képes azonosítani (vö. MGr.).

Ez a besoroló nyelvtan nem tudja a nyelvjárási adatok evidensen beszélt nyelvi szintaxisát és szövegét kezelni, mert kimondva is az írott monologikus nyelv grammatikáját írja le (vö. „A nyelvtanírásnak azonban nem feladata a beszéd feltárása”; LENGYEL 2000: 23). Ehhez járul a standard mint állandó viszonyítási pont. Meg kell említeni a kép teljessége kedvéért, hogy a nyelvjárásgyűjtés és -feldolgozás jelentős akadálya volt hosszú évtizedeken át a kézi jegyzetelés, amely csak rövid (hangtani, morfológiai és lexikai) adatok rögzítését tette lehetővé (HEGEDŰS 2003b: 362). A hangrögzítés általános elterjedése és a rögzített nyelvjárási interjúk lejegyzése, elemzése tette lehetővé a szintaxis és a szemantika tüzetesebb vizsgálatát, jóllehet immár több évtizede.

Feltűnő, hogy ez a vizsgálati elv és módszer a nyelvjárások leírásában a strukturalista rendszer-szemléletet érvényesíti, a használati elvet pedig elveti, holott a nyelvjárások a beszélt nyelvben élnek. Vagyis a nyelvjárások hagyományos gyűjtése és feldolgozása éppen a beszélők gyakorlati, intuitív nyelvi tudását helyezi háttérbe, az általánosító rendszermegállapítások javára. Ennek következtében az ezredforduló utáni dialektológia részben még mindig féloldalas, morfológizáló, tehát a kisebb nyelvi elemek adatolására összpontosít. A nagyobb nyelvi szerkezetek (főképp a mondat) tekintetében bőséggel van mit kutatni a nyelvjárások tényleges, vagyis élőnyelvi variabilitásáról, nyelvhasználati jellemzőiről. A vizsgálatok ilyen kiterjesztése minden tekintetben indokolt, a funkcionális grammatika, a pragmatika és szociolingvisztika, dialektológia konvergáló, szintetizáló elméleti és módszertani eredményeinek alkalmazásával. E vizsgálatok már több irányból zajlanak a magyar nyelvtudományban is. Így például a nyelvjárási szövegek közlése, főképp a nyelvjárási hangoskönyv(ek) megjelenése és internetes elérhetősége új kutatási lehetőségeket nyit meg (vö. HAJDÚ és mtsai. 2005–2009; VARGHA 2016–2018; PRESINSZKY 2017–2021). Továbbá igen kifinomult kutatási eredményeket mutat be a szószemantikai variabilitásról a hármasszoros határ menti szociolingvisztikai kutatás (vö. IGLAI 2012; P. LAKATOS szerk. 2012), illetve a kiejtési variabilitásról beszédhelyzetben és szövegkörnyezetben a szegedi *ő*-zés kapcsán KONTRA MIKLÓS, NÉMETH MIKLÓS és SINKOVICS BALÁZS (2016) monográfiája, módszertanilag is számos megfontolandót kifejtve, az adatok hozzáférhetősége és értelmezhetősége szempontjából.

Az alábbiakban szlovákiai magyar nyelvjárásgyűjtések szövegei lesznek a vizsgálat tárgyai, elsősorban szemantikai szempontból, úgy, hogy a jelentésképzés mondat- és szövegszintű néhány jellemzője kerül a figyelem középpontjába. Ebben a vizsgálatban a funkcionális kognitív nyelvészet elveit és módszereit érvényesítjük, annak érdekében, hogy az adott nyelvváltozatokról összetettebb képet lehessen alkotni. Az összetettség ebben az esetben azt jelenti, hogy a nyelvjárási interjúk szövegeit a maguk egészében tekintjük, mint teljes élőszóbeli megnyilatkozásokat, amelyekből nemcsak az elkülönítő nyelvjárási jegyeket emeljük ki, hanem a dialektológiaiilag kevésbé feltűnő, de a teljes közlést alapjaiban meghatározó szöveg- és mondatépítő funkcionális elemeket is.

A komplex, használatalapú funkcionális leírásban alkalmazandó alapelvek a következők: a nyelvi rendszer elemeit a mindenkori beszélő nézőpontjából kell bemutatni; a nyelvi kifejezéseket jellegzetes, gyakori közegükben kell leírni, nem önmagukban; a jelentés egyenrangú az alakkal (az alaktani, mondattani szerkezetekkel). A használatalapú (usage-based) nyelvtudomány a nyelvet rendszer és használat egységének tekinti, hiszen a beszélő nyelvi tudása is a rendszertudás és a használati tudás egysége. Minden nyelvi kifejezés valamilyen nyelvi interakció részeként valósul meg, a nyelvi egységek mindig

más nyelvi egységek közegében mutatkoznak meg, és a jellegzetes együttállások sematizálódva a nyelvi tudás részét képezik. Ezért az elvont struktúrákat prototipikus használati közegükben érdemes általánosítva leírni. A használatalapú nyelvtudománynak az itteni elemzésben fontos alapelvei szerint szoros kapcsolat van a nyelvi szerkezetek és a szerkezetek megvalósulásai között, a szerkezetek sémák, amelyek a megvalósulásokat kategorizálják; a produkció és a megértés integrált része a nyelvi rendszernek (vö. KEMMER–BARLOW 2000).

A beszélő értelmes, jelentéssel bíró nyelvi szerkezeteket alkot meg beszédében, ezért az alaki szerkezet mellett az azt motiváló jelentés is a nyelvi tudás, így a nyelvtan része. A jelentés tapasztalaton alapuló fogalmi szerkezet, amelyet a beszélő egy fonológiai szerkezettel kapcsol össze a szimbolikus viszonyban. Ezáltal a fogalom jelentéssé válik, mert nyelvi környezetbe kerül, más nyelvi kifejezések szemantikai hálózatának része lesz. Minden nyelvi elemnek van jelentése, a grammatikai elemeknek (például a toldalékoknak) is, és az eltérő összetettségű nyelvi kifejezések jelentése azonos elvek alapján jön létre és funkcionál (LANGACKER 1987: 2–3; vö. TOLCSVAI NAGY 2017a: 56). A jelentések nem magukban állnak, hanem a mindenkori szöveg részeként jelennek meg, úgy, ahogy a beszélő megkonstruálva alkalmazza azokat. A konstruálás egy esemény, egy jelenet feldolgozó (elemző) megértése és fogalmi megalkotása valamilyen módon, több lehetséges módozat közül, a beszélő nézőpontjából (LANGACKER 2008: 55). A jelentésszerkezetek grammatikai szerkezetekben kapnak alakot (ehhez lásd IMRÉNYI 2017: 664–669), az alaki szerkezeteknek sematikus jelentése van. A konstruálás minden nyelvi kifejezés jellemzője, a nyelvek a szituációk, azok résztvevői, jellemzői és viszonyai kategorizációjának különböző módozatait nyújtják (VERHAGEN 2007: 48). A nyelvi tevékenység, a közös jelentésképzés mindig a beszélők által létrehozott kontextusban megy végbe, amely szövegvilágként, diskurzustérként funkcionál, és amelynek a beszélők számára adott tartalma minden tudás (bármilyen jellegű és forrású), amit a beszélők feltehetőleg megosztanak a diskurzus egy adott pillanatában (LANGACKER 2008: 281; TÁTRAI 2017: 927–951).

3. Az adatok. A szlovákiai magyar nyelvjárások mondat- és szövegkonstruálásának nyelvi jellemzőit a Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv kiválasztott példaszövegein keresztül mutatjuk be. A Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv PRESINSZKY KÁROLYnak, a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete adjunktusának szerkesztésében készült el. A hangoskönyv „beszélt nyelvi szövegeket tartalmaz, melyek ízelítőt adnak a szlovákiai magyar tájegységek nyelvjárási sajátosságaihoz. A szövegek közlése olyan informatikai eljárással készült, amely segítségével a hangfelvétel és annak fonetikus lejegyzése egyszerre jelenik meg. A hang és a lejegyzés szinkronizálása a Bihalbocs dialektológiai szoftver segítségével készült, melyet Vargha Fruzsina Sára és Vékás Domokos fejlesztettek ki” (PRESINSZKY 2017–2021). A hangoskönyv a Felvidék három nagyobb nyelvjárási területéről (Csallóköz–Szigetköz, a palóc régió, valamint az Ung-vidék és a Felső-Bodroghöz térségéből), azon belül számos településről közöl multimediális beszélt magyar nyelvjárási szövegeket.

A jelen vizsgálatban a három nyelvjárási régióból a következő településeken rögzített nyelvjárási szövegeket elemeztük (egy-egy településen több felvétel is készült, a szám a Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv szerinti beszámozást jelöli): 1. Csallóköz–Szigetköz: Bős, Csallóközkürt 1. Kulcsod (vö. PRESINSZKY 2017); 2. Palóc régió: Nyitra-

egerszeg, Nagysalló, Ipolyszakállos (vö. PRESINSZKY 2020); 3. Ung-vidék, Felső-Bodrogek: Boly, Csicsér 1., Nagyszelmenc 1. (vö. PRESINSZKY 2021).

A kilenc szöveg összesen 38.000 karakter, 5660 szó hosszúságú minta. A kiválasztott szövegek egy része monologikus (tehát csak az adatközlő beszél hosszabban): Bős, Kulcsod, Nagysalló, Boly interjúszövegeiben. A többiben viszont párbeszédes (tehát gyakori vagy előfordul a fordulóváltás kérdés–felelet alakban): Csallóközkürt 1., Nyitraegerszeg, Ipolyszakállos, Csicsér 1., Nagyszelmenc. Az alább bemutatott elemzésekben a kérdező szövegrészeit nem vizsgáltuk.

Az adatgyűjtés kommunikációs körülményeiről megjegyzendő, hogy a nyelvjárás-gyűjtésnek az ezekben az esetekben megvalósult formája az interjú. Az interjú ekkor irányított beszélgetés, amelynek van előzménye, előkészítő szakasza, amelynek során az adatközlőket kiválasztják, megkeresik, felkérlik a beszélgetésre, tudatják velük a beszélgetés körülményeit. Az interjú ennek megfelelően részben formális beszédhelyzet, amelyet a beszélgetés nem teljesen spontán témái, valamint a hangrögzítés, továbbá az adatközlő és a kérdező közötti (gyakran) előzmény nélküli személyes kapcsolat ténye és tudata erősít. Ugyanakkor a kérdező egyik fő célja az, hogy az adatközlőt saját vernakulárisának spontán jellegű használatára készítse, vagyis elérje azt, hogy az adatközlő saját nyelvjárásán beszéljen, ne formálisabb nyelvváltozatban szólaljon meg. A Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv rögzített szövegei megfelelnek ennek a kívánalomnak.

A tanulmányban nem tárgyaljuk az adatgyűjtés és lejegyzés esetleges kérdéseit, sem a további szóba jöhető dialektológiai problémákat.

4. A funkcionális elemzés. A kiválasztott nyelvjárási szövegek szemantikai elemzése – mint a bevezetőben már jeleztük – a következő nyelvi konstruálási módok szerint olvasható alább: 1. mondat szerkesztési jellemzők; 2. a központi fogalom szövegbeli szemantikai megkonstruálásának módja; 3. az adatközlőnek a témához való viszonya; 4. az adatközlőnek a beszédhelyzethez való viszonya.

4.1. Mondatszerkesztési jellemzők. A mondatok (bármely nyelv mondatai) egy-egy jelenetet (eseményt, helyzetet) fejeznek ki, a beszélő a mondatban egy jelenetet konstruál meg, a jelenet a mondat sematikus jelentése (vö. LANGACKER 2008; GIVÓN 2001; CHAFE 1994; IMRÉNYI 2017; KUGLER 2017). A jelenetnek – mint minden történés egy-egy részletének – résztvevői vannak. A jelenetbeli résztvevők dolgok, dologként megértett entitások, amelyeket főnevekkel nevezünk meg. A résztvevők között mindig valamilyen temporális esemény zajlik le, amelyet igék fejeznek ki. A főnevek és az ige függőségi grammatikai viszonyokban alakul mondat szerkesztetté, a forma és a jelentés együttes struktúrájaként.

A beszéd, a nyelvi tevékenység szintaktikai alapegysége az elemi mondat (egyszerű mondat vagy spontán beszédben a tagmondat, az angol nyelvű szakirodalomban clause), nem a retorikailag és szintaktikailag teljes mondat (sentence) (vö. LANGACKER 2001: 154; GIVÓN 2001: 105–106; CHAFE 1994: 69). Az elemi mondat (clause) az a grammatikai egység, amely a kontextushoz és a beszédhelyzethez igazítva konstruál meg egy jelenetet, a jelenet szereplőit, a közöttük megtörténő eseményt, helyzetet lehorgonyozva, és csak annyit nevez meg a megkonstruált tartalomról lexikai és grammatikai kifejezőeszközökkel, amennyit a beszédhelyzetben explicitálni szükséges. A tagmondat (clause) egyetlen jelenetet fejez ki, a spontán beszédre, a laza stílusú szövegekre, az informális beszédhelyzetekre jellemző. A teljes mondat (sentence) minden lényeges tartalmi (szemantikai) elemet

lexikai és grammatikai kifejezőeszközökkel nyíltan jelöl, és gyakran összetett. A teljes mondat (sentence, nagyfokú explicitiséggel) főképp a tervezett szövegekben, a formális beszédhelyzetekben használatos. (Megjegyzendő, hogy a formális nyelvészeti leírások a sentence kategóriáját helyezik a középpontba az autonóm szintaxis elve alapján, míg a funkcionális nyelvészet a clause fogalmából indul ki.)

Az elemi mondat egyrészt intonációs egység, fonetikai és fonológiai körülhatároltsággal, szupraszegmentális elemekkel jelezve: általában két levegővétel között hangzik el. Másrészt ez az intonációs egység általában megfelel egy szemantikai, információs egységnek, amelyben a beszélő a pillanatnyi figyelemfókuszálás kapacitását (7 ± 2 fogalmi elem, entitás) kitölti. Az általános (a prototípusra vonatkozó) megállapítást igen részletesen, magyar nyelvű kísérleti adatokkal mutatja be és árnyalja KUGLER NÓRA és MARKÓ ALEXANDRA: saját korpuszokon végzett vizsgálatok alapján megállapítják, hogy az adatközlők által elkülönített intonációs egységek 56%-a elemi mondat, az elemi mondatok integrációját is egységnek tekintve a korpusz hangzásegységeinek 72%-a elemi mondat (KUGLER–MARKÓ 2014: 436). A vizsgálat kimutatta, hogy a beszélők több elemi mondatot is egyetlen levegővétellel el tudnak mondani.

Az itt bemutatandó vizsgálat a mondat három dimenziója szerinti elemzéséből indul ki (I. IMRÉNYI 2017; KUGLER 2017). Ez a keret módot ad arra, hogy a szövegbeli mondatokat (pontosabban tagmondatokat, l. még lejjebb) a maguk funkcionálásában és kontextusában lehessen leírni, és nem csak egyenként, bár kontextualizálva, hanem a szövegen belüli hálózatos összefüggéseiket is kimutatva. Vagyis közelítve az adott beszélő jellegzetes nyelvi konstruáló és perspektíváló, valamint kontextualizáló eljárásaihoz, azok fő jellemzőihez. A három (alább egyes részleteiben is tárgyalt) dimenzió a következő: az első dimenzió (D1) a kifejezett jelenet, esemény, helyzet típusa, a szereplők és körülmények megkonstruálásának jellemzői; a második dimenzió (D2) a mondatban a beszélő által megvalósított közlési funkció (beszédcselekvésérték, például kérdés; polaritás, például állítás); a harmadik dimenzió (D3) a kontextualizáció (a mondatbeli közlés szituációs és szövegbeli kontextusának vonatkozásai).

A Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv szövegei a spontán társalgás jellemzőit mutatják (l. lejjebb az adatokat), függetlenül attól, hogy létrejöttük beszédhelyzete irányított interjú. Ezért külön is érdemes kiemelni, hogy a mondat jelentése a szemantika általános elvei szerint épül föl, típusai konstrukciós sémákba rendeződnek (LANGACKER 2008; CROFT 2001; IMRÉNYI 2017: 703; KUGLER 2017). Egyúttal hangsúlyozandó, hogy a mondatok nem magukban állnak, hanem mindig a közvetlen szöveggörnyezethez és a kontextushoz vannak igazítva, tehát a pragmatikai tényezők is jelen vannak.

A rendkívül összetett kérdéskörből a jelen elemzésben csak az alapjellemezőkről lesz szó. A korpuszban a tagmondathatárokat a grammatikai (tehát együttesen alaki és jelentésbeli) mondat szerkezet, az eredeti lejegyzés módja, valamint a szupraszegmentális elemek (hanglejtés, szünet) alapján határoztuk meg. A tipikus tagmondatok mellett a szövegek egy részében jellemző a beszűrös szerkezet, ezekben a beillesztett tagmondatl két részre bontott tagmondat egynek számít. A csonkán maradó, félbeszakított tagmondat is külön tagmondat (vö. CHAFE 1994; e szerkezeteknek a további elemzésére a jelen tanulmányban nem kerül sor, de megjegyzendő, hogy e jellemző nem nyelvjárási sajátság). Ilyen félbeszakított tagmondatok vannak az alábbi két példában is:

- (1) *Ű akkor este mindenki, addig nem vacsorásztunk, még közösen a család, mindenki otthon nem vót!* (Csallóközkürt 1.)
- (2) *Szürke vót [a palatábla]. Hāt, hogy mibő vót én nem tudom, csak elősször no ázonn a pälátáblänn vonāsokot ö+, vóták azon vonálák, huncótunk, oszt akkor ö lēd belöle i bető, mēk hāt ö ēggyes, ity tånították bennünköt.* (Ipolyszakállos)

A beszélt nyelvi szövegekre jellemzően előfordul a tagmondatonkénti témaváltás és a megelőző tagmondat témájára való visszaváltás is:

- (3) *Asztán a szentestēihez úty kēiszültünk, ö nálunk ö hāt ö három felekezet van: a görökkatoulikusok, roumai katoulikusok, reformátusok. Ez ö Csicser kösségröül beszēilünk. It van Natykapostoul öt kilomēiterre. Ęis hāt ö mindeggyik felekezet ö este ment a templomába tartottuk, Ęis a Ęis előütte, hāt ö mielöütt hāt ö temp-lomba ēijfélkor mentünk valoujába. Ęis előutte összeült a család.* (Csicser)

A teljes anyagra jellemző a spontán élőnyelvi dialogikus vagy monologikus beszéd mondatstruktúrája: a mondatok vagy tagmondatok az elemi mondat (clause) jellemzőinek megfelelően viszonylag rövidek, 4-6 szóból állnak. Az átlagos mondatstruktúra fő eleme a véges ige, amelynek bővítője az alany, valamint a grammatikai tárgy vagy valamilyen határozó. E szerkezet tehát úgy fejez ki egy jelenetet, hogy megnevezi a fő résztvevőt vagy résztvevőket, az azok közötti eseményt, esetleg valamilyen körülményt. Ennél többet a tagmondatok többsége nem tartalmaz. Például:

- (4) *Karácsonkor a karácsonfát ott a szüleinkkē ēggyütt diszítettük fő. Mēk kizsgyerekkēk vótunk akkor a anyuék diszítettik meglepetésre, utánno mikor má nagyobbak vótunk, akkor közösen* (Csallóközkürt 1.)
- (5) *Māsik fijámnák szintén nígy vān. Ipārkották. (nevet) Ánnák vān hārom lānykájā és ēty fijā. Ęs ā lānyomnák vót két fijā. No mā āzok is nőssēk* (Nyitraegerszeg)

A vizsgált nyelvjárási anyagban a spontán beszéd összetettségének határai, korlátai érvényesülnek: a spontán beszéd tagmondatai két levegővétel közötti időben konstruálódnak meg, körülhatárolt mennyiségű információval (fogalmi elemmel). A Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyvbéli magyar nyelvjárási szövegek tagmondatai a CHAFE (1994) által amerikai angol spontán szövegeken kimutatott információs adatokra hasonlítanak. Az adatközlők annyit mondanak el, amennyit alapszinten szükségesnek tartanak: nem részletes, nem szakmai bemutató, nem tanító célzatú leírás vagy elbeszélés a beszéd eredménye, hanem a kívülálló érdeklődő informálása történik ezekben az interjúkban. A mennyiségi adatok a következők.

A Csallóköz–Szigetköz térségből vett szövegek mondatstatistikája: Bős: 78 tagmondat, a szóátlag 5,5; Csallóközkürt 1.: 94 tagmondat, a szóátlag 5,8; Kulcsod: 173 tagmondat,

¹ A tanulmányban az eredeti szöveglejegyzéseket a hangjelöléseket kismértékben leegyszerűsítve nem dialektológusok számára is olvashatóvá tettük, anélkül, hogy az itteni vizsgálati szempontok adathatósága sérült volna. T. N. G. – P. K.

a szóátlag 5,5. A palóc régióból vett szövegek mondatstatisztikája: Nyitraegerszeg: 310 tagmondat, a szóátlag 4; Nagysalló: 80 tagmondat, a szóátlag 5,1; Ipolyszakállós: 262 tagmondat, a szóátlag 4. Az Ung-vidék és Felső-Bodrogköz térségből vett szövegek mondatstatisztikája: Boly: 67 tagmondat, a szóátlag 4,1; Csicsér 1.: 86 tagmondat, a szóátlag 5,8; Nagyszelmenc 1.: 119 tagmondat, a szóátlag 5.

A mondat funkcionális elemzésének első dimenziója szerint (D1) tehát a vizsgált korpuszban a mondatokban kifejezett jelenetek mindennapi helyi események vagy állapotok, helyzetek, amelyeknek szereplője (szereplői) az adatközlő vagy rokona vagy falubeli társa. Ezeket a jeleneteket az adatközlők legtöbbször a magyar mondat alapbeállítás (baseline) szerinti szerkezetben konstruálják meg: ez a semleges pozitív kijelentő mondat (Imrényi 2017: 669). Ez a mondattípus tehát egy jelenetet fejez ki, de nem emel ki egyetlen mondatösszetevőt sem, a jelenetet tényként állítja (mint a fenti (2) példában: „Ès à lãnyomnãk vót két fìjã”).

A domináns mondatszerkesztési forma egyúttal a második dimenzió (D2) szerint is karakteres: a beszélő egyértelműen az állítás beszédaktusát hajtja végre, a beszélő tudását helyezi előtérbe. Ezek a jellemzők szorosan összefüggnek a beszédhelyzettel, az irányított interjú szituációjával, hiszen a nyelvjárásgyűjtő kérdése többnyire előre meghatározza ezt: „Hogy volt régen az aratás?”, „Hogy történt a karácsony?”

Végül megjegyzendő, hogy a mondatbeli közlés szituációs és szövegbeli kontextusának vonatkozásai igen nagy szerepet játszanak a vizsgált szövegekben. A kontextualizáció (a harmadik dimenzió, D3; a kontextualizáló elemek funkcionálásában a mondat főhangsúlyos részét megelőző szórendi helyzet kiemelt fontosságú a magyarban) fő eszközei közé tartozik a rokonok, ismerősök, falubeliek említése, a lakóház vagy a település részeinek, valamint a rendszeresen visszatérő közösségi eseményeknek, tevékenységeknek a felidézése. E tényezők a mindennapi élet állandó vagy ciklikusan előkerülő elemei, és ilyenekként a beszélő számára a mondatbeli jelenetek biztos kontextusát adják. Például a csallóközkürti szövegben a karácsony esti eseménysor elbeszélésében lehet ilyen elemeket találni („Karácsonkor a karácsonfát ott”):

- (4) *Karácsonkor a karácsonfát ott a szüleinkkē egygyütt diszítēttük fō. Mēk kizsgyerēkēk vōtunk akkor a anyuēk diszítēttük mēglepetisre, utãnno mikor mã nagyobbak vōtunk, akkor kōzōssen* (Csallóközkürt 1.)

Az adatközlők a beszédükben jól követhető referenciakeretet alkalmaznak a mondatok megkonstruálásában, a szövegvilág egyes kontextuális tényezőinek főképp deiktikus alkalmazásával. Ez a referenciakeret a szövegrészek, mondatok perspektíválásának körülhatárolt közegét adja meg a beszédhelyzet résztvevőinek pillanatnyi társadalmi szerepével, tér- és időbeli viszonyaival és aktivált ismereteikkel. A referenciakeret középponti eleme, deiktikus központként funkcionáló referenciapontja egyértelműen az adatközlő mint beszélő, amelyet az E/I. igealakok jelölnek, a beszéd itt és most jellemzőivel összekapcsolódva (SANDERS–SPOOREN 1997; TÁTRAI 2017: 940). Ehhez a beszélői referenciaponthoz képest konstruálódnak meg az egyes mondatokban és szövegrészekben az említett további szereplők, harmadik személyben, a nézőpontoszerkezetben semleges kiindulópontként, és egyúttal általában a beszélőhöz viszonyítva a rokonságot vagy szomszédságot, barátságot birtokos szerkezetben jelölve. Továbbá ehhez a beszélői referenciaponthoz képest konstruálódnak meg a történetek és szokások időbeli lehorgonyzásai, jellemzően múlt időben,

a beszédidőhöz és az interjú szélesebb értelmében vett kortárs jelen idejéhez képest. Vagyis ez a határozott és egyértelműen kifejezett beszélői középpont adja meg a referenciakeret legfőbb kiinduló tájékozódási pontját, számos, tulajdonnévvel nem megnevezett fontos szereplő (rokon, lakóhely) deiktikus azonosításához, erős szubjektívizációs tartalommal, valamint a metapragmatikai jelzésekhez.

4.2. A központi fogalom szövegbeli szemantikai megkonstruálásának módja.

A beszélő a szövegbeli mondatokban és nagyobb szövegrészekben kifejezett jelenetekben, eseményekben, helyzetekben mindig egy dolgot helyez a figyelem előterébe, azt a dolgot, amiről mond valamit. Ez szabatosabban azt jelenti, hogy a mondatbeli jelenet legfontosabb szereplőjét valamilyen szempontból fogalmilag kidolgozza (LANGACKER 2008: 55–56, 198–205). A beszélő a szövege figyelmi középpontjába állított dolgról nem mond el minden tudnivalót, csak azt, ami éppen fontos a pillanatnyi szándéka és a beszédhelyzet szerint. Például egy rövid párbeszédben elhangozhat a „Péter megérkezett” mondat, amely Péterről mint legfontosabb szereplőről mond valamit. A beszélő nem mond többet a mondatban Péterről, csak a megérkezés eseménye szempontjából dolgozza ki fogalmilag Pétert mint szereplőt, holott számos más dolgot is tudhat róla.

A világról való tudás mindenki számára tagolt. A tagolt tudás összetett sémákba rendeződik az elmében. Az összetett sémák segítik a megismerést, az emlékezést és a kommunikációt. Összetett séma a tudáskeret és a forgatókönyv (vö. SCHANK–ABELSON 1977; BEAUGRANDE–DRESSLER 1981; VAN DIJK 1977; PALMER 1996; TOLCSVAI NAGY 2017b: 497–499; TÁTRAI 2017: 939–940). A tudáskeret és a forgatókönyv segítségével nem szükséges egy hétköznapi dolog vagy tevékenység összes elemét nyelvi felidézni, elég néhányat kiemelni és kidolgozni (ez egyúttal valamilyen perspektívából konstruálja meg az összetett sémát), és utalni a többire, hogy a beszélőtársak tudják, miről van szó.

A tudáskeret az egy központi fogalom köré elrendezett tudáselemek készlete, amely lehetővé teszi egy nyelvi közlemény létrehozását és megértését, a nem (föltétlenül) kifejtett elemeknek a kognitív műveletekben való működtetésével. Az ISKOLA fogalom központi fogalmi összetevője a fogalom lényege: 'alsó- vagy középfokú oktatási intézmény'. Ez a fogalom sémaként, tudáskeretként további fogalmakat tartalmaz: DIÁK, TANÁR, ÓRA, FELELÉS, DOLGOZAT, TANÁRI MAGYARÁZAT, SZÜNET, IGAZGATÓ, ISKOLAÉPÜLET, TANTEREM, TORNATEREM, EBÉDLŐ, KONYHA, BÜFÉ, PORTA ÉS PORTÁS. Ezek az asszociált fogalmak a centrum – periféria elvén sugarasan helyezkednek el a központi fogalom körül, fontossági rend szerint. Az asszociált fogalmak maguk is keretként működhetnek, ha a figyelem középpontjába kerülnek.

Egy másik, hasonló, de eltérő hangsúlyú típusa a sémának mint összetett tudásnak a forgatókönyv. A forgatókönyv egy nyelvi és nem nyelvi cselekvésekből álló interakció lefolyásának menetét, az interakció társadalmi intézményeit tartalmazza: a forgatókönyv a társadalmi cselekvés komplex összefüggéseinek emberi tudása és annak modellálása, sztenderdizált eseménysor vagy sztenderdizált szituáció. A forgatókönyv sémájában résztvevők, szereplők cselekszenek, meghatározott társadalmi szerepek szerint, kölcsönösen megértve egymást. A forgatókönyvbeli esemény vagy helyzet megvalósulása kanonizált eseményszerkezet szerint történik, megadott feltételek érvényesülése esetén. Közismert forgatókönyv a VÁSÁRLÁS szcenáriója.

A Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangskönyv kiválasztott interjúiban a tudáskeretek és forgatókönyvek az alábbi módokon érvényesülnek, egyes részleteket kiemelve,

másokat nem említve. Bős: a nyári gyerekmunka a parasztgazdaságban: ruhamosás, munka kertészetben, vízfordás, gabonahordás, kukoricafosztás, libaőrzés; Csallóközkürt: karácsony: faállítás és díszítés, mendikálás, ajándékozás, karácsonyi vacsora; Kulcsod: gátszakadás és árvíz: gátmagasítás homokzsákkal, menekülés teherautón és vonaton, személyes fényképek az árvízről, nem Csicsón történt; Nyitraegerszeg: magyarul beszélni: magyar nyelvű beszéd az unokákkal, másokkal hétköznapi helyzetekben; Nagysalló: aratás: kaszálás és marokszedés, később cséplőgéppel aratás műveletei; Ipolyszakállos: iskolai tanulás: írás palatáblára; Boly: paraszti gazdálkodás: a gazdálkodás mindennapi tevékenységei, állatgondozás, szilvalekvár-készítés, szórakozás; Csicsér: gyerekkori karácsony: süteménysütés, esti istentisztelet, kántálás; Nagyszelmenc: fiúk és lányok: maskarázás, regrutabál, májusfa.

A korpusz szövegeiben a központi fogalom nyelvi kidolgozása a legtöbb esetben a főnévi említéssel, a megnevezéssel kezdődik, és az előhívott tudáskeretnek vagy a forgatókönyvnek csak egyes részeit említi a beszélő, főképp azt, ami őt személyesen is érintette, amiben részt vett. A további szóba jöhető tudáselemeket a beszélő már nem részletezi, vagy nem tartja fontosnak vagy a hallgatóra tartozónak, vagy fölöslegesnek tekinti a kifejtést.

A Bősön fölvetett szöveg fő témája a gyerekek által végzett munka a családi parasztgazdaságban.

- (6) *Hát nem nagyon j+ jó gyerekkorom vót, s többen vótunk testvérék, s korán má bele avattak a mindēnfēle munkábo, köllött segitennēm, odaállítottak a ruhákat köllött dörgünöm a kádbo, na nēm kádbo, azelőtt nēm kádbo ásztottak, hanem teknyőbe, fateknyő mellé oda köllött anyi dörgünyi, amit tu+ tudok, má aszmá köllöd dörgünöm, hogy hogy nacsságomra, és a ahogyan mindig ugyi öregebb lēttem má tizēnéves koromba is elköllött mēnnēm dógoznyi a tesvírjeimmē ēvittek kertiszedbe dógozni, köllött a pénz, sokan vótunk.*

Hányan vótak testvérék?

Tizenn vótunk testvérék, köllött a píz, hogy nēm hatták, hogy a iskolaszüenedbe, nyári szüenidő alatt, hoty csak henyéjjünk, muszáj vót mēnnyi dógoznyi, keresnyi a pészt, lēgyēn mit ēnni. És mikor így iskolábú is, ha hazagyöttem, ott is ő köllött mindig besegitennyi, ki köllött mēnnyi kertünk végibe Csilész vót, onnan ijen öntözökánnán köllött főhordannyi a vizet, bele ugyi meritennyi Csilészbe, főhordannyi a vizet, s úgy öntöttük a vetemint, vatypedig ēköllött mēnniunk a állotoknak határbo csóványír vagy lé+ répalevéllir, aszt mēgvágnyi késsē, keverni nēkik, [...]

A teljes szöveg központi fogalmát a beszélő a (6) szövegben több kifejezéssel is megnevezi: „bele avattak a mindēnfēle munkábo, köllött segitennēm”, „muszáj vót mēnnyi dógoznyi”, „be köllött a szülőknek segitennyi”.

A családi munkafolyamatokban való részvételből a beszélő öt tevékenységet nevez meg és beszél róluk, valamint egy elvont témát: a gyerekként végzett munka kiemelt eleme a pénzkeresés a család ellátása miatt („Tizenn vótunk testvérék”, „lēgyēn mit ēnni”), ezzel együtt a morális szempont is megemlítődik („nēm hatták [...] hoty csak henyéjjünk”), valamint a munkaterhek megosztása („be köllött a szülőknek segitennyi”). Ehhez tartozik, hogy

az adatközlő a saját viszonyát is beépíti a családi munkához: „ijen nem könnyű vót ez a élet”, „ahogyan mindig ugyi öregebb löttem má tizenéves koromba is elköllött menném dógoznyi”.

A ruhamosás folyamatából a beszélő a teknőben való dörgölés emeli ki, mert neki azt kellett már gyerekként végeznie, mást nem említ, bár nyilván megtehetné.

A vízfordás folyamatából (forgatókönyvből) a beszélő kiemeli a vízforrás helyét („kertünk végibe Csilész vót”), a vízfordás edényét („ijen öntözökánnán”), a vízhez jutás közvetlen cselekedetét („bele ugyi merítennyi Csilészbe, főhordannyi a vizet”) és a felhasználást, az öntözést („úgy öntöttük a vetemint”) és az állatok eledelének elkészítését.

A teljes korpuszt tekintve az adott szövegrész fókuszált fogalma szempontjából a mondat három dimenziója közül az első (D1) bizonyul fontos tényezőnek, tehát az egyes események jelenetként megkonstruálása, illetve a harmadik (D3), amennyiben a tudáskeretek és forgatókönyvek megnevezett elemei kontextualizáló tényezőkként működnek a mondatokban, utalva a témákkal kapcsolatos további tudásrészekre.

4.3. Az adatközlőnek a témához való viszonya. A 4.1. részben az volt látható, hogy a nyelvjárási interjúkban a magyar mondat alapbeállítás, a semleges pozitív kijelentő mondat az uralkodó. Ez a mondat szerkesztési forma már eleve jelzi a beszélőnek, itt az adatközlőnek a témához való viszonyát. Ez a viszony alapvetően tárgyias, miközben általában saját tapasztalatokról, élményekről számol be a beszélő. A személyes vonatkozások többségében objektívizálva vannak megkonstruálva, egyes pontokon kiegészülve szubjektívizációs formákkal. Az E/1. alakok eleve egyszerre objektívizált és szubjektívizált konstruálással működnek. Vagyis az adatközlők igyekeznek az interjú kérdéseire némi távolságtartással válaszolni, de impliciten is jelzik azt, hogy közvetlen közük van a közöltekhöz.

Az interjúszövegeknek ezeket a jellemzőit az objektívizációs és szubjektívizációs konstruálási módok elemzésével lehet megközelíteni (vö. TRAUGOTT 1989; LANGACKER 2006; ATHANASIADOU–CANAKIS–CORNILLIE eds. 2006; TOLCSVAI NAGY 2017b: 306–309, 462–466). A beszélő nézőpontja az a tény és mód, ahogyan saját témájával kapcsolatban a hallgató figyelmét irányítja. A beszélő saját nézőpontját jelzi: innen és innen, így és így konstruálja meg a jelenetet, ez és ez a véleménye, hiedelme, magatartása az adott témával kapcsolatban. Egyes esetekben egy mondatban a jelenetet a beszélő nyíltan kifejezve, objektívan konstruálja meg, vagyis a szereplők és események a beszédhelyzettől elválasztva jelennek meg, mintha a szereplők egy képzeletbeli színpadon lennének a mondatbeli jelenet részeként, de maga a beszélő a mondat konceptualizálójaként, megalkotójaként és az adott beszédhelyzet tényezőjeként közvetlenül nem része a mondatnak.

Más esetekben a beszélő bennfoglaltan a mondatbeli konceptualizáció részévé válik, amikor egyes kifejezések a beszélő vélekedését, viszonyulását fejezik ki anélkül, hogy a beszélő vélekedő, viszonyuló szubjektumként explicit módon utalna önmagára ebben a minőségében. Ez a szubjektívizáció, vagyis egy elemi mondaton belül a beszélő rejtett konceptualizálói jelenléte. A szubjektívizáció érvényesülése közben a kifejtett jelenet mint a konceptualizálás célja feltűnő, jól körülhatárolódik, megértése kellő pontossággal történhet, vagyis objektívizált. Egy kifejezés jelentése mindig tartalmaz szubjektívan és objektívan konstruált elemeket, aszimmetrikus arányban. A szubjektívan konstruált elemek közé tartozik elsősorban a beszélő, a mondatbeli jeleneten kívüli konceptualizáló szerepében. Ilyen szerep az, ahogy értelmezi a referenciális jelenetet, ahogy viszonyul a jelenethez és a diskurzus folyamatához, beszélőtársához.

A vizsgált nyelvjárási interjúk szövegeit – mint fentebb jeleztük – általában objektívizáló módon konstruálták meg a beszélők (erre l. a fentebbi (1)–(3) példát). A szubjektívizációs konstruálási mód ritkább, de előfordul. Például a nyitraegerszegi interjúban az adatközlő a fiatalokról (saját gyermekéről és családjáról) többek között így nyilatkozik:

(7) *Külön, szóval külön vannak. Külön vágyunk egybe. Úty szokás.*

A részlet első két mondata objektívizál, tárgyilagosan közli, hogy a fiatal család külön lakásban él, de ugyanabban a családi házban. A harmadik mondat („úty szokás”) azonban szubjektívizáló módba vált, azzal a konstruáló eljárással, ahogy az adatközlő a közösségi szokásra hivatkozik. Ez a hivatkozás egyrészt hárít, mert az adatközlő nem vitatja a szokás meglétét, de egyúttal impliciten jelzi, hogy nem akar nyíltan állást foglalni az adott szokás helyességében, de sejtetően nem ért egyet azzal.

A nyitraegerszegi adatközlő egy másik megnyilatkozása hasonlóan szubjektívizációs:

(8) *Másik fijámnak szintén négy van. Iparkották.* (nevet)

A részlet első mondata tárgyilagosan közli, hogy a beszélő másik fiának négy gyermeke van. Az utána következő megjegyzés („iparkották”) implicit szubjektívizációs értékelést tartalmaz: egyrészt értéktelítő örömet fejezhet ki, másrészt kissé humoros és ironikus is lehet, a gyermeknemzés szexuális összefüggéseire célozva.

Az adatközlők saját maguk deiktikus jelölését az E/1. alakokkal végzik el, ez azonban az egyes jelenetek, események megkonstruálásában nem az egyetlen vagy domináns mód. A beszélő saját helyzetét az adott témában igen gyakran T/1. vagy személytelen struktúrákkal fejezi ki. Miközben az E/1. mindig egyszerre objektívizációs és szubjektívizációs kifejezési mód, aközben a T/1. vagy személytelen struktúrák éppen a beszélő rejtett, implicit és nem résztvevői szerepét fejezik ki. A kettős konstruálási mód jelenik meg a családtagokhoz való viszony kifejezéseiben is: a szülők, testvérek, rokonok mindig tárgyiasan jelennek meg, a beszélő pedig birtokos személyjellel impliciten viszonyul hozzájuk, vagyis szubjektívizálva.

Határozottan szubjektívizációs szerepük van a diskurzusjelölőknek: a *hát, ugye, no most* és hasonló kifejezések a beszélő nézőpontját jelölik impliciten, emotív és fatikus tényezőkkel, ezáltal a kérdező és az adatközlő közötti kapcsolatot is építik (l. SCHIRM 2011; DÉR 2010; DÉR–MARKÓ 2010), miközben a beszéd részei közötti kapcsolatot is létrehozzák, valamint metapragmatikai jelzéseket is elvégeznek (vö. VERSCHUEREN 1999: 187–198; TÁTRAI 2017: 1045–1053).

4.4. Az adatközlőnek a beszédhelyezethez való viszonya. Érdemes végül megvizsgálni az adatközlőnek és a kérdezőnek a beszédhelyezethez való viszonyát. Ez a vizsgálat a nyelvi adatok alapján történik, amelyhez elemző apparátus van: a beszédhelyezetre utaló nyelvi jelzéseket azonosítjuk és értelmezzük.

A kérdezők keveset szólalnak meg a kiválasztott interjúkban. Kérdések találhatóak a csallóközkürti, a nyitraegerszegi, az ipolyszakállosi, a csicséri beszélgetésekben, a többiben nem vagy alig. A kérdések magázók vagy tetszikelők, vagy személytelenek, a vizsgált anyagban kerülnek az adatközlő megszólítását. A kérdezők ezzel az eljárással föltehetőleg a beszédhelyzet semlegesítésére törekedtek, arra, hogy az adatközlő a meg-

kérdezett témára fókuszáljon, és kevésbe az interjú helyzetére, spontán nyelvjárási beszédre készítette az interjú alanyát.

Ez a viszony a vizsgált interjúkban kölcsönös: a kérdezőt az adatközlő ritkán szólítja meg, kevés tényleges olyan megszólítást lehet találni, mint a kulcsodi beszélgetésben: „Te, Ildikó drágo”, ahol Ildikó, a kérdező, föltehetőleg az adatközlő ismerőse. A Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyvben közzétett interjúrészletekben a beszélőtársak nyíltan nem építik a beszédhelyzetet, arra ritkán reflektálnak.

A főtebb már említett diskurzusjelölők viszont a szövegépítő szerepük mellett az interjúk interperszonális és interszjektív tényezőit is erősítik: az igen gyakori és általános *hát, ugye* és társai szjektívizációs módon a beszédhelyzetre is utalnak, impliciten a kérdezőhöz fordulva (vö. SCHIRM 2011; MASCHLER et al. 2015). Itt ismét az látható, hogy az adatközlők egyrészt kerülnek a közvetlenül és nyíltan jelölt interperszonális és interszjektív diszkurzív elemeket, másrészt viszont mégis jelzik impliciten, a spontán változaton elmondott leíró és történetelbeszélő diskurzusok vernakuláris konstruálási módjainak megfelelve.

A fentiek mellett fontosak még, bár nem jellemzőek a metapragmatikai jelzések. Ezeket több szövegben is meg lehet találni: *tudod* (Nagyszelmenc), *hát ilyen volt* (Boly), *így mondom, emlékszek rá*. A kulcsodi adatközlő beszédében ez az elem gyakori, ami lehet a beszédmódjának általános, visszatérő eleme, de (kifelé) értelmezhető a nyelvjárási interjú helyzetére adott metapragmatikai jelzéseként is.

- (9) *Mink még, így mondom, mink gyerekek nem bőgtünk annyira, de (nevetés) vótak ezek a idősebb mamák, ezek asztán, hogy mi léssz. Így é. Hát ming gyerekek még majnëm asz lehet mondannyi, hogy avvā a gyerekefejje élveztük is talänn a a dógot, mer nem fokta fő úgy a zembër, hogy télleg mi léssz. [...]*
Ès fölütetett anyámot, testvérëmèt, engëm a vonatra, és elmëntünk Pozsomba. Nagynénémhõ. Margit nénémhõ. A õ így mondom, hogy ez a egisz dolog úgy gyött össze, a nagynénémnek a ura valamikor a Práco újságná vót mint fënképész és szerkesztõ. Arisztid. Na most. Ôt, így mondom, a újság lekütte ide Kúcsodra, õ annyi fënképet csinát ërű a a kulcsodi õ kulcsodi árvízrű, csak nyugoggyík anyám ez annyira jószívű vót, így mondom, ëty fíjók fënképünk vót, (Kulcsod)

A metapragmatikai kifejezések a korpuszban tehát a beszélő saját nyelvi tevékenységére vonatkozó reflexiók, amelyek mintegy megerősítik az általa elmondottak igazságát (vö. TÁTRAI 2017: 1046–1051). A metapragmatikai reflexió egyúttal a kérdező felé is irányul, hiszen az interjúnak az adatközlő által is megértett célja éppen a kérdésekre adandó válaszokban a megfelelő információk közlése.

5. Összefoglalás. A tanulmány a szemantikai kutatások egyes újabb eredményeit alkalmazva komplex módon, a korpusz egységeit szöveggként értelmezve vizsgálta a szlovákiai magyar nyelvjárások jelentéstani jellemzőit. A korábbi dialektológiai kutatások a nyelvjárások formai jellemzőire (fonológia, morfológia, lexikon) összpontosítottak. A jelentés lényegében kimaradt a vizsgáldásokból, a dialektológia a szójelentésre összpontosított a nyelvjárásgyűjtések és leírások során, akkor, amikor egy tárgy vagy művelet helyi megnevezésére kérdezett rá.

A jelen tanulmány a szlovákiai magyar nyelvjárások újabb gyűjtések (interjúk) során rögzített, lejegyzett anyagából kilenc szöveget (szövegrészletet) vizsgált meg. A kutatás elméleti kerete a használatalapú kognitív nyelvészet, amely a funkcionális alapelveknek megfelelően a tapasztalati alapú és fogalmi jellegű jelentést a nyelv és a nyelvelírás részének tekinti, a jelentés – forma párok kontextuális és perspektívált jellemzőit tárja fel.

A korpusz a Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv szövegeiből állt össze. A vizsgálat a következő szempontok szerint történt: az adatközlők mondat szerkesztésének jellemzői; az adatközlőtől megkérdezett központi fogalom szemantikai megkonstruálásának módja; az adatközlőnek a témához való viszonya; az adatközlőnek a beszédhelyezethez való viszonya.

A vizsgálat a bevezető részek után elsőként a mondat szerkesztést mutatta be, hangsúlyozva az elemi mondat (clause) dominanciáját. A korpuszban az alapértelmezés szerinti (legegyszerűbb) mondat típus, a semleges pozitív kijelentő mondat a leggyakoribb, ezeket korlátozott információ mennyiség jellemzi, megfelelve mind a spontán beszéd általános (univerzális) paramétereinek, mind a nyelvjárás interjú beszédhelyzetének. A mondatok a három dimenzió szerinti hálózatos viszonyokban funkcionálnak: a kifejezett jelenetek mindennapi helyi események vagy állapotok, helyzetek (D1), a beszélő az állítás közlési funkcióját (vö. pozitív polaritású kijelentő mondat) hajtja végre (D2; ez a jellemző az interjú kommunikációs helyzetéből is ered), valamint a közlés szituációs és szövegbeli kontextusának vonatkozásai nagy szerepet játszanak a konstruálás módjaiban (D3).

A figyelem fókuszában álló fogalom szemantikai megkonstruálása kidolgozási folyamatokban történik, amelyek tudáskeretek és forogatókönyvek sémáinak segítségével mennek végbe. Ezek a sémák lehetővé teszik a beszélő szerinti fontos részek kiemelését (általában a személyes érintettségéből kiindulva) a többi nyíltan meg nem nevezett ismeret háttére előtt.

Az adatközlőnek a témához való viszonyát az objektivizáció és a szubjektivizáció kettősségével írjuk le. Az adatközlők a rákérdezett jelenségek (fogalmak) leírását és elbeszélését alapvetően objektivizált módon konstruálták meg. Ezt a megnyilatkozást implicit, szubjektivizációs perspektívák színezik, ahol a beszélők jelzik saját nézőpontjukat és értékelésüket. E területen, amely a mondatdimenziók közül a másodikhoz és a harmadikhoz tartozik, szerepe van a deiktikus személyjelölésnek, a diskurzusjelölőknek.

Végül az adatközlőnek a beszédhelyezethez való viszonya az adatok szerint részben háttérben marad a megszólítások alacsony száma miatt. Másrészt a diskurzusjelölők és a metapragmatikai jelzések az adatközlők részéről impliciten mutatják viszonyukat saját szövegükhöz és a beszédhelyezethez.

A három nyelvjárás régióból származó interjúszövegek nem mutatnak olyan mértékű eltéréseket régióként a vizsgált paraméterekben, mint amilyenek a közöttük meglévő fonológiai és morfológiai különbségek. Hasonló eredmény valószínűsíthető más magyar nyelvjárás régiók hasonló szövegeivel való összehasonlítás után. Ennek megerősítéséhez vagy árnyalásához további empirikus kutatások szükségesek. A további kutatás több irányban is folytatódhat. Egyrészt a magyar (különböző mértékben) spontán társalgások mind kiterjedtebb leírása szükséges, a jelen tanulmányban vizsgált tényezők mentén is. Csakis ilyen kutatások mutathatják ki, hogy a magyar nyelv viszonylag állandó változatai milyen változatosságot mutatnak. Hangsúlyozandó: ez az adatolandó változatosság nincsen eleve és előre adva a hagyományosan elkülönített nyelvváltozatok között. A fent bemutatott jellemzők és eredmények azt jelzik, hogy míg egyes nyelvi tartomá-

nyokban (fonológia, morfológia) erősek a különbségek, addig másokban (mondattan, szöveg-
vegtan) kisebbek. Nyitott kérdés, hogy az itt elemzett négy paraméter felvidéki jellemzői
mennyire állnak közel más (nem felvidéki) magyar nyelvjárásokhoz vagy bármely, nem
dialektusként számon tartott nyelvváltozathoz, beleértve a standardot, vagy mennyire kü-
lönböznek egymástól. Kérdés, hogy vannak-e egyetemes magyar konstruálási módok is,
és ha vannak, melyek azok. Szabatosabban megfogalmazva: a konstrukciós sémák külön-
böznek-e nyelvváltozatonként, illetve a konstrukciós sémák használati megvalósulásai-
ban jelentkeznek-e jellegzetes eltérések és azonosságok. Mindezen kérdések történetileg
is érvényesek. A jelen használat alapú tanulmány a kezdeményező kérdéseket vetheti fel
annak ismeretében, hogy a dialektológia inkább a különbségek azonosítását végzi el, míg
a hagyományos és a formális nyelvészet – teljesen eltérő elméleti alapon – a standard
nyelvváltozat egyetemes rendszerét mutatja be.

Kulcsszók: dialektológia, fogalmi kidolgozás, hangoskönyv, kontextualizáció, mon-
datkonstrukció, spontán beszéd, szemantika, szubjektívizáció.

Hivatkozott irodalom

- ATHANASIADOU, ANGELIKI – CANAKIS, COSTAS – CORNILLIE, BERT 2006. Introduction. In: ATHA-
NASIADOU, ANGELIKI – CANAKIS, COSTAS – CORNILLIE, BERT eds., *Subjectification. Various
paths to subjectivity*. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 1–13.
- BEAUGRANDE, ROBERT-ALAIN DE – DRESSLER, WOLFGANG U. 1981. *Einführung in die Textlingu-
istik*. Niemeyer, Tübingen.
- BESCH, WERNER – KNOOP, ULRICH – PUTSCHKE, WOLFGANG – WIEGAND, HERBERT ERNST Hg.
1982. *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Handbü-
cher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft (HSK) 1.1, 1.2. Walter de Gruyter, Berlin –
New York.
- CHAFE, WALLACE 1994. *Discourse, Consciousness, and Time: The Flow and Displacement of Con-
scious Experience in Speaking and Writing*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- CROFT, WILLIAM 2001. *Radical Construction Grammar: Syntactic Theory in Typological Perspec-
tive*. Oxford University Press, Oxford.
- DÉR CSILLA ILONA 2010. On the status of discourse markers. *Acta Linguistica Hungarica* 57: 3–28.
- DÉR, CSILLA ILONA – MARKÓ, ALEXANDRA 2010. A pilot study of Hungarian discourse markers.
Language and Speech 53(-2): 135–180. <http://las.sagepub.com/content/53/2/135> (2021. 05. 31.)
- DIJK, TEUN A. VAN 1977. Context and Cognition: Knowledge frames and speech act comprehension.
Journal of Pragmatics 1: 211–231.
- FODOR KATALIN 2003. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: *MDial*. 325–350.
- GIVÓN, TALMY 2001. *Syntax. An introduction*. Revised edition. Volume 1. John Benjamins, Ams-
terdam (Philadelphia).
- HAJDÚ MIHÁLY – KÁZMÉR MIKLÓS – BALOGH LAJOS – BODÓ CSANÁD – ERIŞ ELVIRA – PUKÁNSZKY
MARIANN – AMBRUS LEHEL – VARGHA FRUZSINA SÁRA 2005–2009. *Magyar Nyelvjárás*
Hangoskönyv 1–9. ELTE, Budapest. http://geolingua.elte.hu/index_hu.html (2021. 05. 31.)
- HEGEDŰS ATTILA 2003a. A nyelvjárási alaktani jelenségek. In: *MDial*. 351–361.
- HEGEDŰS ATTILA 2003b. A nyelvjárási mondattani jelenségek. In: *MDial*. 362–374.
- HEGEDŰS ATTILA 2003c. A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: *MDial*. 375–408.
- IGLAI EDIT 2012. Kísérlet a kognitív megközelítés nyelvjárási lexikológiában való alkalmazására.
In: P. LAKATOS ILONA szerk., 2012. *Változó nyelvhasználat a hármastár mentén. Többdi-
menziós nyelvföldrajzi térképlapok tanúságai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 107–120.

- IMRÉNYI ANDRÁS 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 664–760.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2016. A romániai magyar nyelvjárások atlaszának kiadás- és recepciótörténetéhez. *Magyar Nyelv* 112: 129–139.
- KEMMER, SUZANNE – BARLOW, MICHAEL 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: BARLOW, MICHAEL – KEMMER, SUZANNE eds., *Usage-Based Models of Language*. CSLI Publications, California. vii–xxviii.
- KONTRA MIKLÓS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS 2016. *Szeged nyelve a 21. század elején*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KUGLER NÓRA 2017. Mondattan. A mondat típusok részletes tárgyalása. Az összetett mondat. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 664–760.
- KUGLER NÓRA – MARKÓ ALEXANDRA 2014. A hangzásegység és az elemi mondat a beszédben. *Magyar Nyelvőr* 138: 424–439.
- P. LAKATOS ILONA szerk. 2012. *Változó nyelvhasználat a hármas határ mentén. Többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok tanúságai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford (California).
- LANGACKER, RONALD W. 2001. Discourse in Cognitive Grammar. *Cognitive Linguistics* 12 (2): 143–188.
- LANGACKER, RONALD W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: ATHANASIADOU, ANGELIKI – CANAKIS, COSTAS – CORNILLIE, BERT eds., *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 17–40.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- LENGYEL KLÁRA 2000. Nyelv, nyelvtan, grammatika. In: MGr. 23.
- MDial. = *Magyar dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- MGr. = *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.
- MASCHLER, YAEL – SCHIFFRIN, DEBORAH 2015. Discourse markers: Language, meaning, and context. In: TANNEN, DEBORAH – HAMILTON, HEIDI E. – SCHIFFRIN, DEBORAH eds., *The handbook of discourse analysis*. John Wiley & Sons, Chichester. 189–221.
- PALMER, GARY B. 1996. *Toward a theory of cultural linguistics*. University of Texas Press, Austin.
- PRESINSZKY KÁROLY 2017. *Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv 1*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra. http://www.umjl.fss.ukf.sk/szmnnyhk_1 (2021. 05. 31.)
- PRESINSZKY KÁROLY 2020. *Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv 2*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra. http://www.umjl.fss.ukf.sk/szmnnyhk_2/ (2021. 05. 31.)
- PRESINSZKY KÁROLY 2021. *Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv 3*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra. http://www.umjl.fss.ukf.sk/szmnnyhk_3_HTML/ (2021. 05. 31.)
- SANDERS, JOSÉ – SPOOREN, WILBERT 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: LIEBERT, WOLF-ANDREAS – REDEKER, GISELA – WAUGH, LINDA eds., *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam (Philadelphia). 85–112.
- SCHANK, ROGER – ABELSON, ROBERT 1977. *Scripts, Plans, Goals, and Understanding*. Hillsdale, New York.
- SCHIRM ANITA 2011. *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*. PhD-értekezés. Szegedi Tudományegyetem. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/759/1/schirm_anita_doktori_disszertacio.pdf (2021. 05. 31.)
- SCHNEIDER, KLAUS P. 2010. Variational pragmatics. In: FRIED, MIRJAM – ÖSTMAN, JAN-OLA – VERSCHUEREN, JAN eds., *Variation and Change. Pragmatic perspectives*. John Benjamins, Amsterdam (Philadelphia). 239–267.

- SCHUTTER, GEORGES DE 2010. Dialectology. In: FRIED, MIRJAM – ÖSTMAN, JAN-OLA – VERSCHUEREN, JAN eds., *Variation and Change. Pragmatic perspectives*. John Benjamins, Amsterdam (Philadelphia). 73–80.
- TÁTRAI SZILÁRD 2017. Pragmatika. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 899–1058.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017a. Bevezetés. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 23–71.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017b. Jelentéstan. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 207–466.
- TRAUGOTT, ELIZABETH CLOSS 1989. On the rise of epistemic meanings in English: an example of subjectification in semantic change. *Language* 65: 31–55.
- VARGHA FRUZZINA SÁRA 2016–2018. *Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv 10–16*. ELTE, Budapest. http://geolingua.elte.hu/hkonyv/mnyhk10_16/index.html (2021. 05. 31.)
- VERHAGEN, ARIE 2007. Construal and Perspectivization. In: GEERAERTS, DIRK – CUYCKENS, HUBERT eds., *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford.

The construal processes of the dialect speaker: A case study of discourses in the Talking Book of Hungarian Dialects in Slovakia

The authors investigate certain semantic and pragmatic aspects of semi-spontaneous discourses (interviews) of minority Hungarian dialect speakers in Slovakia in a usage based cognitive grammar framework. Nine discourses from three dialectal regions are selected from the Talking Book of Hungarian Dialects in Slovakia, recorded in audio form and dialectal transcription. The four domains of the analysis are as follows: the features of dynamic clause construction (in three dimensions: the number and character of the components of the scene expressed by the clause, the type of the action completed by the clause, and the role of the contextualizers); the semantic construal of the central topic of the discourse; the degree of subjectification expressed by the speaker, and the relation of the speaker to the context (the interview situation). The results demonstrate that the speakers of the corpus use, in most cases, the baseline Hungarian sentence: the neutral positive affirmative clause only with a few necessary complements and modifiers, expressing everyday local events, states and situations in positive statements, referring to local social and spatio-temporal contextual elements. The central topics of the discourses are construed through the semantic and pragmatic use of frames and scenarios as Gestalts, with reference only to some characteristic elements. The speakers construe the events and situations with a high degree of objectification, although these parts are framed by subjectified perspectivizations, mainly by discourse markers. The speakers express their relation to the speech situation implicitly by discourse markers and metapragmatic expressions, in a low number. With respect to the features treated here, no significant differences can be found between the discourses from the three dialect regions, although these regions are widely different in other (e.g., phonological) aspects.

Keywords: clause construction, conceptual elaboration, contextualization, dialectology, semantics, spontaneous discourse, subjectification, talking book.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR
Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem

PRESINSZKY KÁROLY
Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem

SZEMLE

Pomozsi Péter szerk., Palóc olvasókönyv

Nyelvi és irodalmi kalandozások

Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019. 223 lap

A 19. században több olyan romantikus nép- és nyelveredeztetés jelent meg, amely a palócokat és a nyelvhasználatukat központi szerepűnek vélte a magyar nyelv kialakulásában, sőt ebben az időben többen önálló nyelvként tekintettek a palócok nyelvjárására. Ezek közül kiemelkedik HORVÁT ISTVÁNNak, a Tudományos Gyűjtemény című folyóirat szerkesztőjének az elmélete, aki az 1825-ben kiadott könyvében (HORVÁT 1825) és az 1834-ben folytatásban megjelent írásában (HORVÁT 1834) ugyan tudós szemlélettel és elkötelezetten, de a korban jellemző romantikus hozzáállással igyekezett nyomába eredni nyelvünk történetének. Elméletében a palócnak kivételes szerep jut. Úgy vélte ugyanis, hogy a magyar nyelv a „Palótz Nyelv”-ben gyökerezik, s azt igyekezett bizonyítani, hogy a magyar, amely nála egyenértékű a palóccal, a világ legősibb nyelve. Ebben az igyekezetében odáig jutott, hogy a görög és a zsidó kultúrát is a palócok hagyományaiban, nyelvében gyökerezettette. Az 1834-ben megjelent folytatásos munkáiban amellet kardoskodott, hogy valaha létezett egy palóc nemzet, amelynek ismerete kiveszett a magyarok tudatából.

Ha nem is ennyire misztikus és romantikus eredettörténettel, de hasonló szenvedélyvel és elkötelezettséggel szándékoznak bemutatni a Palóc olvasókönyv összeállítói a palóc népcsoport kultúráját. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai sorozat 10. köteteként megjelent szép kiállítású könyv „palóc mesék”-et tartalmaz „kicsiknek és nagyoknak” – ahogy a kötet szerkesztője, POMOZI PÉTER fogalmaz a könyv előszavában. Nemcsak a könyv alcímében és első fejezetcímében megjelenő kifejezések („mesék”, „kalandozások”) utalnak arra, hogy a palóc kultúrtáj misztikumát és romantikáját szeretnék bemutatni a kötet összeállítói, de a bevezetőből, illetve a könyv olvasásához mellékelt útmutatóból, valamint a könyvben található szöveggyűjtemény tematikájából is érzékelhető, hogy a „régí világot”, az egykori paraszti élet idilljét szeretnék közvetíteni, a természettel együtt élő ember világát, azt a világot, amelynek mindennemű dolgáról meséket, mondákat alkotott az emberi képzelet. Ezekből kapnak ízelítőt a könyvet kézbe vevő érdeklődő olvasók, célzottan az iskolás gyermekek és a „kicsit nagyobbak”, ahogy a szerkesztők fogalmazzak az ajánlásban. Fontos küldetés ez a mai információs társadalmunkban, akkor, amikor a hagyományok, a népi értékek tisztelete az urbanizálódott ember racionalizált és virtuális tér uralta világgépének nem vagy csak csekély mértékben alkotóeleme.

POMOZI PÉTER, aki bevallottan gyermekkori élményektől ihletetten fogott a „palóc mesék” egyberendezéséhez, a palóc nyelvjárásról szóló első fejezetben a palócok eredettörténetének eddigi kutatásait foglalja össze röviden, majd a magyar nyelvterület egészéhez viszonyítva mutatja be és helyezi el ezt az egyik legnagyobb és legszínesebb nyelvjárás régiót. A bevezetés részét képezi a palóc nyelvjárás jellegzetességei és egy rövid

nyelvjárástörténet vázlatos bemutatása. Érdekes kérdéseket tárgyal a szerző: milyen régi lehet a palóc nyelvjárás, nehéz-e „palócul” írni-olvasni, mitől palóc a palóc nyelvjárás? A fejezetcímekből, a tárgyalási módból és a tematika könnyedségéből is érzékelhető, hogy nem szaktudományos igénnyel megírt ismereteket szánnak az olvasónak, hanem célzottan az általános iskolások vagy a laikus érdeklődő számára könnyen befogadható stílusban megírt, figyelemfelkeltő írásokat közölnek. A nyelvjárási jelenségek közül is inkább az érdekességeket, azaz a leginkább jellemző és más nyelvjárástól elkülönítő sajátosságokat emelik ki. A hangtani, az alaktani jelenségek és a tájszavak bemutatását nyelvföldrajzi térképekkel, táblázatokkal teszik szemléletessé.

A könyv II. fejezete nyelvtörténeti érdekességeket mutat be „Palócországból”. A terület megnevezéséből, csakúgy, mint a könyvben előforduló egyéb kifejezésekből is érzékelhető, hogy a könyv szerkesztői gyakran nem tudományos kategóriákat és terminusokat használnak leírásaikban. A *Palócország* kifejezés fikatív tájfogalom, és mint földrajzi kategória nem létezik, a térképen ilyen területet nem találunk. A kifejezés része ugyan a hétköznapi nyelvhasználatnak, de tudományos szempontból nem értelmezhető. Olykor a *palóc* jelző használata is pontatlan, hiszen a *palóc várkisasszonyok*, a *palóc vármondák* stb. nyilván nem „palóc”-ok, ilyen esetekben csupán a palóc néprajzi-nyelvjárási területen egykor élt emberekről és a régió területén elhelyezkedő várakról van szó.

NÉMETH DÁNIELnek a történeti szövegek közlése elé írt bevezető tanulmánya a szerkesztők által megnevezett olvasói csoportok közül inkább a „kicsit nagyobbaknak” szól, mivel a nyelvvizsgálat diakrón szemléletéről, a nyelvjárástörténeti kutatás módszertani kérdéseiről értekezik. A szerkesztők bevallott célja, hogy a válogatott történeti szövegek „a mai palóc nyelvjárási tömbnek – amely az egyik legváltozatosabb nyelvjárás-terület – igazán jellegzetes vonásait” mutassák be. A kötetbe válogatott nyelvemlékek átírási gyakorlatában a szerkesztők egyrészt elkészítették a régi szövegek „modernizált olvasatát”, pl. az 1556-ból és az 1559-ből származó leveleket betűhű átíratban és „értelmezés”-ben, olvasatban is közreadják. A szerzők megfogalmazása szerint „saját standard palóc átírási javaslatuk”-hoz és „gyakorlatukhoz” igazították az egykori szövegek bemutatását. A szövegemlékek között találunk legendákat, különböző műfajú levéltári iratokat: misszilizt, kiáltványt, perszöveget, köztük Balassi Bálint egyik levelét és Bercsényi Miklós Nógrád vármegyének írt kiáltványát. Ízléses a tipográfiai megoldás, mivel az eredeti nyelvemlék papírlapját idéző háttérképen jelennek meg a szövegek, valamint a szövegemlékhez köthető illusztrációk (egykori rajz, festmény, címer) egészítik ki a szövegek közléseit. A szerkesztők által „standard palóc”-nak nevezett homogenizált betűírás ellentmond annak a dialektológiai ténynek, hogy a palóc nyelvjárási régió egyes csoportjainak hangejtésében különbségek vannak. A „standardizálás” (amely ilyen értelemben furcsa terminussá és módszerré válik) ezeket a különbségeket eltünteti. Nem általános hiba, mert a legtöbb helyen rendben van, ám néhány esetben a szövegek közreadói nem a megfelelő helyen jelölik az illabiális *á*-kat, a labiális *ã*-kat és a zárt *ë*-ket. Ritkán, de találunk olyan szöveghelyeket, amelyek hangoztatásakor a palóc kiejtésben biztosan nem az itt jelölt fonémák realizálódnak.

A hanajnai szövegközlés is problémás, mert olyan Ung megyei település ez, amelyet VÁLYI ANDRÁS tót falunak (VÁLYI 1796), FÉNYES ELEK orosz-tót falunak ír le (FÉNYES 1851), tehát az innen származó szöveg szerepeltetése több szempontból sem szolgálja a reprezentativitást, amennyiben a palócok egykor beszélt nyelvét akarjuk demonstrálni.

Másfelől maguk a szerkesztők jegyzik meg a szövegközlés alatt álló lábjegyzetben, hogy valószínűleg a „fogalmazó” (holott minden bizonnyal nem a „fej”, hanem inkább a „kéz”) nem magyar anyanyelvű. Ha ez így van, akkor kérdéses, hogy miért volt mégis érdemes szerepeltetni ezt a szöveget, miközben számos olyan nyelvelmélet találunk levéltárainkban, amelyek pontosabban és hívebben köthetők egykori palóc nyelvjárási beszélőkhöz. Vélhetően téves a szövegközlőnek az a megjegyzése a „hallyanom” és az „értvenem” szavakkal kapcsolatban, hogy „valószínűleg volt valamennyi ismerete (ti. az egykori levél lejegyzőjének) a helyi változat erős jésítő hatásáról, ezért olyan helyeken is alkalmazta, ahol nem lett volna szabad”. Itt azonban nem *j*-zésről van szó, mivel láthatjuk, hogy a 16. századi szöveg írója a szótövek végére igen gyakran illeszt *j*-t vagy *j*-t, vélhetően *i* hangértékben, olyan szavak végén is, ahol szó sem lehet *j*-ről vagy *j*-zésről, pl. *Ezy* ’ez’, *azy* ’az’, *ezyboly* ’ebből’, *totj* ’tött’, *bartjway* ’bártfai’, *wary megyenek* ’vármegyének’, *lolytem* ’löltem’. Az külön vizsgálat tárgyát képezhetné, hogy miért jellemzi a szöveg lejegyzőjét ez az írásmód. Szintén nem értek egyet a szövegközlőnek azzal a megjegyzésével sem, hogy a levélszöveg fogalmazója járatlan lett volna a levélírásban, és hogy a szokásosnál „szabadabban”, gyakrabban szúrja be a megszólításokat. Sok-sok korabeli szövegemlék bizonyítja, hogy az említett levélben is szereplő *kegyelmed* megszólítási forma a korabeli misszilisekben gyakran akár mondatonként, sőt egy mondatban többször is előfordul.

A III. Népköltés című fejezet műfajilag vegyes: tartalmaz gyermekmondókákat, találókat, szólásokat, közmondásokat, népdalokat, népballadákat, hiedelemszövegeket, meséket és mondákat. A szerkesztők a népi szövegek közlésében igyekeztek következetesen megjeleníteni a palóc kiejtést érzékeltető grafémákat.

Nagyszerű ötlet, éppen ezért dicsérendő, hogy nemcsak az összefüggő északi palóc nyelvjárási területről, hanem a déli palóc nyelvjárászigetről is találunk mutatványszövegeket. A fejezetcím többes száma azonban nem indokolt (*Palóc nyelvjárászigetek*), mivel csupán kupuszinai (bácskertes), vajdasági területről származó szövegeket válogattak be a szerkesztők, és nem jelennek meg például a szegedi (kiskundorozsmai) vagy éppen a kárpátaljai palóc(os) nyelvjárászigetek szöveges emlékei. Ez önmagában persze nem tenné hiányossá a kiadást, csak a fejezetcím alapján azt várná az olvasó, hogy több nyelvjárászigetről is közölnek mutatványszöveget.

Az alcímben megjelölt „irodalmi barangolások” „gyöngyszemek”-ként jelennek meg a könyv IV. fejezetében. A szövegeket POMOZI PÉTER és NÉMETH DÁNIEL válogatta. A szöveggyűjtemény irodalmi részének első szemelvényeként Arany Jánosnak a drégelyi várostromhoz kötődő balladáját ajánlják olvasásra a szerkesztők. A tankönyvjelleget egyrészt a szövegválasztás erősíti, másrészt az, hogy szép tipográfiai megoldással kiemelve a szerzőkről és a művekről is található rövid információt az érdeklődő diák – mintegy megerősítendő vagy kiegészítendő iskolai tanulmányait. Értékes a szövegközlés, hiszen nem mai helyesírással ártít változatot közölnek a szerkesztők, hanem az eredeti írásmóddal adják közre a balladát.

A következő szemelvény a Felvidék egykori legnagyobb birtokos családjának sarjától, első jelentős magyar poétánktól, Balassi Bálinttól származó zsoltvárváltozat. A költő palóc anyanyelvjárása teszi indokolttá a közlést, a szerzők például a főnévi igenév képzőjének *-nyi* alakváltozatát az eredeti szövegnek megfelelően közlik: *térnyi*, *jönnyi*. Tompa Mihály rimaszombati születésű költő, aki lelkeszként is kötődött Gömör megyéhez, sőt több írásának témája kapcsolódik a palóc emberek életéhez, az itt épített végvárak, városok gyakran megjelennek írásaiban. Az itt közölt költeménye szép példája ennek.

A *palóc* népnév sokáig megbélyegző, degradáló értelmű kifejezés volt. E táj szülötte, Mikszáth Kálmán volt az az író, aki „palóc mesélő”-ként a népcsoport kulturális értékeit és néplélektani nagyságát bemutató írásaival népszerűvé tette a palócokat. Szinte természetes, hogy a palócokhoz leginkább kötődő író novellái és regényszövegei sem maradtak ki a válogatásból, ám a jól ismert A néhai bárány és a Bede Anna tartozása című novelláinál, valamint a Szent Péter esernyője című regényének részleténél kevésbé ismert alkotásait választottam volna, olyanokat, amelyekben a palóc nyelvjárás használata, írói alkalmazása még inkább kitűnik. Az illusztrációs anyag az irodalmi fejezetben is jól kiegészíti a szövegeket, a falusi életet nem ismerő diákoknak és felnőtteknek egyaránt eligazítást és új ismeretet nyújtanak az itt található természeti fotók, a néprajzi tárgyakat és az egykori népviseletet bemutató képek.

A Krúdy család gyökerei a palóc területen fekvő, történelmünk meghatározó eseményének színhelyéhez, Szécsényhez kötődnek. Az író Krúdy Gyulának is van köze a palóc kultúrtájhoz, bár kevesebb szállal kapcsolódik, mint ősei, ám írásaiban megelevenednek a palóc területen épült várakhoz és városokhoz kapcsolódó történetek. A szerkesztők egy Lőcsén játszódó történetét és a Vág menti palócság életét megjelenítő prózájából választottak részletet. Jókai Mór a nyugati palócság területéhez közel eső Komárom szülőteként szintén megjeleníti írásaiban ezt a vidéket. Olyan rövid anekdotái kerültek be a válogatásba, amelyeknek még a címében is megjelenik a „palóc” szó.

Mínthogy az egykori végvárrendszer vonala a palócok lakta terület egy részét érintette, s a várakat sok monda övezte, ezért az V. fejezetben helyet kapott néhány vár – Somoskő, Salgó, Fülek, Krasznahorka, Buják, Léva, Sirok – regényes története. A palóc vármondákat CSORBA CSABA feldolgozásában közlik a szerkesztők.

A könyv végén szójegyzék, a szerkesztők szándéka szerint szómagyarázatokat tartalmazó szócikkgyűjtemény található, melybe „valódi és az alaki tájszókat, ill. régies, nem (feltétlen) palóc kifejezéseket” gyűjtöttek egybe. A szójegyzék összeállítása azonban eklektikus, nem kellőképpen átgondolt a szavak rendszerezése és a szavak kiválasztása, s amit ők maguk is megjegyeznek: „a különféle palóc tájszavak mellett köznyelvi és különféle régies írásmódú alakok is előfordulnak, így az egységesített palóc nyelvjárás jelölést nem lehetett volna megoldani”, éppen a szótípusok heterogenitása miatt nem tudták egységesíteni vagy épp jelölni a nyelvjárás szójegyzékét.

A kötet izléses kivitelezésére egy-egy fejezet bemutatásánál már tettem elismerő megjegyzéseket. A külsőért, a tipográfiáért KARÁCSONY FANNIT illeti dicséret. A könyv illusztrációs anyaga: az egykori paraszti élet képei, a népviselet, a néphagyomány megjelenítése, az egykori képeslapok, rajzok és bélyegek, az épületeket, a palócság életét és környezetét bemutató képek, a történeti dokumentumok, a nyelvemlékek eredeti fotói, azonkívül, hogy szemet gyönyörködtetőek, értékes néprajzi és történeti adalékot szolgáltatnak a szövegekhez, az olvasmányélményt még élvezetesebbé és a diákok számára értelmezhetőbbé, könnyebben befogadhatóvá teszik. A fényképeket GÖRFÖL JENŐ, HARANGÓZÓ IMRE és POMOZI PÉTER készítette.

A Palóc olvasókönyv említett sajátosságai, kisebb hiányosságai, pontatlanságai miatt és szándéka szerint sem tekinthető nyelvtudományi szakkönyvnek, hanem inkább a palócok kultúráját népszerűsítő kiadványnak, de jó szolgálatot tehet oktatási segédanyagként is, mivel ismereteket és szórakozást egyaránt nyújt, mindemellett érdekes és értékes adalékokkal, színes ismeretanyaggal vezeti be érdeklődő olvasóját a magyarság egy népcsoportjához, a palócságnak az egykori életébe, történetébe, kultúrájába.

Hivatkozott irodalom

- FÉNYES ELEK 1851. *Magyarország geographiai szótára...* Pest. <http://www.fszek.hu/digitdoc/feny>
- HORVÁT ISTVÁN 1825. *Rajzolatok a' magyar nemzet legrégebb [sic!] történeteiből.* Petrózai Trattner Mátyás nyomdája, Pest.
- HORVÁT ISTVÁN 1839. A' Palótz Nemzet Nyelvéről. *Tudományos Gyűjtemény* 18. III: 108–117, IV: 103–121.
- VÁLYI ANDRÁS 1796. *Magyar Országának leírása.* Buda. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/ValyiFenyos-orszagleirasok-81A15/valyi-andras-magyar-orszagnak-leirasa-87F85>

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ
Miskolci Egyetem

Egy új szombathelyi nyelvészeti sorozat első köteteiről*

1. HAJBA RENÁTA, Regionális nyelvhasználat Szombathelyen. Savaria University Press, Szombathely, 2021. 172 oldal + Mellékletek – 2. TÓTH PÉTER, Nyelvjárási és tudománytörténeti tanulmányok. Savaria University Press, Szombathely, 2021. 198 oldal.

1. HAJBA RENÁTA és TÓTH PÉTER könyve nemcsak a szombathelyi intézményhez köthető, közel félévszázados hagyománnyal bíró nyelvjáráskutatás két új, immáron kézzel is fogható eredménye, hanem egy új sorozat – Az ELTE Szombathelyi Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai – bevezető tagjai is egyúttal. Míg HAJBA RENÁTA munkája (a sorozat 1. tagja) a szerző 2012-ben megvédett, azonos című disszertációjának kiegészített változata, TÓTH PÉTERÉ (a sorozat 2. tagja) a doktori fokozata megszerzését követően készített, nagyrészt nehezen hozzáférhető kiadványokban megjelent tanulmányainak gyűjteményes kötete. Kutatási eredményeik e kötetek publikálása révén szélesebb közönség számára is elérhetővé válnak.

2. Az első kiadvány tárgya Szombathely regionális köznyelvisége. Miként a szerző kiemeli, DEME LÁSZLÓ már 1973-ban ezen átmeneti állapot, illetve annak leírásán keresztül a nyelvjárási nyelvhasználatot illető változások vizsgálatának a fontosságára irányította a figyelmet, a szombathelyi Magyar Nyelvtudományi Tanszéknek pedig 1975 óta deklarált célja a nyugat-dunántúli regionális nyelvhasználat vizsgálata. HAJBA RENÁTA ehhez illeszkedő munkájának célja Szombathely beszélt nyelvhasználatának szinkrón leírása, ezáltal pedig a nyelvjárás, a regionális köznyelviség és a köznyelv közötti változás kutatása. A kötet elméleti fejezetei világosan tisztázzák a kérdéskör hátterét és fogalmait, igaz, a magyar nyelvű és vonatkozású szakirodalom széles körű és precíz összefoglalásán túl csupán német eredmények néhány oldala ismertetésével kapunk betekintést a nemzetközi kutatások tanulságaiba.

* A cikk az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. A szerző a cikk elkészítésekor a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjában részesült.

A szerző objektív, tudatosan közölt adatokat gyűjtött aktív és passzív módszerekkel egyaránt: elsősorban kötetlen, nem irányított interjúk rögzítésével és elemzésével, továbbá környezetének részt vevő megfigyelésével. HAJBA RENÁTA számolt az aktív módszerek alkalmazásából adódó korlátokkal: az interjúk voltaképpen spontán, megközelítőleg egy-órás beszélgetések voltak azért, hogy minél inkább elkerülje az adatközlők reflexszerű nyelvváltozati kódváltását, a megfigyelői paradoxont pedig azáltal kívánta feloldani, hogy a beszélőket otthonukban, saját környezetükben kereste fel, törekedett bizalmuk elnyerésére, a beszélgetés gördülékenységére, és olyan témákat hozott fel, amelyekről az adatközlők szívesen, élményszerűen beszélnek, és amelyek elterelik a figyelmüket saját beszédükről. A szerző tapasztalatai szerint az interjúalanyok viszonylag hamar megfélekedtek a kisméretű diktafonról, és beszédmódjuk általában a tizedik perc környékén vált természetesebbé. Összesen 50 adatközlővel készült így interjú, akiknek a kiválasztásakor a szerző ügyelt a megfelelően rétegzett minta elérésére, ezért különböző nemű, életkorú és iskolai végzettségű, belvárosi, lakótelepi és kertvárosi, öslakos és a környező községekből betelepülő szombathelyieket keresett meg e célból. A független változókkal kapcsolatban fontos információkra figyelmeztet a szerző: például arra, hogy sok érettségizett vagy felsőfokú végzettségű kényszerül fizikai munkát (is) vállalni, vagy hogy a középső korosztályi kategóriába (40–64 év) is kerültek nyugdíjasok – ezek az értékelés során sem elhanyagolható adalékok. Az adatok gyűjtéséhez minden szempontból fontos segítséget jelentett a kutató saját regionális anyanyelvi tudása és helyi kapcsolati hálója is.

A szerző – részletes beszámolója és a kérdéses eseteket tárgyaló bekezdések tanúsága szerint – nagy körültekintéssel és a korábbi szakirodalomban olvasható módszerekre alapozva jegyezte le interjúit és foglalta közel 500 oldalas adatbázisba. A teljes korpusz így 176 323 nyelvi adatot tartalmaz, ezek 67%-át beszélt köznyelvnek, 33%-át regionálisnak minősíti a szerző. Ez alapján arra következtet, hogy „a szombathelyi nyelvhasználók beszélt nyelve a köznyelvhez áll közelebb, viszont jelentős számú regionalitás is kimutatható a beszédükből” (84). A korábban a városban folytatott hasonló, azonban részben eltérő jellegű kutatások eredményeivel összevetve azt is megállapítja, hogy „a szombathelyi nyelvhasználat fokozatosan a köznyelv felé közelít” (uo.).

A továbbiakban külön tárgyalja a nemek, az életkor, az iskolai végzettség, a foglalkozás és a lakóövezet szerinti eredményeket. Ezek közül néhány: nemi tekintetben elenyésző a különbség a regionális és a köznyelvi adatok megoszlása között; életkor szerint a legtöbb regionalizmus idősektől felvett anyagokból adatható, ami a fiatalok felé haladva fokozatosan csökken; az iskolai végzettség növekedésével egyenes arányban nő a köznyelvi változatok száma; a szellemi foglalkozást végzők nyelvhasználatának 29%-a, míg a fizikai dolgozókének 35%-a regionális, ezen belül a legtöbb regionalizmus a fizikai munkakörű nyugdíjasoktól volt adatható. A lakóhely szerint nincsenek kirívó eltérések: a lakótelepen élők beszédében minimálisan több regionális változat fordul elő a belvárosban és a kertvárosban élőkhez képest; az öslakosok beszédének 32%-a, a környező településekről betelepültek beszédének 35%-a volt regionális. A könyv ezután részletesen bemutatja a Szombathelyi környéki nyelvjárási nyelvhasználat jellemzőit, külön csoportosítva (a használati gyakoriság és a használók köre alapján) a kihalóban és a visszaszorulóban lévő nyelvjárási jelenségeket, az aktív használatú és a terjedőben lévő hangtani, alaktani és mondattani regionális köznyelvi jelenségeket, külön összefoglalva és táblázattal is szemléltetve a 18 leggyakoribb „kulcsjelenség”-et. A gyűjtött adatok alapján aktív regionális köznyelvi jelenség például a zárt *ě*,

a felső nyelvállású magánhangzók rövidülése, az *l* kiesése pótlónyúlással, az intervokalikus nyúlás és a zöngésülés, és terjedőben lévő az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása, az *l* kiesése határozórag végeről, néhány köznyelvtől eltérő teljes hasonulás (pl. *alunni*) és a határozott névelő hiánya.

A záró fejezet tételesen megvitatja a kutatás kezdetén felvetett hipotéziseket, valamint kitér a vizsgálat eredményeinek felhasználására és folytatásának lehetséges irányaira is. HAJBA RENÁTA figyelmeztet egyrészt az eredmények anyanyelvi nevelési vonatkozásaira, a pedagógusok felkészítésére és szerepére a regionális nyelvhasználatot illetően, másrészt a „megfeneklett” regionális köznyelvi kutatások elvégzésének jelentőségére, a városi élőnyelvi formák feltérképezésére és közlésére, amelynek a lehetősége még mindig adott volna.

3. TÓTH PÉTER kötete 18 hosszabb-rövidebb közleményt tartalmaz, amelyek döntő részben a kárpátaljai nyelvjáráskutatás történetébe engednek betekintést, valamint a szerző saját, újabb eredményeit közlik (ezek közül egy dolgozat a felsőpulyai és középpulyai nyelvjárás sajátosságaival foglalkozik), s további egy írás az ortológus Beregszászi Nagy Pál és Kazinczy Ferenc vitájának részleteit ismerteti. A könyv indító cikkei a máramarosi Viskre kalauzolják az olvasót, ahol a református és a római katolikus felekezethez tartozók nyelvjárási különbségeit kutatta a szerző. Megfigyelései szerint hangtani és lexikai jelenségek használatában is megállapítható felekezeti megoszlás: például jobban jellemzi a reformátusokat a nyílt *a*-zás (pl. *cukar*), a köznyelvi *ö* helyetti *e* hangsúlytalan helyzetben (pl. *öntez*), a köznyelvi *é* helyetti *i* hangsúlyos (pl. *kímíny*) és hangsúlytalan (pl. *míreg*) helyzetben, valamint a *bé* igeikötő használata is. Az *ö*-zés mindkét felekezet tagjainál hallható, ám míg a reformátusoknál szótőben és toldalékban, hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyaránt (pl. *vött*, *ezekhöz*), a római katolikusoknál csak toldalékban (pl. *ehöz*). További érdekes megfigyelés a településen, hogy „[a] reformátusok a katolikusokról azt tartják, hogy *uriásul*, *uriásan* beszélnek, a katolikusok szerint a reformátusok jobban ragaszkodnak hagyományaikhoz” (13–14). A szerző következtetései szerint a leírtak fényében bizonyosnak tűnik a viski reformátusok mezősegi származása. Az *ö* nyelvjárásukra fókuszál a kötet következő tanulmánya, és arra a megállapításra jut, hogy a viski reformátusok elődei a Mezőségről, azon belül is annak északi részéről vándorolhattak el mostani lakóhelyükre, aminek az oka egyelőre ismeretlen.

Számos írás tiszteleg nyelvjáráskutatók emléke előtt: rövidebb közlemények szólnak a fiatal Csűry Bálint beregi és ugocsai nyelvjárási vizsgálatairól, a kárpátaljai Mokány Sándor, Mokányné Nagy Katalin, Fodó Sándor, Törös Béla és az élete egy szakaszában Beregszászban is dolgozó D. Bartha Katalin tevékenységéről. Tudománytörténettel foglalkoznak A magyar nyelvjáráskutatás Nemes-Népi Zakál György korában, A magyar nyelvjáráskutatás rövid története a mai Kárpátalja területén és A kárpátaljai magyar nyelvjáráskutatás száz éve című dolgozatok, amelyek együttesen már meglehetősen átfogó képet adnak a kérdésről, noha a szerző többször hangsúlyozza egy még részletesebb tudománytörténeti elemzés elkészítésének szükségességét.

A kötet fontos, hosszabb lélegzetű tanulmánya a kárpátaljai magyar nyelvjáráskutatás aktuális feladatait veszi számba. Ezek TÓTH PÉTER szerint: a kárpátaljai magyar nyelvjárások részletes, teljességre törekvő leírása, a nyelvjárásszigetek monografikus igényű feltárása, a mondatnani nyelvjárási jelenségek leírása, de sürgető feladatként szól a hangtani és alaktani jegyek kérdőíves kutatásáról, atlaszos ábrázolásáról, a tájszógyűjtésekről és -közlésekről, falu- és névcsfülök, szólások gyűjtéséről (a szerző ezzel kapcsolatos gyűjtését a kötet egy további tanulmánya közli), meglévő cédulagyűjtemények (pl. Mokány Sándor

és Mokányé Nagy Katalin técsői gyűjtése, Czébely Lajos viski gyűjtése) kiadásáról, a különféle intézményekben őrzött kárpátaljai nyelvjárási hangfelvételek feldolgozásáról is, továbbá egy új kárpátaljai nyelvjárási bibliográfia létrehozásáról. A szerző azt is kiemeli, hogy egyetlen kárpátaljai magyar nyelvész sem foglalkozott még történeti nyelvjárás-kutatással, miként kárpátaljai nyelvjárási olvasókönyv vagy hangoskönyv sem készült még.

Zárásként TÓTH PÉTER szavait idézem: „Fontos, hogy a dialektológia önálló tantárgyként legyen jelen a felsőoktatásban, szakképzett nyelvjárás-kutató oktassa, akinek az oktatási és szervezési teendők mellett jut elég ideje nagyobb távlatú gyűjtések, kutatások elvégzésére is. E feltételek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy a leendő tanárok alapos dialektológiai ismeretekkel kezdhessék el pályájukat, s a nyelvészeti tanszékeken rendszeres nyelvjárás-kutató munka folyhasson” (144). A két itt ismertetett kötet megjelenésének jelentősége, ezek fényében (is), vitathatatlan.

PARAPATICS ANDREA
Pannon Egyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Keresztes László 80 éves

Húsz évvel ezelőtt HONTI LÁSZLÓ köszöntötte a FUD. Keresztes-émlékkötetében az ünnepeltet. HONTI szólt arról is, hogy mikor ismerkedett meg Keresztes Lászlóval. Ezt azért említem, mert a HONTInál szereplő 1965-ös (vagy 66-os) debreceni kiránduláson több hallgatótársammal együtt én is részt vettem, tehát én is akkortól számítom Keresztes Lászlóval fennálló ismeretségemet. Az ismeretség azután barátsággá mélyült a hetvenes évek első felében, amikor szinte egyidőben voltunk lektorok Finnországban: Laci Helsinkiben, én Turku-ban. Mindennek logikus folyománya volt, hogy családjainkat is összeismerettük egymással.

Keresztes László 1941. november 11-én született Kisvárdán, ahol alsó- és középfokú tanulmányait végezte. 1959-ben vették fel a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar–latin szakára. „Pályaválasztásomban döntő szerepe volt édesapámnak, Keresztes Pálnak, aki szintén magyar–latin szakos középiskolai tanár volt” – írja maga az ünnepelt (KERESZTES 2009: 91). Édesapja jóváhagyta választását, és „csak annyit tanácsolt: az irodalom túlságosan kötődik az ideológiához, foglalkozz nyelvészettel!” (i. h.). A finnugor tanszéken hamar felfigyeltek rá, és másodévtől átirányították a finnugor nyelvészetre. Kálmán Béla javaslatára leadta a latin szakot és 1963-ban felvette az akkor induló finnugor C-szakot. Közben, 1962–63-ban Helsinkiben volt ösztöndíjas, ahol megtanult finnül, hallgatta ERKKI ITKONEN mordvin nyelvtörténeti és finnugor alaktani előadásait. De lappul és votjákul is tanult.

1964-ben magyar szakos diplomát és doktori fokozatot szerzett. Ugyanez évtől a finnugor tanszék oktatója negyven éven át, végigjárva a fokozatokat a tanársegéd-től a tanszékvezető egyetemi tanárig. A debreceni éveket három hosszabb külföldi munkavállalás szakította meg: 1969-től 1975-ig Helsinkiben, 1981-től 1984-ig Jyväskyläben volt magyar lektor, 1994-től

2000-ig az oslói egyetem finnugor professzoraként dolgozott. 1988 és 1994 között tanszékvezető docensként vezette a debreceni finnugor tanszékét. 1999-ben nevezték ki a debreceni egyetem professzorának, ettől kezdve emeritálásáig, 2005-ig állt a finnugor tanszék élén.

Az életrajz évszámainál persze sokkal fontosabb KERESZTES LÁSZLÓ tudományos és oktatói munkássága. Ez obi-ugor tárgyú doktori értekezésével kezdődött (KERESZTES 1967). A helsinki lektori évek eredménye az Unkarin kiel (Magyar nyelv) című kiváló magyar nyelvtan, amelynek később más nyelvekre lefordított változatai is megjelentek.

A jubiláns azt írja, hogy ERKKI ITKONEN hatására kezdett el foglalkozni a mordvin nyelv történetével. Mind a mai napig ez a témakör képezi KERESZTES LÁSZLÓ tudományos munkásságának gerincét, ezen a téren érte el a legkimagaslóbb eredményeket. Hogy csak a legfontosabbakat említsük: a mordvin konzonzantizmus történetének két kötete (KERESZTES 1986, 1987), a mordvin chrestomathia (KERESZTES 1990), a tárgyas ragozást bemutató nagyszabású monográfia (KERESZTES 1999) és mordvinisztikai munkásságának betetőzése a Bevezetés a mordvin nyelvészetbe (KERESZTES 2011).

Egy születésnapi köszöntő talán nem a legalkalmasabb egy tudományos mű alapos értékelésére, de azt mindenképpen el kell mondanom, hogy a tárgyas ragozásról szóló értekezés alaposágával, logikus gondolatmenetével azt is lenyűgözi, aki esetleg nem mindenben ért egyet a szerző következtetéseivel. Ez a mű Oslóban készült, Helsinkiben jelent meg és Budapesten védte meg KERESZTES LÁSZLÓ, és nyerte el vele az MTA doktora címet. Jól emlékszem a védésre és az ott lezajlott élénk vitára, amelyben a szerzón kívül HONTI LÁSZLÓ, MIKOLA TIBOR és RÉDEI KÁROLY vett részt. A vita anyaga a Nyelvtudományi Közleményekben olvasható (KERESZTES 1998–1999; HONTI 1998–1999; MIKOLA 1998–1999; RÉDEI 1998–1999), és bizonyára hozzájárult az uráli tárgyas ragozással kapcsolatos kutatások megélénküléséhez.

A Bevezetés minden olyan lényeges mordvinisztikai ismeretet tartalmaz, ami kiindulást jelenthet a nyelv további kutatásához, az egyes témaköröket világosan és érthetően foglalja össze, és ellátja a szükséges szakirodalmi hivatkozásokkal. Az lenne az ideális, ha minden uráli nyelvhez születne egy ilyen bevezetés.

A rendszerváltás után a kisebb finnugor népek nagy iramban igyekeztek pótolni a biliafordítások terén mutatkozó lemaradást, hiszen a szovjet korszakban ez szigorúan tilos téma volt. Az új fordítások kapcsán számos elméleti-módszertani és gyakorlati probléma merült fel. Ezek KERESZTES LÁSZLÓ figyelmét is felkeltették, aki tanítványait is arra biztatta, hogy foglalkozzanak a biliafordítások nyelvével. Ő maga 2010-ben, a piliscsabai finnugor kongresszuson tartott plenáris előadásában foglalta össze a témát (KERESZTES 2010a, 2010b).

A tanítványok említésével fontos témához érkeztünk el: Keresztes László, a tanár. Ő maga erről így nyilatkozott: „Mindig tanárnak készültem, szerettem tanítani. (Boldogtalan lettem volna egy akadémiai intézetben.) Tudományos tevékenységemben elsősorban az egyetemi oktatás szükségleteihez igyekeztem igazodni. [...] Itthon és külföldön egyetemi szinten oktattam szinte valamennyi finnugrisztikai tárgyat” (KERESZTES 2009: 94). Keresztes László nemcsak tanítási szeret, a diákjait is szereti, akik ezért bíznak benne és hallgatnak rá. Az évek során részt vettem Debrecenben vagy Síkfőkúton néhány kötetlen tanszéki rendezvényen. Mindig örömmel töltött el ezek vidám, baráti és közvetlen hangulata. Persze egy tanszék tudományos súlyát nem a vidám rendezvények, hanem a tudományos publikációk jelentik. KERESZTES vezetése alatt több PhD-értekezés és számos cikk készült a tanszéken.

A publikációs tevékenységet nagyban elősegítette, hogy az ünnepelt 1989-ben megalapította a *Folia Uralica Debreceniensia* (FUD.) című sorozatot, amely hamarosan évente megjelent, 2018-ig huszonöt kötetben. A sorozatot egy-két év kivételével KERESZTES LÁSZLÓ, valamint tanítványa és utódja, MATICSÁK SÁNDOR szerkesztette, illetve szerkeszti jelenleg is. Az elmúlt időszakban a FUD. rangos hazai és nemzetközi publikációs fórum lett, a Nyelvtudományi Közlemények mellett a legfontosabb finnugisztikai folyóiratunk.

Még sokáig folytathatnám KERESZTES LÁSZLÓ tudományos teljesítményének értékelését, talán elnézik az olvasók, hogy csak néhány kiemelt területre szorítkoztam. Úgy gondolom, ezek is jó képet adnak az ünnepelt pályájáról.

Befejezésül feltétlenül szeretnék megemlíteni egy könyvet, amelynek születésében KERESZTES LÁSZLÓ fontos szerepet játszott. DOMOKOS JOHANNA ezt írja erről: „Külső ösztönzésre jelentős magyar példa az 1983-ban megjelent, több mint három és fél évtizedig egyedül álló, magyar nyelvű költészeti antológia. KERESZTES LÁSZLÓ akkor készítette el az *Aranylile mondja tavasszal* című számi antológiát (Bede Anna műfordítása), amikor a számi irodalomnak nagy szüksége volt saját történetét dokumentáló művekre” (DOMOKOS 2020: 13–14). A kötet anyagát (7000 sor) KERESZTES LÁSZLÓ válogatta, szerkesztette. Ő készítette a nyersfordításokat és a jegyzeteket. DOMOKOS olyan fontosnak tartja ezt a kötetet, hogy felkérte Keresztést ezzel kapcsolatos emlékeinek felidézésére. A visszaemlékezés elkészült és meg is jelent (KERESZTES 2020). Nagyon érdekes és kedves olvasmány, a szerző önriróniájával fűszerezve. Megtudjuk, hogy a megjelent anyagot 11 ezer sorból válogatták össze, hogy soronként 10 forintot kaptak a fordításért (hármat Keresztes, hetet Bede Anna), és nekik köszönhető a magyar *jojka* 'lapp (számi) ének' és *jojkál* szavak, valamint a *tarhegy* szó a finn *tunturi* megfelelőjeként. Ez az írás jó emlékeztető és megőrzött szellemi frissességről tanúskodik.

KERESZTES LÁSZLÓ jó ember. Hosszú és eredményes életpályát mondhat magáénak. Emeritusként ma is részt vesz a tanszék életében és munkájában. Békés, boldog és elégedett éveket kívánunk neki szeretett családjá és tanítványai körében.

Hivatkozott irodalom

- DOMOKOS JOHANNA 2020. Bevezető – A számi siker titka, azaz a művészet formatív ereje közösségi és egyéni önértelmezése folyamatokban. In: DOMOKOS JOHANNA szerk., *Alkotni csodára várva. Kortárs számi művészeti fejlemények*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 7–14.
- HONTI LASZLÓ 1998–1999. Gondolatok a mordvin tárgyas igeragozás uráli alapnyelvi háttéréről. *Nyelvtudományi Közlemények* 96: 106–119.
- KERESZTES LÁSZLÓ 1967. A beszélést és a gondolkodást jelentő igék az obi-ugor nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 69: 245–282.
- KERESZTES LÁSZLÓ 1974. *Unkarin kieli*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki–Pieksämäki.
- KERESZTES LÁSZLÓ 1983 szerk. *Aranylile mondja tavasszal. Lapp költészet*. Fordította: BEDE ANNA, válogatta, szerkesztette, a nyersfordításokat készítette és a jegyzeteket írta: KERESZTES LÁSZLÓ. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- KERESZTES LÁSZLÓ 1986. *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus 2. Etymologisches Belegmaterial*. Studia Uralo-Altica 26. Szeged.
- KERESZTES LÁSZLÓ 1987. *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus 1*. Studia Uralo-Altica 27. Szeged.
- KERESZTES LÁSZLÓ 1998–1999. Gondolatok a mordvin determinatív igeragozás kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 96: 106–119.

- KERESZTES LÁSZLÓ 1990. *Chrestomahia Morduinica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KERESZTES LÁSZLÓ 1999. *Development of Mordvin Definite Conjugation*. Mémoires de la Société finno-ougrienne 233. Helsinki.
- KERESZTES LÁSZLÓ 2009. Bővülő nyelvcsaládom – utam a nyelvi gazdagsághoz. In: KONTRA MIKLÓS – BAKRÓ-NAGY MARIANNE szerk., *A nyelvészetről – egyes szám első személyben 2*. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged. 91–98.
- KERESZTES LÁSZLÓ 2010a. The questions of Finno-Ugric literary languages in the light of the latest Bible translations. In: S. CSÚCS et al. red., *CIFU 11. Pars I. Orationes plenariae*. Piliscsaba. 127–168.
- KERESZTES LÁSZLÓ 2010b. Вопросы литературных языков финно-угорских народов в плане новейших переводов Библии. In: S. CSÚCS et al. red., *CIFU 11. Pars I. Orationes plenariae*. Piliscsaba. 169–192.
- KERESZTES LÁSZLÓ 2011. *Bevezetés a mordvin nyelvészetbe*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KERESZTES LÁSZLÓ 2020. Aranylile szólt 1983 tavaszán – Az első áttekintő számi költészeti antológiáról. In: DOMOKOS JOHANNA szerk., *Alkotni csodára várva. Kortárs számi művészeti fejlemények*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 255–261.
- MIKOLA TIBOR 1998–1999. Megjegyzések a mordvin tárgyias igeragozás történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 96: 120–123.
- RÉDEI KÁROLY 1998–1999. Gondolatok az uráli tárgyias igeragozásról. *Nyelvtudományi Közlemények* 96: 124–128.

CSÚCS SÁNDOR

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Számunk szerzői

DR. CSÚCS SÁNDOR, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, csucs@btk.ppke.hu – DR. FORGÁCS TAMÁS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, forgacs@hung.u-szeged.hu – DR. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, tgzseniko@gmail.com – DR. HOFFMANN ISTVÁN, Debreceni Egyetem, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, hoffmann@mnytud.arts.unideb.hu – DR. HOSSZÚ GÁBOR, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Elektronikus Eszközök Tanszéke, hosszu@eet.bme.hu – KICSI SÁNDOR ANDRÁS, kicsis@freemail.hu – DR. PARAPATICS ANDREA, Pannon Egyetem, Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet, parapatics.andrea@gmail.com – DR. PELCZÉDER KATALIN, Pannon Egyetem, Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, pelczederk@gmail.com – DR. POMÁZI BENECSE, ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Lexikológiai Intézet, pomazi.bence@nytud.hu – DR. PRESINSZKY KÁROLY, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, kpresinszky@ukf.sk – SZABÓ ÉVA, SZTE NYDI – MTA – DE – SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, szalayeva0823@gmail.com – DR. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék; Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, tnghu@hotmail.com – DR. ZELLIGER ERZSÉBET, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, zelliger.erszebet@btk.elte.hu.